ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

МАРТЕНСКИ СТУДЕНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник с материали от Шеста студентска научна конференция във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Том 3

СЪСТАВИТЕЛСТВО И РЕДАКЦИЯ

гл. ас. д-р Николай Хрисимов
докт. Симеон Антонов
докт. Анелия Маркова
Светослав Георгиев

Отговорен редактор: гл. ас. д-р Николай Хрисимов

© Авторски колектив, 2017
© Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 2017
гр. В. Търново, ул. "Теодосий Търновски" № 2

ISBN 978-619-208-095-2

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

МАРТЕНСКИ СТУДЕНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник с материали от Шеста студентска научна конференция във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Том 3

Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“
Велико Търново, 2017

МАРТЕНСКИ СТУДЕНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник с материали от
Шеста студентска научна конференция
във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”

Том 3

Българска
Първо издание

Технически редактор *Наташа Грозданова*
Езиково-стилов редактор и коректор *проф. д-р Кирил Цанков*

Формат 60x84/16
Печатни коли 22,75

ISBN 978-619-208-095-2

Предпечат:
Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2017
Велико Търново, ул. „Теодосий Търновски“ № 2

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 9

АРХЕОЛОГИЯ И ОПАЗВАНЕ НА ПАМЕТНИЦИТЕ НА КУЛТУРАТА 13

Иван КОЦОВ
СОЦИАЛЕН КОНТЕКСТ НА КЪСНОХАЛКО-ЛИТНИТЕ КОРУБЕСТИ ИДОЛИ 15

Татяна ЦВЯТКОВА
КУЛТЪТ КЪМ ХЕРКУЛЕС В ПРОВИНЦИЯ ДОЛНА МИЗИЯ ПРЕЗ ПРИНЦИПАТА 30

Димитър ДАМЯНОВСКИ
ИМАЛО ЛИ Е „ТАВРИЧЕСКИ ЛИМЕС” ПРЕЗ I – III В.? 41

Величка МАРТИНОВА
ОБИКНОВЕНА И РИСУВАНА ГЛАЗИРАНА КЕРАМИКА ОТ ТЕРИТОРИЯТА НА ДНЕШНА ЮЖНА БЪЛГАРИЯ (XI – XII В.) 57

Михаил БАБАЙЦЕВ
ИЗПОЛЗВАНЕ НА 3D-МОДЕЛИРАНЕ В МУЗЕЙНАТА РАБОТА (ВЪРХУ ПРИМЕРА НА СРЕДНОВЕКОВЕН ВОДОПРОВОД ОТ ОКОЛНОСТИТЕ НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО) 73

Даниел ИВАНОВ
КЪСНОАНТИЧНА И СРЕДНОВЕКОВНА КРЕПОСТ КРАЙ С. ЦЕРОВО, БЛАГОЕВГРАДСКА ОБЛАСТ. ОПИТ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ИДЕЕН ПРОЕКТ ЗА МУЗЕЙ *IN SITU* 80

СРЕДНОВЕКОВИЕ 99

Симеон АНТОНОВ
ЗА ПОЛЗИТЕ ОТ ИСТОРИЯТА И ЗА НЕЙНИТЕ ЦЕЛИ СПОРЕД ВИЗАНТИЙСКИТЕ ИСТОРИОГРАФИ ОТ XI – НАЧАЛОТО НА XIII В. 101

Станислав ВЪЛЕВ
КЪМ ВЪПРОСА ЗА МЯСТОТО НА БИТКАТА МЕЖДУ КАН КРУМ И ИМПЕРАТОР НИКИФОР I ГЕНИК ПРЕЗ 811 Г. (ИСТОРИКО-ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД И НЯКОИ НОВИ ЩРИХИ) 113

Александър ДОНЧЕВ
ВИКИНГСКИТЕ НАШЕСТВИЯ В ЕВРОПА ПРЕЗ IX В. 124

Светослав ГЕОРГИЕВ
ДВОЙНИТЕ ВЛАДЕТЕЛСКИ ИМЕНА ОТ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО 130

Божидарка ИВАНОВА
РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА ГАДАТЕЛНИТЕ КНИГИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ 144

Събина ПЕТРОВА
ПРИЗВАНИЕТО ДА СИ АКУШЕРКА В СРЕДНОВЕКОВНА ЗАПАДНА ЕВРОПА (XIII – XVI ВЕК) 154

Николай КОЙЧЕВ
РАЙОНЪТ НА ПРОВАДИЯ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО 164

Елена ДИМИТРОВА
РАННИТЕ ИСТОРИОГРАФИ ЗА ЗАВЛАДЯВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ОТ ОСМАНСКИТЕ ТУРЦИ 176

Марио ФИЛИПОВ
„ПРИЯТЕЛИ НА БОГА И ВРАГОВЕ НА ЦЕЛИЯ СВЯТ”: VITALIENBRÜDER КАТО ПИРАТИ И НАЕМНИЦИ В БАЛТИЙСКИЯ РЕГИОН В ПОСЛЕДНАТА ЧЕТВЪРТ НА XIV В. 185

Десислава ДИМИТРОВА
ПОКУПАТЕЛНАТА СПОСОБНОСТ НА НАСЕЛЕНИЕТО ПРЕЗ XVI – XVII ВЕК (ПО ПРИМЕРА НА СКОПИЕ И СОФИЯ) 204

НОВО И НАЙ-НОВО ВРЕМЕ 225

Драгомир ГЕОРГИЕВ
БЪЛГАРСКИ ОФИЦЕРИ, УЧИЛИ В ОДЕСКОТО ПЕХОТНО ЮНКЕРСКО УЧИЛИЩЕ В ПЕРИОДА 1879 – 1885 Г. 227

Анна ПОЛЕВАЯ
ОБЩЕСТВЕНИ ОРГАНИЗАЦИИ В РУСИЯ В КРАЯ НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX ВЕК: РОЛЯТА В ОФОРМЯНЕТО НА ИНТЕЛЕКТУАЛНАТА СРЕДА НА ПРОВИНЦИАЛНИЯ ГРАД 243

Нина ШИШМАНОВА
ОПИТИ ЗА ОМИРОТВОРЯВАНЕ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕДИ ИЗБУХВАНЕТО НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 248

Любомир АНГЕЛОВ
СЪВЕТСКИЯТ ГЛАДОМОР В УКРАЙНА И БЪЛГАРИТЕ 261

Любен ГАТЕВ
НИКОЛА ШИПКОВЕНСКИ – ЖИВОТЪТ НА ЕДИН НЕОБИКНОВЕН УЧЕН 274

Ивана НИКОЛОВА
ФОРМИРАНЕТО НА АМЕРИКАНСКАТА ВОЕННОВРЕМЕННА ПОЛИТИКА КЪМ СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ, ЮНИ – ОКТОМВРИ 1941 Г. 284

Деница ВЕЛИКОВА
СЪДЕБНИЯТ ПРОЦЕС СРЕЩУ УЧЕНИЧЕСКАТА КОНСПИРАЦИЯ В РУСЕ ПРЕЗ 1945 Г. (ПО ДОКУМЕНТИ ОТ ДЪРЖАВЕН АРХИВ – РУСЕ) ... 301

Николай КОЛЕВ
НАРОДНО ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКО УЧИЛИЩЕ „ЙОСИФ В. СТАЛИН“ – ЕДИН ИНТЕРЕСЕН МОМЕНТ В РАЗВИТИЕТО НА ВОЕННОТО ОБРАЗОВАНИЕ ВЪВ В. ТЪРНОВО 308

Александър ХРИСТОВ
КИТАЙСКО-СЪВЕТСКИЯТ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ РАЗРИВ 320

ГЕОГРАФИЯ 333

Таня ПЕТКОВА
ДЕМОГРАФСКАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ 335

Беатрис Бойкова
АНАЛИЗ НА ДАННИТЕ ОТ МЕТЕОРОЛОГИЧНА СТАНЦИЯ МОНТАНА 342

Ивайло ТОТЕВ
ИРЛАНДИЯ 353

ПРЕДГОВОР

На 25–26 март 2016 г. във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ се проведоха шестите по ред „Мартенски студентски четения“. До тяхното провеждане се стигна след дълга и сериозна подготовка от страна на студентски инициативен комитет, включващ основно представители на ***клуба по българска медиевистика***, както и такива на ***клуб „История и памет“***, а също и няколко ентусиазирани студенти и докторанти.

Групата на организаторите откриха подкрепа в лицето на деканското ръководство на Историческия факултет и на гл. ас. д-р Николай Хрисимов. Осъществяването на събитието беше координирано със Студентския съвет, в лицето на неговия председател П. Петров, който подпомогна за пореден път, според възможностите си, провеждането на четенията. Заедно с това, предстоящите „Мартенски студентски четения“ бяха широко популяризирани в Интернет пространството и най-вече във Фейсбук.

За участие в четенията бяха изпратени 72 заявки. Поради несъответствие с формата на четенията, липса на проблемност в заявените заглавия и представените анотации някои от тях отпаднаха. Въпреки това в програмата бяха включени 67 доклада.

На 25 март деканът на Историческия факултет проф. д.и.н. Ив. Тютюнджиев откри шестите „Мартенски студентски четения“, като заедно с това бе представен и излезлият от печат втори том на „Мартенски студентски четения“ със статии от петото издание на събитието.

В шестите „Мартенски студентски четения“ участваха 68 студенти и докторанти с посочените 67 доклада. От тях от ВТУ, и то не само от Исторически факултет, бяха 36 участници – 20 студенти бакалаври, 3 – от магистърски програми и 13 докторанти. Традиционно имаше и участници от други факултети на университета (този път преди всичко от Филологическия). Това издание на „Мартенски студентски четения“ може да се похвали и с изключително сериозно и масово участие на студенти и докторанти от други университети и преди всичко от Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Оттам наши гости и участници бяха 3 бакалаври, 9 студенти в магистърски програми и 9 докторанти – общо 21. Участието на представителите на Софийския университет по традиция бе подпомогнато от Историческия факултет на Софийския университет, като те бяха специално командировани за събитието. Освен тях, следваща по масовост бе групата от Югозападния университет „Неофит Рилски“, представен от 4 бакалаври и 1 МП, водени от гл. ас. д-р Янко Христов. С по един представител присъстваха и Медицинският университет – София и НАИМ при БАН – и двамата докторанти.

За пръв път тази година чрез осъществена конферентна връзка взеха и 2-ма участници от Тверския държавен университет, което направи четенията международна проява.

Големият брой участници означаваше и голямо разнообразие в избраните теми на докладите и научните направления, в които се представяха участниците. Тъкмо затова се наложи и обособяването на единадесет различни секции: „Археология и музеология“, „Антична история“, „История на психологията“, „История и култура на Средновековна България“, „География и културен туризъм“, „Етнология и фолклор“, „Нова българска история“, „История на Византия и средновековна обща история“, „История на българските земи под османска власт (XV – XIX в.)“, „Нова и най-нова обща история“ и „Най-нова българска история“.

В настоящия сборник са включени 27 статии на участници в шестите „Мартенски студентски четения“ от няколко университета (ВТУ, СУ, ЮЗУ), поставящи значими, актуални или спорни въпроси от областта на археологията, българската и общата медиевистика, Българското възраждане, Новото и Най-новото време и географията.

Въпреки немалкото проблеми, свързани с окончателното оформяне на сборника, той убедително представя един от най-важните очаквани резултати от организаторите – успешните опити на изявени студенти (бакалаври и магистри) и докторанти в писмена форма да изложат и защитят научна теза по интересуваща ги тематика. Макар отделни статии да представят твърде спорни становища и хипотези, **всички разработки, включени в сборника, са оставени в непроменен вид, като за съдържанието им носят отговорност авторите и техните ръководители.**

Заедно с това трябва да се спомене, че всички текстове включени в сборника се публикуват във вида, в който са представени от авторите като за съдържанието им носят отговорност те.

Надяваме се настоящият том с материали от шестите „Мартенски студентски четения“ не само да популяризира постиженията на участниците, но и да бъде стойностна част от поредицата студентски и докторантски изследвания върху историята, археологията и географията.

От съставителите

АРХЕОЛОГИЯ И ОПАЗВАНЕ НА ПАМЕТНИЦИТЕ НА КУЛТУРАТА

СОЦИАЛЕН КОНТЕКСТ НА КЪСНОХАЛКОЛИТНИТЕ КОРУБЕСТИ ИДОЛИ

Иван КОЦОВ
Докторант, Национален археологически институт с музей при БАН
Научен ръководител: чл.-кор. проф. д.и.н. Васил Николов

The vaulted idols are made from bone or marble. They are known from the areas of the late chalcolithic cultures in the Eastern Balkans – Varna and Kodzhadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI. In the area of the Kodzhadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI cultural complex vaulted figures derive only from tell settlements, while in Varna culture and the contact zone between the two phenomena they are also known from necropolises. The only marble figure derives from the area of the Varna culture (Varna chalcolithic necropolis), too. According to most of the researchers, the vaulted idols represent an anthropomorphic image. Some researchers associate them with the other types of anthropomorphic bone figures – the prismatic and the flat. However, they have a different meaning from the last. Other researchers connect them with the so-called anthropomorphic amulets. On the other hand, the anthropomorphic amulets represent a stylized female image, while the vaulted figurines probably were accept as male effigies. They have different usage, spatial and chronological distribution, too. What we can say, is that the vaulted idols had different meaning from the other types of bone figures and from the anthropomorphic amulets. They represented a religo-mythological personage that had clear significance only for the bearers of Varna and Kodzhadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI cultures. Vaulted idols can't be associated with a male or female gander group. They were worn mostly by men but in some cases – by women, too.

The social significance of the vaulted idols is different in dependence, if they derive from tells or from necropolises. Those which are found in tells can be accepted for items with cult and apotropaic function. Vaulted figures derive from funerary context only in two occasions: Varna chalcholithic cemetery (mostly from cenotaphs) and Provadia-Solnicata's necropolis. This isn't the only common feature between the two necropolises. Near the both were situated centers of specialized productions. In the vicinity of Provadia-Solnitsata was located a salt-making center and in this of Varna chalcholithic cemetery – a metalworking one. Those were the only highly developed centers of specialized productions in the area of Varna and

Kodzhadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI cultures. So, we can suppose that the funerary context of the vaulted figures is connected with the impact of the specialized productions on the inhabitants of the two centers.

The specialized productions require division of labor and this is why they probably led to acceleration of the social differentiation in the area of the two centers. So, we can argue that in the area of the highly developed specialized production centers new social groups, unknown from elsewhere, arose. Likely, this led to new ways of expressing the status of those groups. Perhaps exactly this was the social meaning of the vaulted idols for the inhabitants of the two centers – a status marker of a social group. In favor of this talks the fact that in the archaic societies the grave goods mark the social status of the deceased, not their property one. Also, cenotaphs are accepted as direct burials of social status. So, we can say that in the vicinity of the specialized production centers the vaulted idols mark a social group, known only from there. Probably the embodied in the idols religo-mythological personage was thought as a patron of this group.

Корубестите идоли (Т-образни фигури, фигури/идоли „en violon") (обр. 1), изработени от кост или мрамор, се срещат в късно-халколитните култури в Източните Балкани – Варна и Коджадермен-Гумелница-Караново VI[1] (обр. 2). Те са отдавна познати в археологическата литература[2], но едва в последните петнадесетина години станаха предмет на няколко обобщаващи изследвания[3].

Изследователите на корубестите идоли в ареала на Коджадермен-Гумелница-Караново VI са давали различни предположения за тяхната функция[4]. Въпреки наличието на различни мнения[5], в научната литература се е наложило становището за употребата им като атрибут към облеклото[6].

В ареала на културния комплекс Коджадермен-Гумелница-Караново VI корубести идоли, изработени от кост, се откриват единствено в рамките на селищни могили, докато в култура Варна са известни и от некропола Варна I[7]. От него произхожда и единственият такъв мраморен артефакт[8] (обр. 3). Корубести костени фигури наскоро бяха открити и в некропола на Провадия-Солницата[9], селище, намиращо се в контактната зона между културите Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Варна[10]. В случаите, когато има информация за точния контекст на тяхното откриване в селищни могили, е отбелязано, че се намират заедно с плоски и триръбести антропоморфни костени идоли[11]. Изключение от посочената закономерност

правят находките от Каблешково – Козарева могила[12]. В това селище една от двете корубестите фигури е намерена във вторично горял керамичен съд, заедно с няколко каменни сечива. Затова П. Георгиева предполага, че е възможно тя да е била използвана и като инструмент, „имащ специална функция"[13]. Поради силния пожар, на който е била подложена обаче, всички следи от оглаждане и работа са унищожени[14]. Употребата като инструмент в конкретния случай не е невъзможна, но трябва да се отбележи, че при трасологичните изследвания на голямо количество такива фигури, проведени от А. Авербу и П. Зидаров, не са установени следи от използването им по този начин[15]. Според същите употребата на корубестите фигури като висулки, предложена от В. Войня[16], трябва да бъде отхвърлена, заради липсата на следи, свидетелстващи за тяхното окачване[17]. Най-вероятна е неведнъж предполаганата им употреба като апликации, пришивани към дрехите[18].

Честото откриване на корубестите фигури в ареала на Коджадермен-Гумелница-Караново VI заедно с плоски и триръбести антропоморфни идоли е основание някои от техните изследователи да включват трите групи в общи класификации, приемайки, че първите представляват стилизирани антропоморфни изображения[19]. Съществува и становище за неантропоморфния им характер[20], но то, поради посочените обстоятелства на местонамирането им, е слабо вероятно. Сигурно е обаче, че корубестите идоли са имали по-различна семантика от плоските и триръбестите костени фигури. Това е видно както от формата, така и от начина им на употреба. За разлика от корубестите фигури, триръбестите и плоските са използвани по различен начин – като висулки[21]. Други често отбелязвани разлики между корубестите и останалите две групи костени идоли са и тези, че първите се откриват много по-рядко и имат по-големи размери[22]. За различната им семантика от тази на останалите две групи фигури свидетелства и това, че според мнението на П. Георгиева първите са изобразявани върху керамични съдове в ареала на културите Варна и Коджадермен-Гумелница-Караново VI[23]. Трябва да се отбележи обаче, че посочените от Георгиева изображения не представят цели корубести идоли, а само техните горни части (обр. 4). Също така, корубестите фигури се срещат в ареала на културите Варна и Коджадермен-

Гумелница-Караново VI, докато останалите групи са известни и в рамките на Криводол-Сълкуца-Бубани[24].

Друга група проучватели свързват корубестите фигури с т.нар. Ringidole (обр. 5), изработвани от различни материали, в т.ч. и злато. Те обединяват двата типа артефакти под названието „en violon" (цигулковидни)[25]. Т.нар. Ringidole също са приемани за стилизирани женски изображения[26], използвани като амулети, т.е. антропоморфни амулети[27]. Връзката между двете групи се подкрепя и от факта, че както горните части на корубестите фигури[28], така и антропоморфните амулети са изобразявани върху керамични съдове в ареала на културите Варна и Коджадермен-Гумелница-Караново VI[29]. За тази връзка говори и откриването им заедно в гробове от Варненския некропол[30]. Доста различно е обаче териториалното и хронологическото разпространиение на корубестите фигури и на антропоморфните амулети. Първите се откриват единствено в късните фази на културите Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Варна[31], докато антропоморфните амулети имат широко териториално разпространение през късния халколит. Откриват се в Централна и Югоизточна Европа, Северното Причерноморие, Северна Анатолия[32]. Някои типове продължават съществуването си в Циркумпонтийската зона и през ранннобронзовата епоха[33]. Също така трябва да се отбележат и различията в начините на употреба на корубестите фигури и антропоморфните амулети. Три от четирите известни типа антропоморфни амулети (A-C по Тодорова и Вайсов) (обр. 5), също както плоските костени и триръбестите идоли, са използвани като висулки[34]. За: употребявани като апликации, според Т. Кънчева-Русева, могат да бъдат приети единствено фигурите от четвъртия тип (тип D по Тодорова и Вайсов)[35]. Това обаче не е сигурно. Според Х. Тодорова и И. Вайсов те са били окачвани също както другите типове[36]. Като доказателство за това може да се приеме фактът, че и четвъртият тип, също както останалите, е изобразяван върху керамични съдове[37] (обр. 6).

От изложеното се вижда, че корубестите идоли, въпреки че имат редица сходства с другите групи костени фигури и с антропоморфните амулети, са употребявани по различен начин и притежават друга семантична натовареност. Ето защо, не без основание, някои

изследователи считат, че за разлика от останалите, корубестите фигури представят мъжки персонажи[38]. С. Хансен даже е на мнение, че те представляват фалосовидни изображения[39]. Върху две от откритите in situ такива фигури в символични гробове 3 и 4 на Варненския халколитен некропол обаче са били поставени конвексни златни апликации (обр. 3; обр. 7), каквито са пришивани по дрехите на хора положени в действителни гробове (напр. гроб 43) (обр. 8). Ето защо мнението на Хансен е трудно приемливо. Това, което може да се каже, е, че корубестите идоли, също както другите споменати типове антропоморфни фигури, представят персонаж от религиозно-митологичната система на халколитните общности[40]. Той обаче, за разлика от персонажите, въплътени в останалите, има ясно значение единствено за носителите на културите Варна и Коджадермен-Гумелница-Караново VI.

Според някои изследователи корубестите фигури са носени от мъже[41]. Това становище намира частична подкрепа в данните от Варненския халколитен некропол. В него корубестите фигури се срещат предимно в кенотафи (15 гроба: 1, 2, 3, 4, 5, 15, 24, 26, 36, 40, 41, 63, 97, 113, 277)[42]. Според В. Николов в тях символично са погребани мъже[43]. В мъжки гробове се откриват в 5 случая (35, 67, 71, 82, 86)[44], а в женски – в един (66)[45]. Трябва да се отбележи обаче, че за т.нар. гробове с маски (2, 3, 15) съществува становище, че представляват символични гробове на жени[46]. В негова подкрепа наскоро бяха приведени нови аргументи, а също така и свидетелства, че става въпрос не за „маски", а за глинени човешки „кукли"[47]. Данните от некропола на Провадия-Солницата също не дават основания за конкретни заключения. Там корубестите идоли се откриват в гробове на възрастни индивиди[48]. За момента полът на само един от тях е известен – жена, положена в поза хокер[49]. Предвид наличните данни от двата некропола опитите за точно полово дефиниране на носителите на корубести фигури не биха били успешни. По-скоро сведенията показват, че полът на мъртвите не винаги е бил от първостепенно значение за присъствието на корубести фигури в гробовете, т.е. носени са предимно от мъже, но също така и от жени.

Според А. Авербу и П. Зидаров в зависимост от контекста им на откриване – в могили, или в некрополи – корубестите идоли са имали

различно социално значение[50]. Въп реки изказаното от С. Хансен мнение, че корубестите фигури представляват белези на висок мъжки социален статус[51], общественото значение на откритите в селищни могили такива предмети едва ли може да се мисли за много по-различно от това на триръбестите и плоските костени фигури – предмети с култова и апотропейна функция[52]. Това е така поради факта, че са носени не само от мъже, а и от жени, защото в редица случаи се откриват заедно с плоски и триръбести костени фигурки[53]. В селищни могили Смядово и Хотница трите типа костени идоли вероятно са и изработвани на едно и също място[54]. Ситуацията в некрополите е различна. От вече казаното е ясно, че корубестите идоли се откриват в некрополи много по-рядко, отколкото в селищни могили[55] – по-скоро по изключение и в ограничена зона. В гробен контекст те са известни единствено от Варненския халколитен некропол и от този, принадлежащ на Провадия-Солницата. Предвид това е важно да се отбележи, че съществува и друга обща черта между двата некропола. Освен наличието на корубести идоли, в близост и до двата са ситуирани центрове на специализирани производства[56]. До Провадия-Солницата – солодобивен[57], а до Варненския некропол – металургичен център[58]. Други такива високо развити центрове на специализирани производства не са известни в рамките на култура Варна и Коджадермен-Гумелница-Караново VI[59]. Следователно, може да се предположи, че навлизането на корубестите фигури в погребалните обреди на обитателите на двата центъра е резултат от процеси, породени от въздействието на т.нар. специализирани производства.

Специализираните производства водят до нужда от разделение на труда[60], а така и до ускоряване на социалната диференциация[61]. Фактът, че единствените високоразвити центрове на специализирани производства се намират в близост до Варненския халколитен некропол и до Провадия-Солницата, е основание да се приеме, че социалната диференциация на обитателите им е била в изключително напреднал етап на развитие. Това от своя страна е причина за формиране на нови, непознати дотогава, обществени прослойки в двата центъра[62]. Така се поражда и нуждата от обозначаване статуса на новите социални общности. Вероятно именно в тази насока трябва да се търси и обяснението на гробния контекст на корубестите идоли в

двата производствени центъра, т.е. интерпретирането им като маркери на определена обществена група. Основание за едно такова предположение дава наложеното в научната литература схващане, че гробният инвентар отразява социалния статус, а не имущественото положение на погребаните[63]. В полза на определянето на корубестите фигури като белези на обществено положение в ареала на двата центъра говори и намирането им предимно в кенотафи във Варненския халколитен некропол – гробове, считани за следствие от „погребение" на социален статус[64]. Следователно, в ареала на двата центъра корубестите фигури са притежавали по-различно социално значение от това, което са имали в останалите ареали на разпространение на културите Варна и Коджадермен-Гумелница-Каранова VI, защото са служели като статус маркери на социална група, обособена под влиянието на т.нар. специализирани производства. Предвид факта, че се откриват в най-богатите откъм белези на престиж[65] гробове на Варненския халколитен некропол (1, 2, 3, 4, 5, 41, 66, 97), вероятно в този производствен център се касае за обществена група с много висок социален статус[66].

От изложеното стана ясно, че за обитателите на центровете на специализирани производства корубестите идоли не са имали значение единствено на предмети с култова и апотропейна функция, за каквито вероятно са приемани в останалите ареали на разпространение на културите Варна и Коджадермен-Гумелница-Караново VI. За тях корубестите фигури, били и маркер на обособена под въздействието на специализираните производства социална група, с която бил асоцииран въплътеният в тях религиозно-митологичен персонаж. Той вероятно е бил приеман за неин покровител.

БЕЛЕЖКИ

[1] Единственият корубест идол извън рамките на тези културни явления е открит в къснохалколитното селище в м. Окол глава при гр. Нови Искър, Софийско, принадлежащо към културния комплекс Криводол-Сълкуца-Бубани – **Петков, Н.** Селищна могила Окол-глава. – Известия на Археологическия институт, 17, 1950, 196, обр. 96. Вероятно става дума за „импорт" от ареала на комплекса Коджадермен-Гумелница-Караново VI.

[2] **Dimitrescu, V.** Fouilles de Gumelniţa. – Dacia, 1925, 2, 88; fig. 66:1.

[3] **Todorova, H., I. Vajsov.** Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens. Prŕhistorische Bronzefunde, 2001, 20 (6); **Andreescu, R.** Plastica antropomorfa gumelniteana. Bucuresti, 2002; **Voinea, V.** About figurines *en violon* within the civilisation Gumelniţa-Karanovo VI. – Sprawozdania archeologiczne, 60, 2008, 73 – 101; **Averbouh, A., P. Zidarov.** The production of bone figurines in the Balkan Chalcholithic and the use of debitage by extraction. – In: M. Mărgarit, G. Dosseur, A. Averbouh (eds.). An overview of the exploitation of hard animal materials in the Neolithic and Chalcholithic. Târgovişte, 2014, 183 – 201.

[4] **Voinea, V.** About figurines *en violon*..., p. 92*;* **Averbouh, A., P. Zidarov.** The production of bone figurines…, p. 186.

[5] **Voinea, V.** About figurines *en violon*..., p. 73 и цитираната там литература.

[6] **Todorova, H., I. Vajsov.** Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens…, p. 92; **Voinea, V.** About figurines *en violon*..., p. 80; **Кънчева-Русева, Т.** Класификация на накитите през халколита в днешните български земи. На база на материали от културно-историческия комплекс Коджадермен – Гумелница – Караново VI. Автореферат на дисертация. София, 2014, с. 11.

[7] **Voinea, V.** About figurines *en violon*..., p. 76 – 78; **Averbouh, A., P. Zidarov.** The production of bone figurines…, p. 184 – 185; table 1. **Кънчева-Русева, Т.** Класификация на накитите през халколита…, с. 11.

[8] **Ivanov, I., M. Avramova.** Varna necropolis. The dawn of European civilization. Sofia, 2000, 31, fig. 11.

[9] **Николов, В., К. Бъчваров и др.** Археологически проучвания на праисторическия солодобивен и градски център Провадия-Солницата. – В: Археологически разкопки и проучвания през 2013 г. София, 2014, с. 91; **Николов, В. и др.** Археологически проучвания на праисторическия солодобивен и градски център Провадия-Солницата. – В: Археологически разкопки и проучвания през 2014 г. София, 2015, с. 90.

[10] **Leshtakov, P.** The late Chalcolithic at Provadia-Solnitsata in the context of the West Black Sea Coast. – In: V. Nikolov & K. Bacvarov (eds.). Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prdhistorischen Europa / Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe. Provadia & Veliko Tarnovo, 2012, 116 – 117.

[11] **Voinea, V.** About figurines *en violon*..., p. 76 – 78; 82 – 88.

[12] **Георгиева, П.** Костени антропоморфни фигурки от Козарева могила. – В: В. Петрова, С. Танева, К. Бояджиев (ред.). In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets (Годишник на Националния археологически музей, 12). София, 2014, с. 228.

[13] **Георгиева, П.** Костени антропоморфни фигурки…, с. 228.

[14] **Георгиева, П.** Костени антропоморфни фигурки…, с. 228.

[15] **Averbouh, A., P. Zidarov.** The production of bone figurines…, p. 191.

[16] **Voinea, V.** About figurines *en violon*..., p1. 78 – 79.

[17] **Averbouh, A., P. Zidarov.** The production of bone figurines…, p. 191.

[18] **Fol, A., J. Lichardus.** Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation. Saarbrücken, 1988; **Todorova, H., I. Vajsov.** Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens…, p. 92; **Кънчева-Русева, Т.** Класификация на накитите през халколита…, с. 11.

[19] **Георгиев, П.** Халколитни костени фигурки. – Известия на Националния исторически музей, 2, 1978, 112; **Тодорова, Х.** Классификация и числовой код пластики неолита, энеолита и ранней бронзовой эпохи Болгарии. – Studia Praehistorica, 3, 1980, 62; **Попов, Н.** Антропоморфни костени фигурки от селищната могила край г. Смядово. – Годишник на музеите от Северна България, 18, 1992, 19; **Георгиева, П.** Костени антропоморфни фигурки…, с. 225 – 228; **Averbouh, A., P. Zidarov.** The production of bone figurines…, p. 186 – 188.

[20] **Lichardus, J.** Das Gräberfeld von Varna im Rahmen des Totenrituals des Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI-Komplexes. In: J. Lichardus (Hrsg.), Die Kupferzeit als historische Epoche. In: J. Lichardus (Hrsg.). Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.–13. 11. 1988. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. Bonn, 55, 1991, 172.

[21] **Тодорова, Х.** Классификация и числовой код… с. 62; **Попов, Н.** Антропоморфни костени фигурки…,с. 26; **Averbouh, A., P. Zidarov.** The production of bone figurines…, p. 186 – 188.

[22] **Попов, Н.** Антропоморфни костени фигурки… с. 26; **Георгиева, П.** Костени антропоморфни фигурки…, с. 228; **Averbouh, A., P. Zidarov.** The production of bone figurines…, p. 188.

[23] **Георгиева, П.** Костени антропоморфни фигурки…, с. 231.

[24] Вж. напр. **Миков, В.** Предисторическо селище до Криводол, Врачанско. – В: Разкопки и проучвания, 1, 1948, 33; **Berciu, D.** Contribuţii la probremele Neoliticuli in România în lumina noilor cercetâri. Bucureşti, 1961, 334, fig. 157:1-3, 5, 7; **Averbouh, A., P. Zidarov.** The production of bone figurines…, p. 196, fig. 1-2.

[25] **Dimitrescu, V.** Fouilles de Gumelniюa…, p. 88; **Voinea, V.** About figurines *en violon*..., p. 74 – 76.

[26] **Dimitrescu, H.** Connections Between the Cucuteni-Tripolie Cultural Complex and the Neighbouring Eneolithic Cultures in the Light of the Utilization of Golden Pendants. – Dacia, N. S., 1960, 5, 88; **Тодорова, Х.** Каменно-медната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера). София, 1986, с. 201; **Николов, В.** Култура и изкуство на праисторическа Тракия. София, 2006, с. 126.

[27] **Николов, В.** Култура и изкуство… с. 126.

[28] **Георгиева, П.** Костени антропоморфни фигурки…, с. 231.

[29] **Чохаджиев, С.** Наблюдения върху някои накити и амулети от късния халколит – още аргументи за ранната социална диференциация. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, с. 212 – 213, фиг. 1-2; **Георгиева, П.** Костени антропоморфни фигурки…, с. 230, обр. 3.

[30] **Nikolov, V.** Zur Interpretation der spätäneolithischen Nekropole von Varna. - In: J. Lichardus (Hrsg.), Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.–13. 11. 1988. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. Bonn, 55, 1991, 161, Abb. 2.

[31] **Кънчева-Русева, Т.** Класификация на накитите през халколита…, с. 11.

[32] **Todorova, H., I. Vajsov.** Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens…, p. 69; **Zimmermann, T.** Anatolia and the Balkans, once again – ring-shaped idols from West-ern Asia and a critical reassessment of some 'Early Bronze Age' item from Эkiztep, Tur-key. – Oxford Journal of Archaeology, 2007, 26.1, 27, fig. 1.

[33] **Чохаджиев, С.** Наблюдения върху някои накити и амулети…, с. 208; **Zimmermann, T.** Anatolia and the Balkans…, p. 30.

[34] **Кънчева-Русева, Т.** Класификация на накитите през халколита…, с. 9; 11.

[35] **Кънчева-Русева, Т.** Класификация на накитите през халколита…, с. 11.

[36] **Todorova, H., I. Vajsov.** Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens…, p. 69.

[37] **Чохаджиев, С.** Наблюдения върху някои накити и амулети…, с. 207; 212, обр. 1: 16 – 17.

[38] **Todorova, H., I. Vajsov.** Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens…, p. 92; **Voinea, V.** About figurines *en violon*..., pp. 80.

[39] **Hansen, S.** Figurinen aus Stein und Bein in der sudosteuropaischen Kupferzeit. – In: Andres, G. Culsar (eds.). Moments in time. Budapest, 2013, 551 – 552.

[40] **Георгиева, П.** Костени антропоморфни фигурки…, с. 231.

[41] **Todorova, H., I. Vajsov.** Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens…, p. 92; **Voinea, V.** About figurines *en violon*..., pp. 80; **Hansen, S.** Figurinen aus Stein und Bein…, p. 551 – 552.

[42] **Ivanov, I., M. Avramova.** Varna necropolis.., pp. 25 – 54; **Славчев, В., Я. Бояджиев.** Стратиграфия на Варненския халколитен некропол. – В: Я. Бояджиев, С. Терзийска-Игнатова (ред). Златното пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха. Доклади от международния симпозиум Пазарджик, Юндола 26-30.10.2009г. София, 2011; **Hansen, S.** Figurinen aus Stein und Bein…, p. 549 – 550.

[43] **Nikolov, V.** Zur Interpretation der spätäneolithischen…, 161, Abb. 2; **Николов, В.** Праистория на българските земи.– В: Българска национална история. Т. I. Българските земи през древността. Велико Търново, 2011, с. 275.

[44] **Маринов, Г.** Предварителни резултати от анатомичното проучване на костите от Варненския халколитен некропол (гробове № 1-179). – В: Варна – праисторически център на металообработката (ред. Р. Русев). Варна, 2010; **Славчев, В., Я. Бояджиев.** Стратиграфия на Варненския халколитен некропол…, 81, фиг. 3; 82; **Hansen, S.** Figurinen aus Stein und Bein…, p. 549 – 550.

[45] **Славчев. В.** Варненският халколитен некропол – археологически данни и социално-икономически контекст. – В: Варна – праисторически център на металообработка (ред. Р. Русев). Варна, 2010, 18, фиг. 8; **Hansen, S.** Figurinen aus Stein und Bein…, p. 552. **Маринов, Г.** Предварителни резултати от анатомичното проучване…, с. 52, таблица 9.

[46] **Lichardus, J.** Das Gräberfeld von Varna…, p. 177; **Тодорова, Х.** Към проблема за т.нар. „символични погребения" от некропола Варна I. – Добруджа, 9, 1992, с. 80.

[47] **Krauß, R., V. Slavchev.** Wen stellen die tönernen Gesichter im Gräberfeld von Varna I dar? – In: T. Link, D. Schimmelpfennig (Hrsg.). Taphonomische Forschungen (nicht nur) zum Neolithikum. Fokus Jungsteinzeit. Berichte der AG Neolithikum 3. Kerpen-Loogh, 2012, 248.

[48] **Николов, В. и др.** Археологически проучвания на праисторическия…, с. 90.

[49] **Николов, В., К. Бъчваров и др.** Археологически проучвания на праисторическия…, с. 91

[50] **Averbouh, A., P. Zidarov.** The production of bone figurines…, p. 191.

[51] **Hansen, S.** Figurines in Pietrele: Copper Age Ideology. – Documenta Praehistorica, 38, 2011, 4 – 5; **Hansen, S.** Figurinen aus Stein und Bein…, p. 552 – 553.

[52] **Тодорова, Х.** Каменно-медната епоха…, с. 201; **Николов. В.** Праистория на българските земи.., с.174.

[53] **Voinea, V.** About figurines *en violon*..., pp. 76 – 78; 82 – 88.

[54] **Averbouh, A., P. Zidarov.** The production of bone figurines…, p. 192. **Кънчева-Русева, Т.** Класификация на накитите през халколита…, с. 6.

[55] **Кънчева-Русева, Т.** Класификация на накитите през халколита… с. 11.

[56] По смисъла, вложен в това понятие от В. Николов, т.е. производства за които е необходимо обособяване и отделяне изцяло или частично на групи хора от традиционните поминъци. Вж. **Николов, В.** Праистория на българските земи…, с. 235.

[57] **Nikolov, V**. Provadia-Solnitsata (NE Bulgaria): A Salt-Producing Center of the 6th and 5th Millennia BC. – In: M. Alexianu, O. Weller, R-G. Curcr (eds.). Archaeology and Anthropology of Salt: A Diachronic Approach. Proceedings of the International Colloquium, 1-5 October 2008 Al. I. Cuza University (Iaєi, Romania). BAR International series 2198. Oxford, 2011, 59 – 65.

[58] **Димитров. К.** Медната металургия по Западния бряг на Черно море. Автореферат. София, 2007, с. 68; **Славчев, В.** Варненският халколитен некропол.., с. 30.

[59] **Николов, В.** Праистория на българските земи…, с. 242; 249; **Димитров. К.** Медната металургия…, с. 61 – 62.

[60] **Шнирельман, В.** Производственные предпосылки разложения первобытного общества. – В: История первобытного общества. Эпоха классообразования. Москва, 1988, с. 84; **Массон, В.** Первые цивилизации и всемирная история. Кишинев, 2005, с. 18 – 19.

[61] **Николов, В.** Праистория на българските земи…, с. 276.

[62] **Славчев, В.** Варненският халколитен некропол… с. 26; **Николов, В.** Праистория на българските земи…, с. 243.

[63] **Николов, В.** Праистория на българските земи…, с. 275; **Slavchev, V.** Pottery as a source of information about Cooper Age burial customs: data from burial 43 in the Varna cemetery. – In: S. Hansen, P. Raczki, A. Andres, A. Reingruber (eds.). Neolithic and Cooper Age between the Carpatians and the Agean Sea. Bonn, 2015, 371 и цит. там лит.

[64] **Николов, В.** Социален и религиозно-митологичен контекст на златото от Варненския халколитен некропол. – Проблеми на изкуството, 1994, 3, 12.

[65] Откриването им заедно с белези на престиж е още един аргумент за тяхното определяне като маркери на статус. Вж. **Siklysi, Zs.** Prestige Goods in the Neolithic of the Carpathian Basin: material manisfestations of social differentiation. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, 55, 2004, 1 – 2, 53.

[66] **Hansen, S.** Figurines in Pietrele…, pp. 4.

Обр. 1. Различни типове костени корубести идоли от Пиетреле, Румъния (по **Hansen, S.** Pietrele – A Lakeside Settlement, 5200–4250 BC. – In: S. Hansen, P. Raczki, A. Andres, A. Reingruber (eds.). Neolithic and Cooper Age between the Carpatians and the Agean Sea. Bonn, 2015, 280, fig. 19

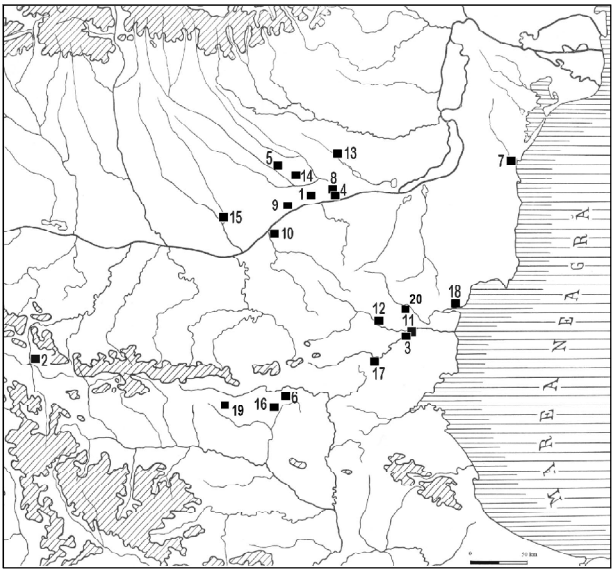

Обр. 2. Карта на разпространение на корубестите идоли: 1. Кашиореле; 2. Окол глава; 3. Голямо Делчево (селищна могила); 4. Гумелница; 5. Жилива; 6. Караново; 7. Нъводари; 8. Олтеница; 9. Пиетреле; 10. Русе; 11. Сава; 12. Смядово; 13. Шеиноиу; 14. Видра; 15. Витънещи; 16. Загорци; 17. Завет; 18. Варненски некропол; 19. Азмашка могила; 20. Провадия – Солницата (некропол) (по **Voinea, V.** About figurines *en violon*…, p. 74, fig. 1 с допълнения)

Обр. 3. Мраморен корубест идол от гроб 3 на Варненския халколитен некропол, без мащаб (по **Ivanov, I., M. Avramova.** Varna necropolis…, c. 31, fig. 11)

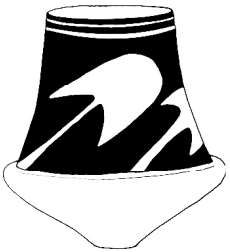

Обр. 4. Съд от тел Караново, върху които е изобразена горната част на корубест идол, без мащаб (по **Тодорова, Х.** Каменно-медната епоха…, с. 52)

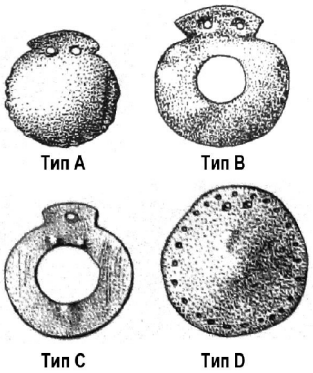

Обр. 5. Четирите типа т.нар. Ringidole (антропоморфни амулети) по типологията на Х. Тодорова и И. Вайсов, различни мащаби (по **Todorova, H., I. Vajsov.** Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens…, Taf. 22 – 23).

Обр. 6. Съд от Азмашката могила, върху който е изобразен антропоморфен амулет от четвъртия тип по типологията на Х. Тодорова и И. Вайсов (по **Petrova, V.** Ceramic assemblage of the Late chalcolithic Karanovo VI culture in Thrace phases I and II. – Acta Terrae Septemcastrensis, VI, 2007, 67, fig. 4.4)

Обр. 7. Гроб № 3 от Варненския халколитен некропол (детайл)(сн. И. Иванов; по **Krauss, R. et al.** Statistical and anthropological analysis of the Varna necropolis. – In: H. Maller, R. Risch, E. Pernicka (eds.). Metals of power – gold and silver. Halle, 2014, 384, fig. 10).

Обр. 8. Гроб № 43 от Варненския халколитен некропол (по **Hansen, S.** The Archaeology of power. – In: T. Kienlin, A. Zimmermann (Hrsg.) Beyond Elites. Alternatives to Hierarchical Systems in Modelling Social Formations. Bonn, 2012, p. 5, fig. 3.

КУЛТЪТ КЪМ ХЕРКУЛЕС В ПРОВИНЦИЯ ДОЛНА МИЗИЯ ПРЕЗ ПРИНЦИПАТА[1]

Татяна ЦВЯТКОВА
Специалност „Археология“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Олег Александров

Heracles is among the most popular characters in Greek mythology. In his honor was erected temples and festivals are held. His attributes are club, lion skin and a lion's head on the helmet. The cult of Hercules was practiced by the Romans of ancient times, but they don't see it directly from the Greeks. Beginning his place in Southern Italy in the cities of Magna Graecia, where occur the first legends about him. By Greek colonists spread the cult of the Italic peninsula. Etruscan call Harkle and Romans - Hercules. So the Roman Hercules was worshiped as deities official carrier of the idea of imperial power. The original character of Hercules, a god of merchants is changing gradually, becoming the god of success, god healer, distributing health protector of home and family. Monuments associated with the cult of Hercules in the province of Lower Misia were found in Abritus, Hisarlaka /Lovech/, Montana, Nove, Madara and others.

Херакъл е сред най-популярните герои в древногръцката митология. Известен е с извършването на дванадесетте подвига. В негова чест се издигат храмове и се провеждат празници. Четвъртият ден от всеки месец се почита като негов, защото според легендата героят се ражда на четвърто число. На негово име са наречени и много градове – Хераклеи. Атрибутите му са боздуган, лъвска кожа и лъвска глава върху шлема, а прозвището му – Амфитрионид („син на Амфитрион”), Сотер („земен спасител”), „Мъжественият”, „Носещият боздуган”, „Обладаващият лъвска сила”, „Неустрашимият”, „Богоподобният”.

Култът към Херкулес е практикуван от римляните от най-стари времена, но те не го възприемат непосредствено от гърците. Началото му се поставя в Южна Италия, в градовете на *Magna Graecia*, където възникват и първите легенди за него. Откритите епиграфски

и археологически свидетелства сочат, че този култ е бил познат в много градове на Древна Италия, а посредници за неговото разпространение стават гръцки търговци[2].

Чрез гръцките колонисти култът се разпространява на Италийския полуостров. Етруските го наричат Харкле, а римляните Херкулес (Hercules). В края на IV в. пр. Хр. се почита като обществен на *Ara Maxima*. По същото време култът е със значително влияние в Източното Средиземноморие, което се дължи на културната политика на Александър Македонски. По това време се възстановява династическата същност на култа към Херакъл. Така и в Римската империя Херкулес е почитан с официалните божества като носител на идеята за имперско могъщество[3].

Характерна черта на култа в Рим е хтоничния аспект на Херкулес, изразен с представи за земното плодородие и свързването с божества от домашния култ. Очертана е ясна граница между официалния култ на Херкулес като покровител на императора (*Augustus*) и изразител на имперската мощ (*Defensor, Magnus Custos*), от една страна, и от друга, Херкулес на обикновените граждани, за които представлява герой-морализатор, който с много труд, страдания, изпитания и благородни постъпки е постигнал безсмъртие. За разпространението на култа в огромната империя главна роля играят официалната политика на императорите, провинциалната администрация и римската армия, чийто патрон е *Hercules Invictus*. Паметници на римския култ към Херкулес в Долна Мизия се появяват след присъединяването на тези земи към Римската империя. Началното проникване на култа към Херакъл в тракийските земи поставя елинската колонизация. Влиянието и значението му се засилват в началото на елинистическата епоха. В предримската и римската епоха култът е значително по-разпространен на юг от Хемус. В територията на север от Балкана, където са настанени римските легиони и помощни войски, се регистрират редица паметници, свързани с лица с военна кариера[4].

Първоначалният характер на Херкулес като божество на търговците се променя постепенно, превръщайки се в божество на успеха, бог-лечител, раздаващ здраве, защитник на дома и семейството. Според някои идеята за осигуряване на плодородие, заложена в гръцкия Херакъл, се променя през III в. и римският Херакъл вече е

воин, а според други – независимо от легендарните и пластични изображения, заети от Гърция, римският Херкулес има свой облик и не трябва да се смесва с гръцкия Херакъл.

Според Тит Ливий римляните почитат Херкулес в началото на IV в. пр. Хр. Самият ритуал се прави един път годишно, като на Ara Maxima се поднася жертва. Преторът е с непокрита глава, но с лавров венец, животното е невпрягано (юница), а виноизлиянието се прави от дървена чаша (потир), който уж принадлежал на самия Херкулес. През312 г. пр. Хр. култът при *Ara Maxima* става официален. Денят на жертвоприношението е 12 август – денят на освещаването на храма на *Hercules Invictus* близо до *Ara Maxima*[5].

По време на войните с Картаген култът към *Hercules Victor* или *Invictus* се издига и налага като култ на бог на победата и покровител на победителите.

Характерно за римския Херкулес е *decuma* – жертвеният десятък, принасян на божеството, който, заедно с посвещенията, обогатява храмовете. Първоначално той е заделян от търговските печалби и е обещаван от търговеца при опасни сделки, а по-късно – от военната плячка. Фактът, че триумфаторите дават една десета от плячката, обикновено се обяснява с това, че на плячката се гледа като на печалба, а не че има връзка с войнските качества на Херкулес. Предлагането на *decuma* става под формата на жертвоприношително угощение. По-голямата част от храната се раздава вечер на народа, а малка част остава в храма. Самата церемония на триумфа е израз на почит към пълководеца и неговите войници за извоюваната победа, при която тържественото шествие, предхождащо игри, първо се изкачва на Капитолия[6]. По време на Републиката Херкулес е на особена почит при Корнелий Сула, Лициний Лукул, Лициний Крас, Гней Помпей и Марк Антоний. Представата за Херкулес като божество – покровител на търговията и свързаната с това печалба, е заложена в гръцкия култ и по-късно се проявява в свързването на Херкулес с Меркурий. Фактът обаче, че императори като Нерон, Домициан, Комод и Максимиан се оставят да ги почитат като Херкулес, е израз на представата за него като непобедим във всички опасности и побеждаващ всички чудовища, какъвто го изобразява гръцкият мит[7].

Култът към Херкулес достига своя апогей в края на управлението на Комод. Той нарича Херкулес *Hercules Commodianus*. За да се обожестви приживе, той стига до идентификация с Херкулес, а в последната година от управлението си става Херкулес *Hercules Romanus*. Има различни предположения за избора на Комод, най-правдоподобното от които е увлечението на императора към гладиаторските борби и неговото участие на арената[8].

Култът към Херкулес е засвидетелстван във всички римски провинции, но е бил особено популярен в Африка, Испания, Галия, Долна Германия, Далмация, Панония и Дакия. Причината за това е, че според гръцките легенди той е правил много пътешествия на север и запад и вече е имал там свой култ на базата на определена близост с местните божества, а също така, чрез принасянето на *decuma*, той става популярен сред търговците и войската[9].

Паметниците, свързани с култа към Херкулес в провинция Долна Мизия, са разнообразни по своя характер и могат да се разпределят в две големи групи: епиграфски и анепиграфски. Първата включва олтари, постаменти и плочи с надписи, оброчни релефи и статуарни изображения с надписи и пръстени с надписи. Втората обхваща оброчни релефи без надписи и матрици, мраморни скулптури и бронзови статуетки.

Несъмнено епиграфските паметници са най-ценни поради съдържащите се в тях важни сведения за посветителя, неговата длъжност, произход, целта и времето на посвещението.

От осемте олтара, два, произхождащи от Абритус, имат определено официален характер. Единият е открит в развалините на сграда в Абритус. Посветителите са ветерани и римски граждани, и заселници в Елиевите канаби в Абритус. Според имената на императора и неговият син олтарът се датира в периода 138 – 161 г. Вероятно този олтар е стоял в Принципията на кастела Абритус, в който е била настанена на лагер по времето на Траян към *Legio XI Claudia,* на постоянен лагер в Дуросторум. Другият олтар от Абритус, посветен на Hercules Invictus и на император Септимий Север, когато консул е Викторин, е издигнат през 200 г. от жрец – *sacerdos.*[10].

Посвещението на Херкулес (*Herculi*), което е върху варовикова плоча, вградена в обществена сграда в Лом, е също с официален

характер, защото е поставено за здравето на провинциалния управител, официалния наместник на императора в провинция Долна Мизия през 157 – 158 г. Според Б. Геров името на посветителя е засвидетелствано в Италия (Етрурия), но може да е келтско или илирийско, а длъжността му е „началник на фрументариите" в I Италийски легион, които са имали в легиона куриерски, разузнавателни и полицейски задължения, а като граждански служители са отговаряли за продоволствието[11].

С посветителната формула *Herculi invicto* sacrum са известни две ари – от Гиген и от с. Върбица, Врачанско, и един постамент за статуя от с. Крушовене, Плевенско. В надписа от с. Върбица липсват данни за имената и длъжността на посветителя. В постамента от с. Крушовене се четат имената на двама братя, от които единият е бил *decurio coloniae*, вероятно в Улпия Ескус, която се намира най-близо до с. Крушовене.

При разкопки на Хисарлъка над Ловеч е открит варовиков олтар, украсен с акротерии и с кръгла вдлъбнатина върху горната основа за закрепване на статуя, което става ясно и от съдържанието на надписа: *votum et signum posuit* (обр.1). Постаментът е датиран в първата половина на II в. Това определя паметника като първо епиграфско свидетелство за съществуването на култа към Херкулес в провинция Долна Мизия. Жертвеникът и статуята може би са били поставени в храм на античния град Мелта[12].

Единственият паметник, в който е направено посвещение на Херкулес заедно с *Iuppiter Optimus Maximus* и *Iuno Regina*, е намерен в средновековно селище до с. Садовец, Плевенско, и е издигнат от римски войник, втори по ранг в центурията.

Уникална посветителна формула се чете върху олтар, открит в античната крепост Монтана. Тя свързва митологичния произход на Херкулес, наследник на Алкей, с новоотредената му през императорската епоха роля да бъде спасител на божествения управител на империята и неговия дом и покровител на мястото, което може да се тълкува не само като на защитник на военния лагер, а и на *vicus* в Монтана. Епитетът *salvator* определя неговата изключителна функция, която се полага на върховния бог, и високия пиедестал, на който е поставен Херкулес в средата на III в. Този паметник отразява приви-

легираното положение, което заема Херкулес в религиозната политика по времето на Галиен, противопоставяйки се на навлизащите от изток култове, сред които най-значителен е култът към *Sol Invictus*. Надписът е датиран в 258 г. по имената на консулите[13].

В с. Лазарово, Врачанско, е намерена долна част от мраморен релеф на Херкулес, изобразен с кривак в дясната ръка, на който се опира, и с ябълки в лявата, през която е преметната лъвската кожа. Изпълненият оброк е за Херкулес от бенефициарий на трибуна на *legio I Italica Gordiana*. Датиран е в 239 г. За пръв път в надпис от нашите земи се регистрира длъжността *beneficiaries tribuni*. Знае се, че бенефициариите са обслужвали не само висшите граждански канцеларии, но са имали постове и в щабовете на легионите и на помощните войски[14].

Върху мраморен оброчен релеф от с. Подем, Плевенско, Херкулес е представен с обичайните си атрибути – преметната през лявата ръка лъвска кожа, която стига до земята, и кривак, на който се опира с дясната ръка. Зад него вдясно полето е запълнено с дърво, около което се вие змия. Посвещението *ex voto* е за *Hercules sanctus*. Датира се в III в.

Единственият паметник (обр. 2), в който Херкулес е почетен с епитета *Augustus*, е намерен в античното селище до Павликени. Според Б. Геров паметникът се датира в епохата на Северите.

На *Hercules Invictus* е посветен паметник от Мадара. Надписът върху мраморния релеф от Мадара не предоставя никакви данни за посветителя и длъжността му, но представлява интерес иконографията на Херкулес. Релефът е изпълнен с изображения, разположени в две полета. В по-голямото горно поле е представен лежащият върху лъвската кожа Херкулес до дърво с увиваща се змия, на което са окачени лъкът и колчанът. В лявата си ръка държи кривака, а с дясната – чаша, в която два сатира и нимфа му наливат вино и вода. Вдясно са изобразени три нимфи, а пред Херкулес животни, свързани с неговите подвизи: Лернейската хидра, Керинейската сърна, Еримантският глиган и трите Стимфалийски птици. В долното поле се виждат глава на бик, кръгъл предмет, тояга, два коня, два вола, а в левия ъгъл, поради отчупване – част от конник с фригийска шапка, който държи в дясната си ръка двойна брадва, а в лявата малък

амазонски щит. Б. Филов определя този конник като Митра, а Г. Кацаров смята, че е амазонка. Над релефа е изписано *Hercules Invictus*. Предполага се, че посветителят е военно лице или ветеран. Паметникът се датира във II в. Типът на лежащия Херкулес, който си почива след постигнатите победи или пирува, се появява в гръцката пластика през елинистическия период, но добива популярност в провинция Долна Мизия през римската епоха чрез известната статуя на Скопас. В релефа от Мадара интересна е връзката с култа към нимфите. Селският Херкулес като бог на плодородието, на горите и топлите извори, в римската представа се свързва в някои релефи от Долна Мизия с Дионис, а в този случай и с нимфите[15].

Сред предметите от съкровището, намерено в с. Николаево, Плевенско, е и златен ажурен пръстен с латински надпис в два реда, разположен между орнамент от амазонски щитове. Датира се във II – III в. според откритите монети, последните от които са сечени по времето на Филип Араб. Подобно посвещение – върху пръстен, е намерено и в Дорусторум. Пръстените вероятно са носени от посветителите. Те намират удобен начин не само да изразят своето преклонение пред бога-герой, но и да се чувстват непрекъснато подпомагани от него чрез сакрализация на един нетипичен за посвещение предмет[16].

Групата на оброчните релефи е представена от 19 паметника. В пет от тях са изобразени подвизите на Херкулес. Върху плочката от крепостта Монтана той е изобразен във висок релеф в схватка с Керинейската сърна (обр. 3), а в релефите от Ескус, от Хисарлъшкото кале от Абритус и в релефа от с. Сохаче – в борба с Немейския лъв. Като победител в тази битка го представя релеф от Ескус, върху който Херкулес държи за задните крака убития лъв. Типът Херкулес Романус, с традиционните атрибути – лъвска кожа през лявата ръка и кривак, с който се подпира, в дясната, се открива в релефите от с. Горник, Плевенско, с. Голямо Яларе, с. Яларе, Белене, с. Батак, Павликенско и от селата Гуслар (обр. 4) и Люляково, Добричко. В изображенията от с. Батак и с. Гуслар Херкулес държи в лявата си ръка ябълките на Хесперидите, а в релефа от Голямо Яларе – лък. Релефът от с. Люляково намира най-близък паралел с този от с. Батак. Релефът от с. Горник е направен за покровителя на каменоломните (*Hercules Saxanus*) и е единственият паметник от нашите земи, в който Херкулес е почетен в този аспект.

От тракийските провинции този иконографският тип „Херкулес в сцена на жертвоприношение", е известен и върху монета на Никополис ад Иструм (Долна Мизия) при император Септимий Север, както и върху сечените в провинция Тракия монети на Перинт във времето от края на II до средата на III в. (Каракала, Гета, Елагабал) и на Пауталия при император Каракала. Върху монетите на Перинт Херакъл е протегнал дясната си ръка с фиала (кантарос) над олтар с пламъци, а над него се издига орел (жертвоприношение на Зевс може би), докато върху монетите на Пауталия и Никополис ад Иструм е изобразен единствено Херакъл в този тип. Монетата на Пауталия представя Херакъл с преметната лъвска кожа през дясната ръка, в която държи и кантарос, но това е възможно и да е било грешка на гравьора[17]. Интересен е скалният релеф на Херкулес от същия иконографски тип от каменната кариера при Аксиопол (дн. Черна вода, Румъния) (обр. 5).

Херкулес е почитан и като бог на лечебните извори, като се свързва и с Дионис – също почитан от тракийците като бог-лекар. Римският Херкулес е бог на изобилието, което в някои паметници се символизира от ябълките, бог-лечител и покровител на армията. Най-много такива паметници има в района на Сухиндол, Никополис ад Иструм и при с. Бутово, Великотърновско. Изображението на Херкулес заедно с божествата от официалния пантеон – Зевс, Хера и Минерва – върху фриз от Русаля, Великотърновско, показва, че неговият култ през императорската епоха придобива също официален характер. Херкулес е покровител на армията и императора, у когото е съсредоточена върховната власт, на силата на тялото и духа, на победата. В района на Криводол, Врачанско пък е почетен като божество, носещо благоденствие на дома и закрилящо от зло.

Хтоничният характер на неговия култ е засвидетелстван и в три релефа, от които два, със сигурност от Долна Мизия (обр. 6), представящи Херкулес, възлегнал се върху лъвска кожа, с кръстосани крака, с чаша в дясната и кривак, придържан с лявата ръка. Около него са изобразени победените противници[18]. В релефа от Мадара са представени трите нимфи, едната от които му налива вода в чашата с вино, а около дървото, където лежи, се увива змия, елемент от иконографията на Тракийския конник. Този сюжет може да се свърже и със сцени на погребално угощение[19].

Изображенията на Херкулес и неговите подвизи върху саркофази е позната практика сред населението на Долна Мизия. Върху фрагменти от каменен саркофаг от Лъжене, Ловешко, са представени убиването на тракийския цар Диомед, борбата с Антей, улавянето на Керинейската сърна, Немейският лъв и убиването на Стимфалските птици, а върху триъгълния фронтон – Тракийският конник.

Интересен тип паметници, познати от територията на Долна Мизия, са олтарите във форма на боздугана на Херкулес. Един е открит в Ескус, един в Нове, един в с. Гиген и един в Разград. Вероятно са използвани като олтари в ритуала на култа, но този вид паметници се среща и като монетен тип върху реверса на бронзови монети, сечени в Никополис ад Иструм и Марцианополис от времето на Септимий Север, Каракала и Елагабал. Нумизматичните данни подкрепят предположението, че тоягата на Херкулес изразява идеята за поразяващата и побеждаваща сила на божеството[20].

Бронзовите статуетки от територията на Долна Мизия, които са общо 14, представят Херкулес като млад или възрастен мъж, прав, седнал или полегнал, с обичайните за него атрибути: кривак, лъвска кожа, фиала или ябълки. Понякога на главата е поставен венец, или косата е привързана с панделка, чиито краища падат на гънки по раменете.

Две от статуетките може да се отнесат към типа *Hercules Farnese*, представящ Херкулес като възрастен мъж, прав, гол, с поглед надолу и изнесен напред ляв крак. Под лявото рамо е опрян кривакът, покрит с лъвската кожа. Лявата ръка обикновено е празна, а дясната държи зад гърба си ябълките на Хесперидите. Така е изобразен в статуетката от Дискодуратере[21].

Типът *Lenbach* изобразява Херкулес прав, с поглед надясно, с облекчен десен крак, държащ с дясната ръка кривака, а с лявата, през която е преметната лъвската кожа – лък и стрели. Кривакът първоначално е подпрян на скала, а по-късно – върху главата на бик. Косата е къса, къдрава, привързана на панделка. Отнася се към третата четвърт на IV в. пр. Хр. Впоследствие държи ябълки или кантарос, а лъвската кожа може да липсва. Този много популярен тип в античността е и най-разпространеният в провинция Долна Мизия върху оброчните релефи, кръглата скулптура и малката пластика.

Това е т.нар. Херкулес Романус. Само една статуетка го представя като героя Херкулес, в схватка с Керинейската сърна. В две пластики на главата му е поставен Дионисов венец, а в една – той държи кантарос, присъщ за иконографията на *Hercules Bibax*. Венецът от листа и пъпки и чашата за пиене го свързват с култа към Дионис – като бог на вегетацията и плодородието. Те го представят и като участник в божествените угощения и внушават идеята за безсмъртие, която въплъщава[22].

Откритите епиграфски и анепиграфски паметници, представящи култа към Херкулес в провинция Долна Мизия, определят териториално неговото разпространение през римската епоха и очертават няколко центъра: Монтана и принадлежащата територия, Ескус, Плевен и Плевенско, Абритус, Шуменско и Новопазарско.

Хронологичните граници на култа към Херкулес са от средата на II в. до 60-те г. на III в. Периодът съвпада с управлението на Антонин Пий, Комод, Септимий Север, Гета, Каракала и Север Александър, когато култът към Херкулес заема привилегировано място в официалната политика на римските владетели. От Монтана и Абритус са и най-късните епиграфски документи.

Голяма част от паметниците свидетелстват за прякото влияние на официалната римска религиозна пропаганда. Епитетите към бога и формата на посвещенията оформят представата за значението на култа към Херкулес и почитането му като божество от официалния пантеон.

БЕЛЕЖКИ

[1] При предаването си в определените срокове статията бе придружена от твърде малки и неясни илюстрации. Авторът на настоящата работа бе уведомен, че те не могат да бъдат използвани, като от негова страна бяхме уведомени, че не може да подсигури по-качествени изображения и текстът може да бъде пуснат и без такива. ***От съставителите.***

[2] **Лунгарова, П.** Римските култове в провинция Долна Мизия. В. Търново, 2012, с. 160 – 178.

[3] **Александров, О.** Религията в римската армия в провинция Долна Мизия (I – IV в.). В. Търново, 2010, с. 99 – 100.

[4] Пак там.

[5] **Лунгарова, П.** Римските култове в провинция Долна Мизия. В. Търново, 2012, с. 160 – 178.

[6] **Гримал, П.**. Римската цивилизация. София, 1998, с. 140 – 142.

[7] **Лунгарова, П.** Римските култове в провинция Долна Мизия. В. Търново, 2012, с. 160 – 178.

[8] Пак там.

[9] **Рабаджиев, К.** Херакъл – бог или херой? (към интерпретацията на мита, образа и култа). – В: Изследвания в чест на проф. Иван Маразов I. София, 2002, с. 86 – 94.

[10] **Лунгарова, П.** Римските култове в провинция Долна Мизия. В. Търново, 2012, с. 160 – 178.

[11] Пак там.

[12] Пак там.

[13] Пак там.

[14] Пак там.

[15] **Рабаджиев, 2005:** К. Рабаджиев. Херкулес в сцена на жертвоприношение (към обосновката на иконографския тип). – Studia Arheologica Universitatis Serdicensis, 2005, № 4, с. 636 – 643.

[16] **Лунгарова, П.** Римските култове в провинция Долна Мизия. В. Търново, 2012, с. 160 – 178.

[17] **Божкова, Б.** Култът на Херакъл в Сердика (по нумизматични данни). – Нумизматика и сфрагистика, 1999, № 6, с. 67 – 76.

[18] **Рабаджиев, К.** Херакъл Симпозиаст. – Seminarium Thracicum, 1998, № 3, с. 139 – 145.

[18] **Тодоров, Я.** Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928, с. 68 – 72.

[19] **Лунгарова, П.** Римските култове в провинция Долна Мизия. В. Търново, 2012, с. 160 – 178.

[20] Пак там.

[21] Пак там.

ИМАЛО ЛИ Е „ТАВРИЧЕСКИ ЛИМЕС“ ПРЕЗ I – III В.?

Димитър ДАМЯНОВСКИ
МП „Археология“
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: проф. д.и.н. Румен Иванов

This paper concerns hypotheses and problems which arise regarding the Roman military presence in the Crimean peninsula between the 1st and 3rd centuries AD. In Russian language research literature, the term “limes Tauricus” by M. Rostovtsev and D. Dyakov has been used. It gives the impression of the Roman military presence as an occupation. The purpose of this paper is to give different points of view about the term “limes Tauricus”. At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries T. Mommsen defined limes as a system consisting of legionary camps (castra), vexillationes and auxiliary camps (castella), stations (stationes), sentry posts (turres), settlement for veterans and their families (canabae) and villages (vicus) which were connected by military roads (via militaris). Roman military units were stationed in several areas of southwestern Crimea. Their presence is evident in the citadel of Chersonesus, Kharaks military camp, the camp between Balaklava-Kadykovka, military sentry posts at Kazatskaya hill and Kavkaz bair. It gives an impression that this well-organized defensive system was similar to limes according to the definition offered by T. Mommsen. There are sentry posts and military camps which are directed against the enemy’s territory. However, that’s where the similarity ends. So far we don’t have evidence regarding Roman provincial administration. An essential element is the absence of roads which were built according to Roman standards. In support of those facts it’s important to note the absence of roads in Crimea in Itinerarium Burdigalense, Itinerarium Antonini and Tabula Peutingeriana. In T. Sarnowski’s publication and other forms of research from 2007 it’s the professional opinion that Crimea was a “testing ground” for experiments which are connected with the control of border areas.

Докладът засяга хипотезите и проблемите, които възникват за римското военно присъствие на Кримския полуостров през I – III в. сл. Хр. (обр. 1). В рускоезичната научна литература е използван терминът “Таврически лимес” от М. Ростовцев[1] и В. Н. Дьяков[2]. Прави

впечатление също обозначаването на римското военно присъствие като окупация. Целта на настоящия доклад е да представи по-различни гледни точки относно несъстоятелността на т.нар. "Таврически лимес".

Преди всичко ще се спра накратко на значението на термина *limes*. От епохата на принципата до днес терминът е притежавал различни значения. Произлизаща от по-старата *limus, -itis (m)* е означавала 'пътека, междуселски път'. Като част от военната терминология limes е притежавал значението на 'естествен или построен от войската път в равнина, гориста местност или планина, чрез който е можело да се контролира даден граничен район и да се нахлува внезапно в чужда територия'. От IV век нататък *limes* означава 'граничен район под командването на dux'. В края на XIX – началото на XX век Т. Момзен и някои други учени дефинират *limes* като изграждане на отбранителна система срещу вражеска територия, състояща се от легионни лагери (castra), вексилационни и ауксилиарни лагери (castella), пътни станции (stationes), сигнални кули (turres), крайлагерни ветерански селища – канабе, села свързани чрез военен път[3]. Към тази дефиниция ще се придържам като критерий за *лимес* в настоящия доклад.

Като начален етап на установяване на римски военни части в Таврика се смята експедицията на Tiberius Plautus Silvanus (управител на провинция Мизия) през 62 – 66 г., който е разгромил варварите, обсадили Херсонес. След края на успешните Дакийски войни по времето на Траяновото управление и реорганизирането на границите и защитата на империята по р. Дунав, броят на римските гарнизони и територията, която те заемали в Таврика, се увеличил. По времето на Антониновата династия, всички императори започнали да поддържат тенденцията за стабилизирането на границите. През ранния II век сл. Хр. Херсонес е имал постоянен римски гарнизон. Гарнизонът се е намирал в цитаделата на Херсонес (обр. 2). Знаем, че името е било Vexillatio Chersonessitana. Бил е част от по-голяма вексилация на Долномизийската армия, която имала разположени гарнизони в няколко зони на Югозападен Крим. При археологическите проучвания в цитаделата се забелязва мащабно строителство, което е извършено към средата – втората половина на II век сл. Хр.

Проучени са казармени помещения (контубернии), терми, сграда, която бива определяна като преториум/принципия (И. Антонова) или армаментариум (В. М. Зубарь), сграда за центурион/триерах. По данни от строителен надпис се споменава за възстановяването на сграда scholae principalium, която до момента не е засвидетелствана по останки при проучванията[4]. Характерно за всички постройки в цитаделата е, че се датират от втората половина на II век до средата на III век, което говори и за изтеглянето на гарнизона от Херсонес. През втората половина – края на II век сл. Хр. се забелязва, че термите са били разширени, което съответно говори и за увеличаване на военния гарнизон. На базата на строежите и възстановителните работи по част от сградите са обособени две фази в цитаделата. Те са от средата на II век до втората четвърт на III (237 г.) и от 237 г. до средата/втората половина на III век. Изказана е хипотезата за земетресение, което е довело до разрушения и съответно до възстановителни дейности, които са засвидетелствани в проучените сгради. Информацията, която черпим от епиграфските паметници (посветителни, надгробни надписи, щампове върху teguale и imbrices), ни дава представа за римските части, които са взимали участие в Долномизийската вексилация (VEMI – Vexillationes Exercitus Moesiae Inferioris). През различни периоди римският гарнизон в Херсонес и останалата част на Крим е включвал части от V Македонски легион, XI Клавдиев и I Италийски, I Бракарски, I Сугамбрийски, I Киликийски легиони и II кохорта Луцензия. Присъствието на части от I Юпитеров и II Херкулесов легион е документиран в Херсонес по времето на тетрахията[5].

При археологически проучвания от края на XIX век до днес са установени останките на римски военен лагер Харакс (споменат от Клавдий Птолемей в неговата „География“), останки от наблюдателни постове по източната част на Хераклейския полуостров и по хребета Сапун-планина. През 1996 г. е открито светилище на Юпитер Долихен при Балаклава. От 2009 г. насам полско-украинска експедиция проучва сграда А при Кадиковка и цели да се определи планът на предполагаемия римски лагер.

За пръв път останките на крепостта на нос Ай-Тодор са идентифицирани от П. Кепен, който е публикувал нейния план през 1837 г.[6]

(обр. 3) (обр. 4). Той отбелязва праволинейните контури и документира отличителните черти на римската фортификация. През 1894 г. граф Шувалов е извършил първите разкопки и е открил две статуи. По време на разкопките в края на XIX – началото на XX век са открити два отбранителни пояса, кули, порти, нимфеон с басейн за вода, терми, светилище, останки от други конструкции и епиграфски паметници[7]. Античното селище е локализирано на върха на нос Ай-Тодор, на ръба на 80 м висока морска скала. От морето е недостъпен, а по сухоземен път носът е защитен от стена. Защитената площ е 4,5 ха. Външната (долна) защитна стена е с дебелина, вариращa от 2.2–2.4 до 5 м. Изградена е в циклопски градеж, като в централната част е открит хоросан. Според Н. В. Блаватский стената е била издигната по-рано от таврите, но при установяването си римляните я преизползвали. Фирсов я датира през I век сл. Хр., а К. К. Орлов смята, че не е по-ранна от II век сл. Хр. Вал опасва горната част от укрепения пункт, като Блаватский я отнася към втората половина на I век сл. Хр[8]. Към стените са отрити пристройки, служели вероятно за караул. В югозападния участък се е намирала площадка за метателни машини. Портите са ситуирани на западното крило и в централната част в близост до правоъгълната кула. Вътрешната стена заобикаля върха на хълма, където е по-голямата част от сградите, които са построени там. Лагерът контрастира с различната си от обичайните лагери форма заради самия терен, а и с важното местоположение по бреговете на Крим. Пространството между двата отбранителни пояса е свободно, което означава, че е използвано или от войската, или от околното население при обсади. Разкрити са сгради с предполагаеми функции на преториум и на казарми. Според В. М. Зубарь появата на римски гарнизон се свързва с 60-те години на I век сл. Хр. с военната експедиция на Tiberius Plautus Silvanus. На базата на спорен епиграфски паметник се смята, че първите римски войници били от вексилацио на Равенския флот, въпреки че други археологически данни не го доказват (обр. 5). Вероятно са били отзовани заради започналата гражданска война след смъртта на император Нерон (54 – 68). През 20-те години на II век сл. Хр. отново е имало римски военни части като от третата четвърт на века до втората четвърт на III век са били дислоцирани постоянно. По данни от

нумизматиката крайната дата на обитаване на Харакс от римските военни е 244 г. сл. Хр.

Останките от наблюдателния пост при височината Казацкая са значително по-добре запазени от тези при „Кавказ баир“, който е пострадал по време на Втората световна война. Кулите на двата обекта имат почти идентични размери (7х7 м). Всяка от имало е била позиционирана в средата на поста (обр. 6, 7). Около тях е бил двор, заобиколен от стена, издигната върху повърхността на съвременния терен. От външната страна са добавяни V-образни ровове. Диаметърът на ограждане е измерен около 25 м. Всеки от двата поста е бил проектиран вероятно за кръгова защита и няма следи от стена, която да ги свързва (обр. 8). Допуска се предположението, че постът при височината Казацкая е имал ролята и на пункт, контролиращ вноса на зърно от Алма-Кермен[9]. Въпросните постове са били построени приблизително по едно и също време. Относителната хронология е II – III век, като за крайна дата на функциониране се смята единствено краят на първата четвърт на III век. Според проучвателите двата поста трябва да бъдат третирани като част от единна система (обр. 9). Постът при височината Казацкая е най-северната точка от тази система, на разстояние две римски мили южно от него е постът при Кавказ баир. На около още две римски мили южно се намира краят на хребета Сапун планина, който е в близост до вероятния лагер при Кадиковка-Балаклава. Вероятно там би трябвало да се разполагал трети пост, който би бил лесно виждан от лагера. Локацията му позволява зрителен контакт с предполагаема кула в местността Карагач. Било е невъзможно да се видят ако се гледат от Балаклава-Кадиковка далечните постове на север при Кавказ баир и височината Казацкая[10]. За тези наблюдателни точки е нужна трета кула на юг в края на Сапун-планина. Засега няма открити останки. Все пак важно е сведението на швейцарския пътешественик Фредерик Дюбоа де Монтперео за останки от кула в местността Карагач. При наличие на трета кула комуникацията между военния лагер и постовете относно грозяща ги опасност би била улеснена. Конфигурацията на терена практически е правела възможността за директна атака към Херсонес от изток трудно осъществима (обр. 10). Единствената удобна посока да се избегне бариерата е било заобикалянето на хълмовете от юг, където се намирал военния лагер

при Балаклава-Кадиковка. От друга страна, мястото, на което е издигнат лагера, е служело за осигуряването на залива при Балаклава. Заливът е служел за убежище на кораби навигиращи около Таврическия бряг. С установяването на лагера на това място се осигурявал и контрол на единствения път към залива. При проучванията от 2009 г. насам са разграничени три фази на лагера. Първата не може да се датира с точност. Втората е датирана през втората половина на II век с проучена сграда А, която се смята, че вероятно е имала ролята на бараки – контуберния (обр. 11). От южната и от западната страна следвали улици, като от южната страна бил изграден портик. Сградата се намира в близост до вероятната главна улица, преминаваща през портата на лагера, фланкирана от две кули. Третата фаза е датирана през първата половина на III век и се смята за край на съществуването му по монета от времето на Северите от съкровище, скрито в сграда А (обр. 12). Впечатление прави, че през третата фаза предполагаемата контуберния (сграда А) била преустроена в предполагаемо жилище на офицер (преториум?) за сметка на съседната улица. Укрепителната стена е била разрушена и била издигната постройка с хипокаустна система. Проучвателите предполагат, че става дума за бански комплекс (терми), докато стените били изместени на запад. прави впечатление, че баните в Херсонес също са били увеличени по това време. Вероятно става дума за засилване на военното присъствие в Крим по времето на Септимий Север (193 – 211)[11]. Това увеличаване на военното присъствие при управлението на Септимий Север би могло да се свърже с една „Боспорска война", известна ни от надпис от Преслав, България. Обаче от въпросния надпис не се разбира дали става дума за съвместни действия между Рим и Боспор, или за военни действия помежду им.

Впечатление прави организираната защитна система, която може да наподобява limes според дефиницията, предложена от Т. Момзен. Налични са наблюдателни/стражеви постове и укрепени пунктове/лагери, насочени срещу вражеска територия (обр. 13). До тук обаче свършват елементите на limes-а. Най-напред трябва да се вземе предвид фактът, че би могло да има limes, когато става дума за част от територията на римска провинция. До момента данни за римско провинциално деление в Крим отсъстват. Поглеждайки

към епиграфските паметници, откриваме информация за военни части, военни чинове, посвещения, но не и за административни чинове. Друг съществен елемент е отсъствието на пътища, изградени според римските стандарти. Все пак римският път е съществена част от защитната система limes. В допълнение към този факт е липсата на милиарни колони. Не на последно място е отсъствието на пътища не само в Крим, но и в цялото Северно Причерноморие според Tabula Peutengeriana, Itinerarium Antonini и Itinerarium Burdigalense. Поради тези причини смятам, че мнението на В. М. Зубарь за съвършена система за защита, изградена от римското военно командване около Херсонес, с използване на класическите прийоми на римското фортификационно изкуство, осигуряващи не собствената си защита, а тази на съюзния град, е правдоподобно.

След победите във войните с Митридат VI и наследника му Фарнак римското влияние над Кримския полуостров осезаемо започнало да се увеличава. Макар тези територии да не са били част от римските провинции, те са били под влиянието на империята за период от около 300 години. Изгодното местоположение на старите гръцки градове по Северното Причерноморие подтикнало Рим да установи контрол върху тях още преди Черно море да се превърне във вътрешно море на империята. Идеята за включването на полуострова в сферата на влияние датира от времето на Гай Юлий Цезар, а за начало на нейното изпълнение се смята времето на Юлиево-Клавдиевата династия, макар че най-ранните усилени строежи са извършени по времето на Антонините. Тук би възникнал въпросът дали става дума за окупация, както допускат някои учени като В. Н. Дьяков. Трябва да обърнем внимание отново на термина. „Окупация" идва от латинската дума occupo – значеща 'завземам, заемам'. Според съвременните разбирания окупация означава *временно заемане от въоръжени сили на вражеска територия*. Като доказателство против "окупацията" бих посочил, че херсонски военен отряд участва на страната на Рим в Боспорската война от 45 – 49 г. Ако допуснем окупация от Рим, то тя ще да е била с продължителност от 150 г., което отново поражда съмнения. По-скоро Рим прилага своята тактика на съюзи, договори за взаимопомощ с градове като Херсонес, а вероятно също с Тирас и Олбия. За разлика от източното

крайбрежие, северното крайбрежие на Черно море не е представлявало интерес за римляните от гледна точка на провеждането на военни кампании, но е било важно притежаването му за контрола на целия басейн на Черно море и прилежащите му територии. С установяването на римски гарнизони се е осигурявал мир за гръцките градове и неутрализиране на местните племена от възможността да се захващат с пиратство. С помощта на флота се осигурявал превозът на стоки по протежение на бреговете и защита на снабдителните линии[12]. Причините за изгодното местоположение на Крим са: първо – регионът е бил гранична зона с варварския свят и е могъл да служи добре като гранична зона – преден пост на античната цивилизация, която не позволява на номадите да преминават границите на империята; второ – северните понтийски градове могат да бъдат продоволствени бази, база за римския флот и трето – регионът е служел като пазар за продажба на стоки от западните провинции на империята.

Относно ролята и стратегическото положение на Крим в своя публикация Т. Сарновски и Л. Ковалевская застъпват предположението, че демонстрацията на сила често е действала по-ефективно от самата сила чрез риторичния въпрос кое е било по важно – римляните да виждат таврите, или таврите да виждат постоянно римляните на своите постове[13]? В друга публикация изводът, до който стига Т. Сарновски е, че в същото време Крим е бил като „тестова площадка“ за експерименти, свързани с контрола на граничните зони. Това се дължи на приликата на кримските наблюдателни постове с такива от галските и рейнските провинции, но като се има предвид, че кримските ги предхождат с около 100 години[14].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ростовцев, М. И.** Римские гарнизоны на Таврическомъ полуостровя. – Журнал министерства народного просвящения, 1900, 4, 140 – 158.

[2] **Дьяков, В. Н.** Таврика в эпоху римской оккупации. – УЗМГПИ, Т. 28, Вып. 1, Москва, 1942, 3 – 42.

[3] **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999, с. 9.

[4] **Зубарь, В. М.** Римское военное присутствие в Таврике. – Stratum Plus, На окраинах античного мира. 2001 – 2002, 4, с. 47.

[5] **Kostromichyov, D.** Roman Military Presence in Chersonesos. – In: Roman Art and Civilization – a Common Language in Antiquity. Catalogue of the itinerant exhibition. Tulcea, 2014, p. 119.

[6] **Novychenkova-Lukychova, K.** The Roman Fortress of Charax. – In: Roman Art and Civilization – a Common Language in Antiquity. Catalogue of the itinerant exhibition. Tulcea, 2014, p. 140.

[7] **Зубарь, В. М.** Римское военное присутствие…, с. 103.

[8] **Зубарь, В. М.** Римское военное присутствие…, с. 107.

[9] **Кленина, Е. Ю.** Снабжение римских легионеров во II – III вв. н. э. на примере Новы (Moesia Inferior) и Херсонеса в Таврике. – Античная древность и Средние века, Вып. 42, 2014, с. 32.

[10] **Karasievicz-Szczypiorski, R., Savelja, O. A., Gawronski, R. A, Filipenko, A. A.** The Remains of the Roman Fort at Kadykovka (Balaklava) in the Crimean Peninsula. – In: Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies. Ruse, 2012, p. 286.

[11] **Karasievicz-Szczypiorski, R., Savelja, O. A., Gawronski, R. A, Filipenko, A. A.** The Remains of the Roman…, p. 290.

[12] **Sarnowski, T.** Black Sea. The Encyclopedia of the Roman Army. Chichester, 2015, = <https://www.academia.edu/11992305/Black_Sea> (20.04.2016).

[13] **Сарновски, Т., Ковалевская, Л. А.** О защите Херсонесского Государства союзным Римским военным контингентом. – Российская Археология, 2004, 2, с. 50

[14] **Sarnowski, T., Savelja, O., J. Karasiewicz-Szczypiorski**. R, Roman Military Sentry Posts in the border zone of Crimean Chersonesos. – Archeologia, LVIII, 2007, Warszawa, p. 57 – 67.

Обр. 1. Карта на Кримския полуостров

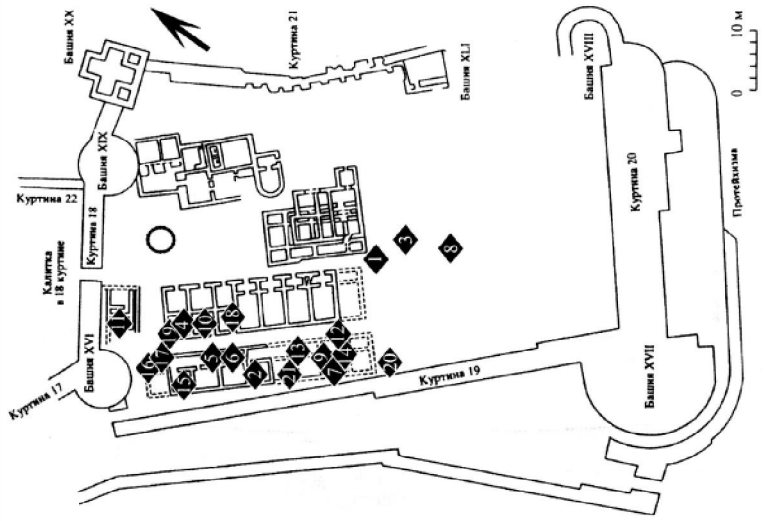

Обр. 2. План на цитаделата в Херсонес Таврически
(по Костромичев 2008, 60, рис. 7)

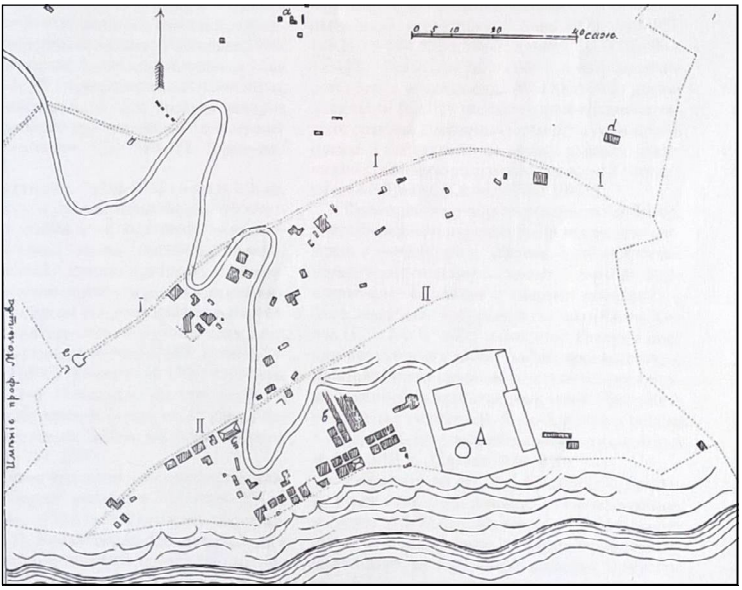

Обр. 3. План на крепостта Харакс по М. Ростовцев
(по Зубарь 2001 – 2002, 102, рис. 93)

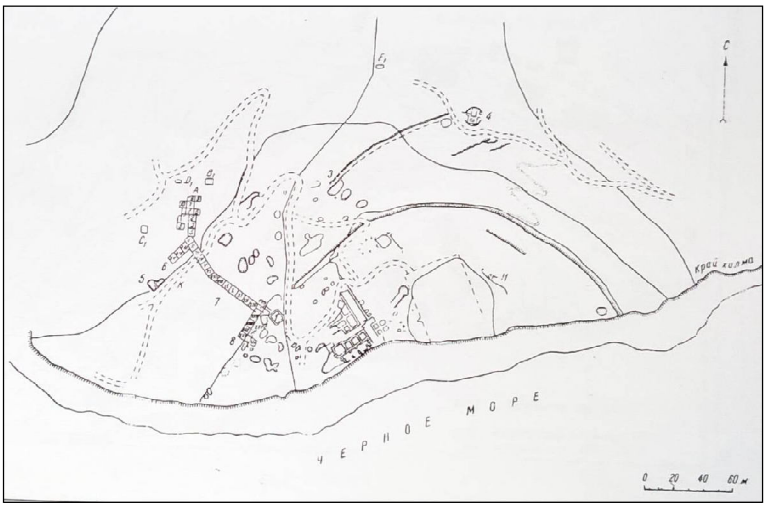

Обр. 4. План на крепостта Харакс по Н.В. Блаватский
(по Зубарь 2001 – 2002, 104, рис. 94)

Обр. 5. Тухла с надпис VEX // G RAV SP (по Sarnowski 2006, 260, Fig. 1)

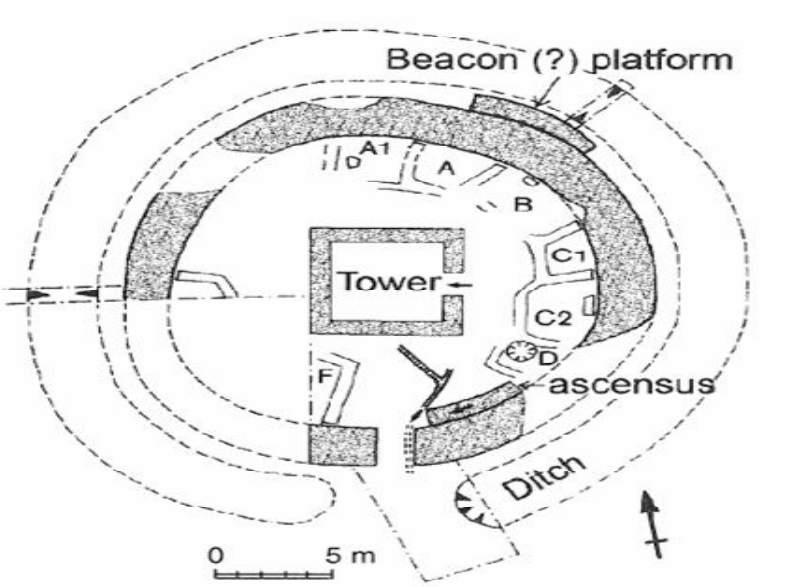

Обр. 6. План на стражевия пост при височината Казацкая (по Sarnowski, Savelja, Karasiewicz-Szczypiorski 2007, 60, Fig. 3)

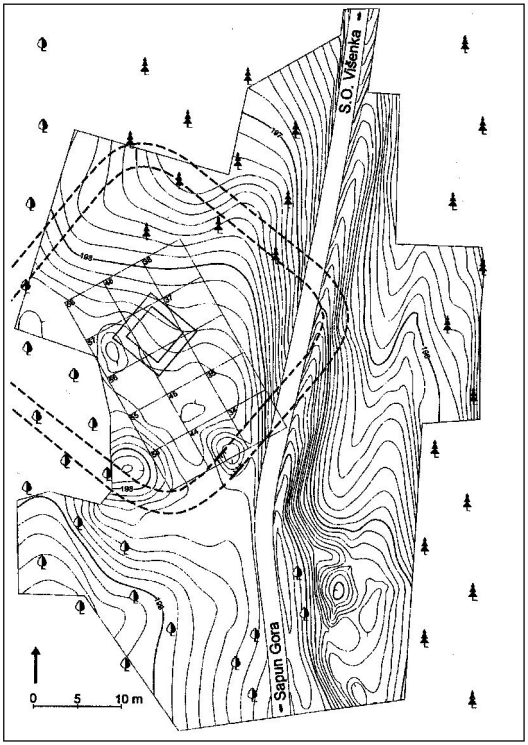

Обр. 7. Контурна карта на стражевия пост при Кавказ баир и проучените сектори (по Sarnowski, Savelja, Karasiewicz-Szczypiorski 2007, 65, Fig. 7)

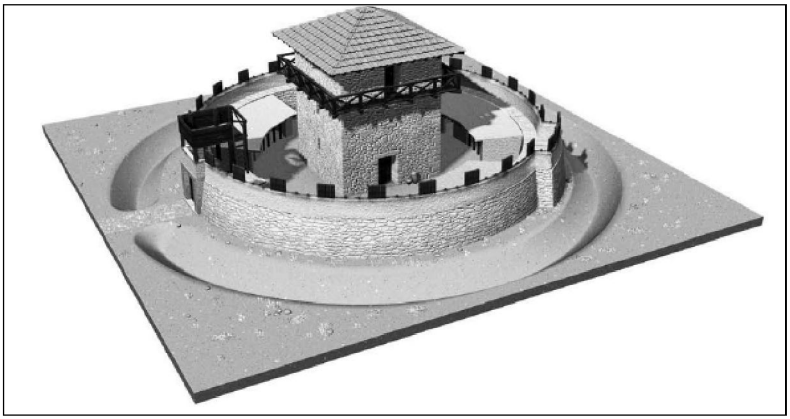

Обр. 8. 3D реконструкция на стражевия пост при височината Казацкая (по Karasiewicz-Szczypiorski, Savelja, Gawronsi 2012, 287, Fig. 2)

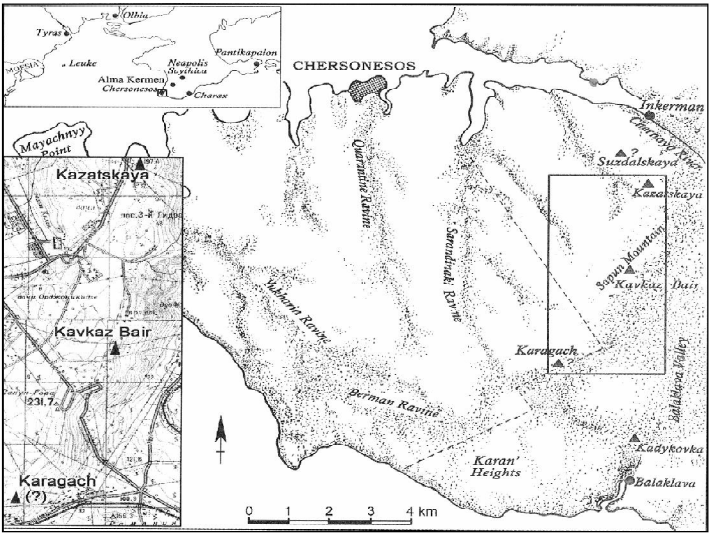

Обр. 9. Местоположенията на стражевите постове при височината Казацкая и Кавказ баир (по Sarnowski, Savelja, Karasiewicz-Szczypiorski 2007, 59, Fig. 2)

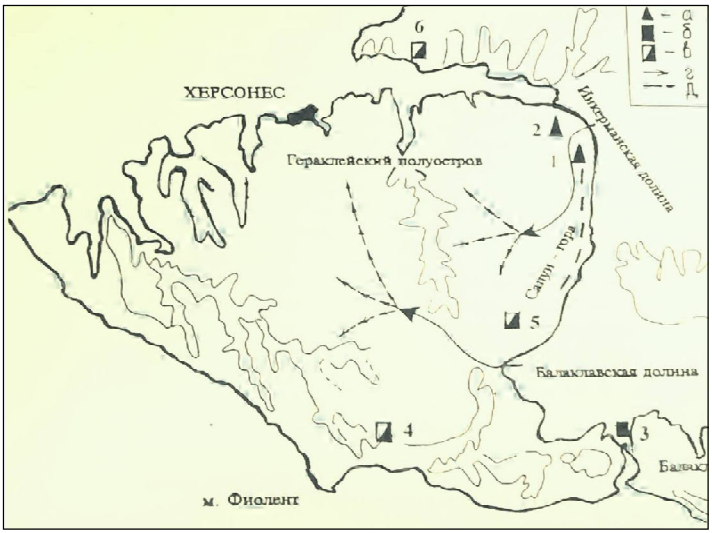

Обр. 10. Реконструкция на евентуалните маршрути на нахлуване според В. М. Зубарь (по Зубарь 2001 – 2002, 95, рис. 86)

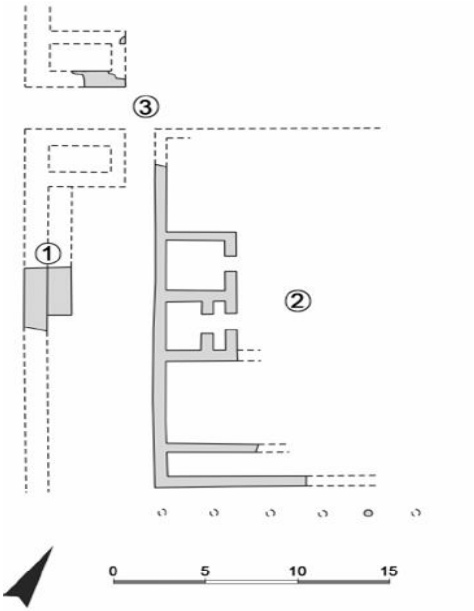

Обр. 11. План на Сграда А и част от фортификацията на римския военен лагер при Балаклава-Кадикова. Фаза 2. (по Karasiewicz-Szczypiorski, Savelja, Gawronsi 2012, 288, Fig. 3)

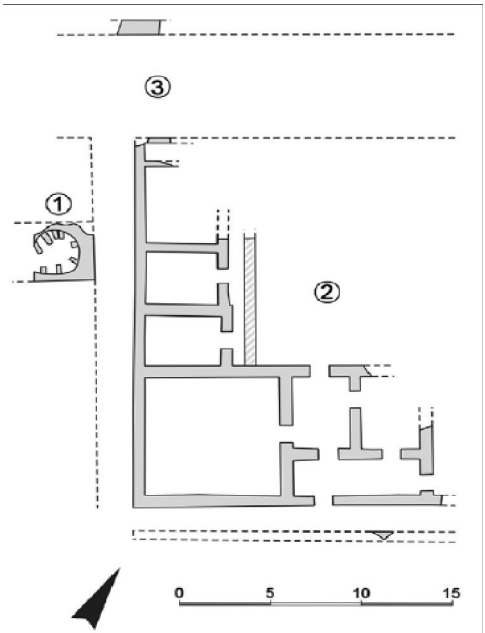

Обр. 12. План на Сграда А и част от сграда с хипокаустна система (терми?) на римския военен лагер при Балаклава-Кадикова. Фаза 3. (по Karasiewicz-Szczypiorski, Savelja, Gawronsi 2012, 289, Fig. 4)

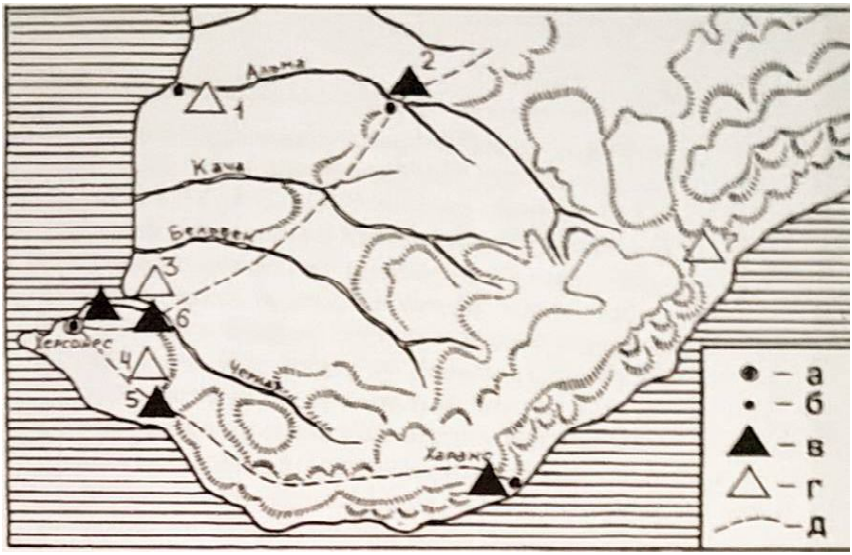

Обр. 13. Пунктовете на римско военно присъствие през I – III век на Кримския полуостров. (по Зубарь 2001 – 2002, 128, рис. 119)

ОБИКНОВЕНА И РИСУВАНА ГЛАЗИРАНА КЕРАМИКА ОТ ТЕРИТОРИЯТА НА ДНЕШНА ЮЖНА БЪЛГАРИЯ (XI – XII В.)

Величка МАРТИНОВА
МП „Археология“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Борис Борисов

The glazed pottery from XI – XII century from today's South Bulgaria is highly varied. It dates back to the period of the Byzantine dominance in the Bulgarian lands. The glazed wares are mainly fragmented and most of the well known Byzantine classes of two of the main glazed groups – Plain wares and Painted wares– are found among the materials from most of the sites from that territory. They draw parallels in most of the bigger Byzantine centers like Constantinople, Athena and Corinth. Most of the vessels are imports but there also are at least two types of glazed pottery - the brown glazed pottery and the green and brown painted vessels with no final glaze - which were produced in local Byzantine pottery workshops, somewhere in the lands of today's South Bulgaria.

В началото на VIII в. в занаятчийските квартали на Константинопол започва производството на нов вид художествена керамика – белоглинена глазирана керамика, като на най-широко разпространение тя се радва през периода IX – XII в.[1] Първите произвеждани съдове били предназначени основно за аристокрацията и по-заможните слоеве на византийското общество. В края на X – XI в. използваната за съдовете суровина се променя – те започват да се формуват от червена глина, откриват се много провинциални ателиета, които предлагат алтернативна на скъпата константинополска продукция. Червеноглинените съдове са имитация на белоглинените и за да се доближат до техните външни характеристики и ефектна орнаментална украса, върху червената повърхност била поставяна бяла ангоба.

До края на XI в. най-голямо разпространение имали обикновените глазирани и рисуваните съдове. Пазарът бил „наводнен” със сравнително евтина продукция, която лесно достигала както до

големите градски центрове в днешна Южна България, така и до крепости, манастири, обикновените села и дори сезонни селища.

Глазираните съдове, откривани в българските земи в периода XI – XII в., са предимно византийски продукт, но съществуват и доказателства за местно производство на някои от разновидностите на тази керамика.

Настоящото изследване се базира предимно на публикуван керамичен материал от 23 обекта от днешна Южна България (табл. 1). Използван е и голямо количество непубликуван фрагментарен материал, любезно предоставен ми от разкопките на Хисарлъка – Кюстендил[2], Перник[3], Ямбол-Калето, Воден-Калето, Воден-манастира[4], Несебър, Крум-Кар дере, Трояново – Голяма Детелина, Трояново, Караново (2015 г.), Сливен-Хисарлъка (2014 г.)[5], обект „Кв. 435, ул. Д. Наумов № 100" в Стара Загора[6], инфраструктурен обект, свързан с водния цикъл в Поморие (2015 г.)[7]. Въз основа на събрания материал керамиката беше разпределена според наложилата се в литературата класификация.

Обикновената глазирана керамика се дели на белоглинена и червеноглинена.

Белоглинената керамика се среща изключително рядко, предимно в градовете по черноморското крайбрежие и в близкия му хинтерланд. Единичните екземпляри от селища като Дядово, Знаменосец и крепостта край Искрица са доказателство за по-широката, макар и все пак ограничена, дистрибуция и към вътрешността на страната.

Формите на съдовете от тази категория са изключително разнообразни – срещат се плитки блюда на високо конусовидно столче, купи с полусферична форма и пръстеновидно столче, малки канички с една дръжка и приземисто тяло, чаши с една или две дръжки и дори капаци и свещници. Глазурата бива прозрачна, жълтеникава и в различни нюанси на зеленото.

Такива съдове са открити в селищата до Дядово[8], с. Глуфишево, Сливенско и Хисарлъка-Сливен[9], Знаменосец[10], Полски Градец[11], крепостите Искрица[12], Маркели[13] и Дебелт[14], манастира в кв. Веселчани в Кърджали[15], Созопол[16], Несебър[17] и сред непубликувания материал от Поморие. От Искрица е засвидетелствана и чашка със синя глазура от т.нар. персийска керамика[18].

Обикновената глазирана керамика е най-широко разпространена и паралели се откриват навсякъде из византийския свят – Атина[19], Константинопол[20], Коринт[21], Тива, Спарта, Аргос, Кипър, Ефес, Изник, Ефес, Отранто[22] и др.

Червеноглинената керамика е много по-разпространена от белоглинената.

Първият клас е представен от съдове **с монохромна кафява глазура,** известен още като **„съдове с пластична украса" – Brown Glazed Ware**. Такива съдове са засвидетелствани от Дядово[23], Хисарлъка – Сливен[24], с. Каравелово, Ямболско[25] и сред непубликуваните материали от Перник, Стара Загора и Трояново – Г. Детелина. Формите на тази керамика са винаги затворени – кани, съдове за утаяване на течности, стомни и т.н.

Т.нар. глазирана керамика с пластична украса (Brown Glazed Ware) се среща много рядко не само в Южна България но и в останалите пряко или косвено свързани с Византия територии. Подобна керамика се е произвеждала в Атина[26] и Коринт[27]. Тези съдове са много по-разпространени в Северна и Южна Добруджа – Диногеция, Пакуйул луй Соаре, Нуфъру, Оряхово, Русенско, Хума, Силистра, Ветрен, Скала, Плиска и др. В българските земи също е засвидетелствано производство в Сливен – с една бракувана паница от този клас[28].

Вторият клас на обикновената червеноглинена керамика е представен от съдове с **глазура и ангоба** – групите **Plain Glaze on slip.** Цветът на глазурата варира от прозрачен до жълтеникав и различни нюанси на зеления цвят.

Такива съдове са открити в Дядово[29], Любеново[30], Сливен-Хисарлъка[31], Знаменосец[32], Гипсово[33], манастира в квартал Веселчани в Кърджали[34], Крум-Кардере[35], Трояново – Голяма Детелина[36], а сред непубликувания материал – в Ямбол-Калето, Перник и Кюстендил. Паралели откриваме във всички византийски градове и селища – Атина[37], Коринт[38] и като цяло по егейското крайбрежие, Западна Турция и дори Италия[39].

Рисувана керамика. ***Белоглинената рисувана керамика*** се среща значително по-рядко от обикновената глазирана керамика. Въпреки това разнообразието на класове тук е голямо – на територията на днешна Южна България са засвидетелствани 4 от класовете,

диференцирани от Ч. Морган, и още един клас, разпространен на много ограничена територия.

Първият клас е наречен съдове с **полихромна украса** или още **Polychrome Ware.** В групата влизат белоглинени глазирани съдове, чиято подглазурна украса се състои от рисувани с три или повече цвята орнаменти[40]. Цветовата гама е наистина голяма – използват се жълто, оранжево, червено, лилаво, синьо, синьо-зелено, кафяво и черно. Класът се разделя на 4 подгрупи, като в южнобългарските земи са засвидетелствани само две от тях – първа и трета.

Първата подгрупа е датирана в широки хронологически граници IX – XI в. Украсата им се състои от стилизирани растителни и геометрични орнаменти в наситени тонове на червено, синьо, кафяво, черно и зелено. Основна форма е малката чашка с една или две дръжки – кантарос.

Съдове от нея са открити само в Несебър[41], Созопол[42] и Дебелт[43]. Паралели са открити в Атина[44], Коринт[45], Диногеция[46], Нуфъру[47], Херсон[48], Константинопол и Южна Русия. В българските земи единични фрагменти от такава керамика са открити във Варна и Силистра[49].

В периода XI – XII в. (трета подгрупа) използваните цветове са по-ограничени – в контрастна комбинация от синьо, бяло и черно. Орнаменталните мотиви представляват геометрични и растителни орнаменти, вълнисти линии, силно стилизирано куфическо писмо и др. От изследваната територия са известни засега само 2 фрагмента от този клас – от колекцията в Несебър[50]. Като причина за изключително слабото разпространение на този клас М. Манолова изказва твърдението, че тези съдове са били предназначени за ограничен кръг от хора сред най-високите класи на византийското общество[51].

Вторият клас на белоглинената рисувана керамика е представен от съдове с **двухромна украса**. Класът се появява през X в. и масово залива византийския пазар през XI и XII в. Известен е още като **Green and Brown Painted Ware (с рисунка със зелени и кафяви глечи),** но е регистрирана и вариация на орнаментите в кобалтовосиньо и кафяво – например в Поморие[52].

Първата подгрупа обхваща началния период в развитието на украсата на съдовете. Тя се изразява в безразборни преливащи се

петна в зелена и кафява глеч. Появяват се и съдове с опростени растителни и геометрични мотиви – пресичащи се линии, спирали, концентрични кръгове, кръстове, розети и листа.

Втората подгрупа се развива по-късно и различията се изразяват предимно в по-сложните сюжетни композиции, които вече включват и животни. Най-често срещаните контурни изображения са на зайци и птици.

Съдове от този клас са известни от Маркели[53], Хисарлъка-Сливен[54], Искрица[55], Созопол[56], Дебелт[57], Дядово[58], Знаменосец[59] и Несебър[60], Поморие – както сред публикувания от М. Манолова материал[61], така и сред непубликувания. Паралели се откриват във Варна и Силистра[62] от българските земи, а от чуждестранните обекти в Константинопол[63], Коринт[64], Нуфъру[65] и Херсонес[66].

Следващият клас на белоглинената рисувана керамика е представен от съдовете с **монохромна (едноцветна) рисувана украса.** Отчасти този клас отговаря на класа на Ч. Морган **Blue Painted Ware[67]**, но в българските земи са засвидетелствани и съдове с кафява рисунка. Орнаментите, изпълнявани върху блюдата, включват нанесени небрежно геометрични и растителни мотиви – концентрични кръгове, спирали, защриховани или вписани триъгълници, линии, плетеници, стилизирани дървета, розети. Рядко срещани са изображенията на птици – подобен фрагмент е известен от Созопол[68]. Такива са открити в Несебър[69], Созопол и Поморие[70], Дебелт[71] и Знаменосец[72]. Преобладават съдовете с кафява рисунка. Съдове със синя глеч са засвидетелствани от Несебър[73], Дебелт[74] и един фрагмент от блюдо от Знаменосец[75].

Такава керамика е известна и от други обекти на територията на България – Варна, Балчик и Силистра[76]. Разпространена е и по цялата византийска територия – Коринт[77], Константинопол, Тмутаракан[78] и др.

Следващият клас обхваща съдовете с **петниста/напръскана украса** или още **Spatter Painted Wares.** Наименованието на този клас произлиза от техниката, която се използва, и ефекта, който се създава при нанасянето на цветната глеч. Използват се зелени, червени, кафяви или виолетово-кафяви глечи. Върху пръските се полага тънък слой безцветна глазура. Такива съдове са засвидетелствани

в Несебър[79], Маркели[80], Искрица[81], Созопол[82], Поморие[83] и Дядово[84]. В България подобни съдове са известни от Силистра, Варна и Балчик[85]. Находките са сходни със съдовете, открити в Константинопол[86], Коринт[87], Нуфъру[88] и Саркел[89].

Последният засвидетелстван клас на белоглинената рисувана керамика от територията на днешна Южна България е особено интересен, тъй като се среща на ограничена територия в нашите земи и Южна Русия. Това са съдовете **с рисунка в зелено на фон от шуплеста червена ангоба**. Класът отсъства в класификационните схеми на утвърдените в тази област автори, поради което произходът му е все още дискусионен. Фрагменти от такива съдове са известни от Дебелт[90], Маркели[91], Дядово[92], Поморие[93] и Несебър[94]. Такава керамика е открита още във Варна, Нуфъру, Диногеция, Тмутаракан и Саркел. Предполага се, че производственият център е бил Трапезунд[95].

И при рисуваната глазирана керамика ***червеноглинените съдове*** са много по-често срещани и тяхното разпространение е далеч по-голямо. Наличният материал от различните категории селища от днешна Южна България може да се раздели в 3 класа – **съдове, рисувани с ангоба, съдове с петниста украса и съдове, рисувани със зелени и кафяви глечи.**

Рисуваните с ангоба съдове, или още класът **Slip Painted Ware,** са изключително рядко срещани на територията на днешна Южна България. Засвидетелствани са два от стиловете представени от Ч. Морган – ***петнист (Dotted Slip Painted) и линеарен (Linear Slip Painted).*** При линеарния стил рисуваната украса много напомня на орнаменталните мотиви от сграфито керамиката. Основните орнаментални композиции включват спирали, развод и други силно стилизирани растителни мотиви. Понякога орнаментите са разположени в хоризонтални пояси, отново подобно на сграфитото.

Фрагменти от този стил са засвидетелствани, както вече стана ясно, в Дебелт[96], Поморие[97] и в Созопол[98].

Съдовете от линеарния стил намират паралели на територията на целия византийски свят – Константинопол[99], Атина[100], Коринт[101], Ефес[102], Тива, Спарта, Пергамон[103]. В малки количества тази керами-

ка е позната и в Северна Добруджа – в Нуфъру[104] и Диногеция[105]. В българските земи е засвидетелствана още и във Варна[106].

Втората група съдове от т.нар. петнист стил са изработени от много добре пречистена глина, изключително добре опалена и придобила тъмночервен цвят. Фрагментите са предимно от тънкостенни блюда. Ангобната рисунка е нанесена направо върху повърхността на съда. Орнаментите се състоят от пресичащи се кръгове или кръгове, запълнени с точки. Покривната глазура е с кафеникав или зеленикав оттенък. Такива съдове са открити в Дебелт[107], Хасковски Минерални бани[108] и Перник[109].

В големите центрове на Византийската империя керамиката, рисувана с ангоба, е широко разпространена. Екземпляри от класа се откриват в Константинопол, Коринт, Пергамон, Палепафос, Атина, Пафос-Саранда Колонес, Спарта, Енкоми и Ефес.[110]

Вторият клас е представен от керамични съдове с **петниста/ напръскана украса** или още **Spatter Painted Ware.** В някои случаи петната са нанесени още докато съдът се е въртял на колелото, което е довело до преливането на петънцата и получаването на т. нар. „мраморизиран" ефект. Този подвид на петнистата керамика се нарича още и „мраморизирана".

Съдове с напръскана украса са известни от Дядово[111], манастира в кв. Веселчани в Кърджали[112], Гледачево[113], Знаменосец[114], Полски Градец[115], крепостта край Искрица[116], Сливен-Хисарлъка[117], Трояново – Г. Детелина[118] и сред непубликувания материал от Кюстендил, Стара Загора и Перник.

Последният засвидетелстван клас на червеноглинената рисувана керамика е този на съдовете **с двухромна рисунка в зелено и кафяво** или още **Green and Brown Painted Ware.** Както показва и наименованието на класа, украсата на керамиката се състои от рисувани със зелени и кафяви глечи орнаменти върху предварително положена ангоба, покрити за финал с безцветна или бледожълтеникава глазура. Мотивите са предимно геометрични – срещат се спираловидни, линеарни и геометрични орнаменти, както мрежест орнамент и безразборни петна.

Ч. Морган отделя четири подгрупи на рисуваната със зелени и кафяви глечи керамика. Съдове от този клас са открити в Дебелт[119],

манастира в кв. Веселчани в Кърджали[120], Дядово[121], Знаменосец[122] и Полски Градец[123], Сливен-Хисарлъка[124], Гледачево[125], Крум – Керамлъка[126], Трояново – Голяма Детелина[127], Перник[128], Искрица[129] и Маркели[130], Стара Загора, Караново и Хисарлъка–Кюстендил

Съдовете от класа **Green and Brown Painted** са широко разпространени в почти всички големи византийски градове, като започнем с Константинопол[131], Атина[132], Коринт[133] и др.

Съществува и една **разновидност на класа Green and Brown Painted**, която с право се предполага, че е дело на местен производствен център. Нейната украса, подобно на вече разгледания по-горе клас, също се състои от безформени петна, спирали и волути в кафяви и зелени глечи. Характерното при този вид съдове е, че покривна глазура липсва. Много различен е и оттенъкът на използваната зелена глеч – той варира в нюанса си, но съществуват екземпляри с доста по-светла и ярка глеч като смарагдовозелено. Б. Борисов твърди, че тази керамика най-вероятно се е произвеждала от местни грънчарски работилници по подобие на византийската белоглинена керамика[134]. Фрагменти от подобни съдове са известни и от други селища от Югоизточна България като Полски Градец[135], Трояново – Г. Детелина[136] и др. Подобна керамика отсъства от големите византийски центрове.

* * *

В заключение може да изкажем твърдението, че на територията на днешна Южна България, макар и в неголеми количества, са засвидетелствани почти всички класове на белоглинената и червеноглинената глазирана и рисувана византийска керамика, характерни за периода XI – XII в. Разнообразието от форми, стилове и орнаментални композиции е голямо и пъстро, а керамичният материал намира паралели в почти всички големи византийски центрове, от където са внесени по-голямата част от съдовете.

Голямо значение трябва да се отдаде и на факта, че на изследваната територия вероятно е съществувал и местен византийски производствен център, който е произвеждал рисувана керамика за нуждите на по-ограничена територия.

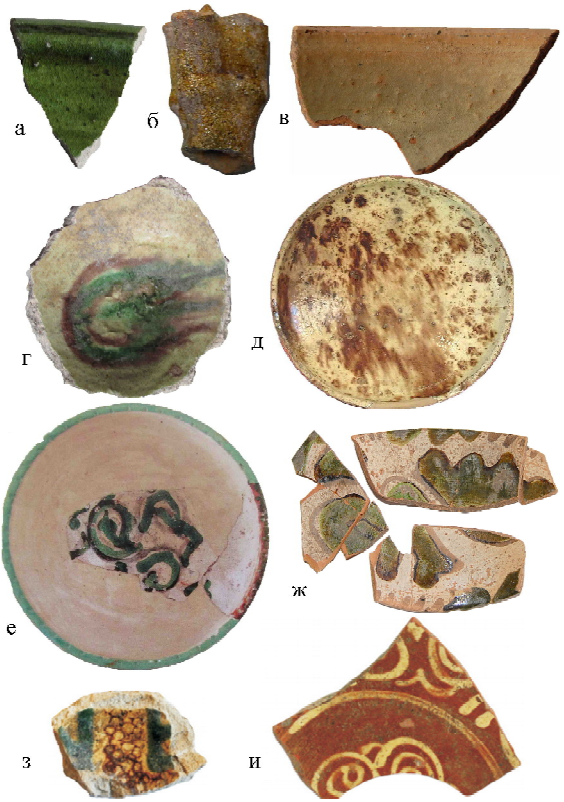

Списък на изображенията:

а – обикновена белоглинена глазирана керамика – Поморие

б – керамика с пластична украса – Стара Загора

в – обикновена червеноглинена глазирана керамика – Трояново – Г. Детелина

г – рисувана белоглинена керамика – Поморие

д – рисувана керамика с петниста украса – Дядово (по Борисов 2002, фиг. 3 б)

е – рисувана червеноглинена керамика – П. Градец (по Борисов 2013, цв. прил. III б)

ж – рисувана червеноглинена керамика без финална глазура – Трояново – Г. Детелина (по Борисов 2016, фиг. 7, под печат)

з – трапезундска рисувана керамика – Анхиало (по Manolova-Voykova 2013, fig. 6 18)

е – керамика, рисувана с ангоба – Анхиало (по Manolova-Voykova 2013, fig. 6 19)

Обикн. глаз. керамика				Рисувана глазирана керамика								
обект	Бел.	Червеногл.		Белоглинена					Червеноглинена			
	Монох.	Пласт. укр.	Монохр.	Полихр.	двухр.	Монохр.	Петн.	Трапе-зунд.	Ангоба.	Петн.	Двухр.	Двухр. Бг.
1. Несебър	+			+	+	+	+	+				
2. Поморие	+				+	+	+	+	+			
3. Созопол	+			+	+	+	+		+		+	
4. Дебелт	+			+	+	+		+	+			
5. Маркели	+				+		+	+				
6. Ямбол			+									
7. Каравелово		+										
8. Сливен	+	+			+					+	+	+
9. Глуфишево	+											
10. Дядово	+	+	+		+		+	+		+	+	+
11. Знаменосец	+		+		+	+				+	+	+
12. Гипсово			+									
13. Гледачево										+	+	+
14. П. Градец	+		+							+	+	+
15. Трояново – Г.Д.		+	+							+	+	+
16. Искрица	+				+		+			+		
17. Ст. Загора	+	+	+							+	+	+
18. Крум-Кар дере			+									
19. Мин. бани									+			
20. Любеново			+									
21. Кърджали	+		+							+	+	
22. Перник		+	+						+	+		
23. Кюстендил			+							+	+	

Табл. 1. Разпространение на класовете на обикновената глазирана и рисуваната керамика в днешна Южна България по обекти

БЕЛЕЖКИ

[1] **Манолова-Войкова, М.** Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика в българските земи от края на VIII до края на XII в. – Археология, XLI, 2000, № 1–2, с. 1.

[2] Благодаря на **Р. Спасов, В. Вандова и В. Дебочички** за предоставения ми материал, който използвах за написването на моята дипломна работа, а тук употребих за статистическите данни и крайната таблица на разпространение на различните класове по обекти.

[3] Благодаря на **Василка Паунова и Филип Михайлов** за предоставения ми материал, който използвах за написването на моята дипломна работа, а тук употребих за статистическите данни и крайната таблица на разпространение на различните класове по обекти.

[4] Благодаря на **Стефан Бакърджиев и Явор Русев** за предоставения ми материал от 3 обекта – Ямбол-Калето, Воден-Калето и Воден-Манастира, който използвах за написването на моята дипломна работа, а тук употребих за статистическите данни и крайната таблица на разпространение на различните класове по обекти.

[5] Благодаря на **Б. Борисов** за предоставения ми материал от обектите Несебър, Крум-Кар дере, Трояново – Голяма Детелина, Трояново, Караново и Сливен-Хисарлъка и за подкрепата и помощта му като научен ръководител.

[6] Благодаря на **М. Камишева** за предоставения ми материал от инфраструктурния ѝ обект в Стара Загора, който използвах за написването на моята дипломна работа, а тук употребих за статистическите данни и крайната таблица на разпространение на различните класове по обекти.

[7] Благодаря на **Пламен Дойчев и О. Александров** за предоставения ми материал от инфраструктурния обект в Поморие, който използвах за написването на моята дипломна работа, а тук употребих за статистическите данни и крайната таблица на разпространение на различните класове по обекти.

[8] **Borisov, B.** Djadovo 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th–12th Century). Tokyo, 1989, p. 222 – 223; **Борисов, Б**. Керамика и керамично производство през XI – XII в. от територията на днешна Югоизточна България. „Марица-изток“. Археологически проучвания, 6. Раднево, 2002, с. 156.

[9] **Щерева, И., М. Радева.** Средновековна трапезна керамика от Сливен. – Годишник на Археологическия институт и музей, I. София, 2001, с. 274, 278.

[10] **Борисов, Б**. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – В: „Марица-изток“. Археологически проучвания, 1. София, 1991, с. 236.

[11] **Борисов, Б.** Полски Градец. Археологически проучвания. Велико Търново, 2013, обр. VIIa.

[12] **Шейлева, Г.** Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989 – 1994 година. – В: „Марица-изток“. Археологически проучвания, 1995, № 3, с. 247.

[13] **Манолова, М.** Керамика от XI – XII в. от крепостта Маркели. В: История и култура на Карнобатския край IV. София, 2002, с. 234.

[14] **Манолова-Войкова, М., К. Костова, Ц. Дражева.** Средновековната керамика от крепостта при с. Дебелт – В: Тракия и Хемимонт IV – XIV в. Варна, 2007, с. 164 – 176.

[15] **Овчаров, Н., Д. Хаджиева .** Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (Разкопки и проучвания, XXIV). София, 1992, с. 80.

[16] **Манолова-Войкова, М.** Към въпроса…, с. 5.

[17] **Čimbuleva, 1980:** J. Čimbuleva. Vases a glaçure en argile blanche de Nessebre (IXe – XIIe s.). – Nessebre, 2. Sofia, 1980, p. 243 – 249.

[18] **Шейлева, Г.** Разкопки на средновековно…, с. 247.

[19] **Frantz, M.** Middle Byzantine Pottery in Athens. – Hesperia, 7, 1938, p. 430.

[20] **Stevenson, K. B. R.** The pottery. – In: The Great Palace of the Byzantine Emprerors. Oxford, 1947, p. 46 – 47.

[21] **Morgan, Ch.** The Byzantine Pottery. – Corinth XI. Cambridge-Massachusetts, 1942, Pl. VII e-g.

[22] **Vroom, J**. Byzantine to Modern Pottery in the Aegean. Parnassus Press, 2005, p. 75.

[23] **Борисов, Б**. Керамика и керамично …, с. 159 – 160.

[24] **Борисов, Б**. Керамика и керамично …, с. 159.

[25] **Борисов, Б**. Керамика и керамично …, с. 159.

[26] **Frantz, M.** Middle Byzantine …, p. 430.

[27] **Morgan, Ch.**. The Byzantine Pottery …, Pl. II.

[28] **Борисов, Б**. Керамика и керамично …, с. 160.

[29] **Borisov, B.** Djadovo 1 …, p. 224; 225 – fig. 261; 226 – fig 262, fig. 264.

[30] **Аладжов, Д., Д. Балабанян.** Разкопки в с. Любеново през 1968 г. – В: Родопски сборник, III. София, 1972, с. 120, обр. 17.

[31] **Борисов, Б**. Керамика и керамично …, с. 160.

[32] **Борисов, Б**. Средновековно селище …, с. 236.

[33] **Борисов, Б.** Сондажни проучвания на ранновизантийско и средновековно селище в землището на с. Гипсово, в комплекса „Марица-изток“. – В: „Марица-изток“. Археологически проучвания, 3. Раднево, 1995, с. 229.

[34] **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Средновековният манастир…, с. 80.

[35] **Борисов, Б., Г. Шейлева.** Средновековното селище край с. Крум, Димитровградско. – Приноси към българската археология, V. София, 2009, с. 247.

[36] **Борисов, Б.** Поливная керамика из средневекового поселения в районе сел Трояново-Голяма Детелина (Южная Болгария). 2016, фиг. 1, под печат.

[37] **Frantz, M.** Middle Byzantine …, p. 430.

[38] **Morgan, Ch.**. The Byzantine Pottery …, Pl. XII.

[39] **Vroom, J**. Byzantine to Modern …, p. 73.

[40] **Morgan, Ch.**. The Byzantine Pottery …, p. 64.

[41] **Čimbuleva, J.** Vases a glaćure …, p. 231, Pl. XVII.

[42] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса за …, с. 7.

[43] **Манолова-Войкова, М., К. Костова, Ц. Дражева.** Средновековната керамика …, с. 168.

[44] **Frantz, M.** Middle Byzantine …, p. 457, fig.19.

[45]**Morgan, Ch.** The Byzantine Pottery …, p. 65, fig. 48 a-n.

[46] **Barnea, I.** Ceramica de import. – Dinogetia, 1. Bucureєti, 1967, fig. 147, 18 – 19.

[47] **Barashi, S., O. Damian.** Considerations sur la cйramique emaillee de Nufaru. – Dacia, XXXVII, 1993, fig. 17, 283 – 290.

[48] **Якобсон, А.** Средневековый Херсонес. – В: МИА СССР, 17. Москва-Ленинград, 1950, табл. XVIII – XIX.

[49] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса за …, с. 7.

[50] **Čimbuleva, J.** Vases a gla ure …, p. 232, Pl. XVIII 88, 89.

[51] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса за …, с. 6 – 7.

[52] **Manolova-Voykova, M.** Import of Middle Byzantine Glazed Pottery to the Western Black Sea Coast: the case of two cities – Varna and Anchialos. – In: Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routs of the East. Thessalonike, 2013, p. 364, fig. 5 8, 9, 12.

[53] **Манолова, М.** Керамиката от XI – XII в …, с. 234; 240, Табл. III 5.

[54] **Щерева, И., М. Радева.** Средновековна трапезна керамика от Сливен. – Годишник на Археологическия институт и музей, I. София, 2001, с. 271; **Борисов, Б**. Керамика и керамично … с. 157 – 158.

[55] **Шейлева, Г.** Разкопки на средновековно …, с. 159.

[56] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса з а…, с. 7.

[57] **Манолова-Войкова, М., К. Костова, Ц. Дражева.** Средновековната керамика …, с. 167.

[58] **Borisov, B.** Djadovo 1 …, p. 224, 229.

[59] **Борисов, Б**. Средновековно селище …, с. 236.

[60] **Čimbuleva, J.** Vases a glaćure ..., p. 232 – 238.

[61] **Manolova-Voykova, M.** Import of Middle …, p. 364, fig. 5 10-14.

[62] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса за …, 2000, с. 7.

[63] **Stevenson, K. B. R.** The pottery …, p. 51.

[64] **Morgan, Ch.** The Byzantine Pottery …, Pl. XIX – XXIII.

[65] **Barashi, S., O. Damian.** Considerations sur la …, fig. 19.

[66] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса за …, с. 7.

[67] **Morgan, Ch.** The Byzantine Pottery …, p. 103 – 104

[68] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса за …, с. 8, обр. 7, ж.

[69] **Čimbuleva, J.** Vases a glaćure …, p. 238 – 242.

[70] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса за …, с. 8 – 9.

[71] **Манолова-Войкова, М., К. Костова, Ц. Дражева.** Средновековната керамика …, с. 167.

[72] **Борисов, Б**. Средновековно селище …, с. 236.

[73] **Čimbuleva, J.** Vases a glaćure …, p. 241, Pl. XXVI, 120 – 121; 242.

[74] **Манолова-Войкова, М., К. Костова, Ц. Дражева.** Средновековната керамика …, с. 167.

[75] **Борисов, Б**. Средновековно селище …, с. 236.

[76] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса за …, с. 8.

[77] **Morgan, Ch.** The Byzantine Pottery …, p. 103 – 104.

[78] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса за …, с. 8.

[79] **Čimbuleva, J.** Vases a glaćure …, p. 242; 243, Pl. XXVII; 244, Pl. XXVII.

[80] **Манолова, М.** Керамиката от XI – XII в …, с. 235.

[81] **Шейлева, Г.** Разкопки на средновековно …, с. 275, 0бр. 16 а-г.

[82] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса за …, с. 9.

[83] **Manolova-Voykova, M.** Import of Middle …, p. 365, fig. 6 17.

[84] **Borisov, B.** Djadovo 1 ..., p. 223.

[85] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса за …, с. 9.

[86] **Stevenson, K. B. R.** The pottery …, Pl. 25 3, 4, 7.

[87] **Morgan, Ch.** The Byzantine Pottery …, Pl. XVIII i.

[88] **Barashi, S., O. Damian.** Considerations sur la …, fig. 21 177.

[89] **Манолова-Войкова, М**. Към въпроса за …, с. 9.

[90] **Манолова-Войкова, М., К. Костова, Ц. Дражева.** Средновековната керамика …, с. 167.

[91] **Манолова, М.** Керамиката от XI – XII в. ..., с. 234.

[92] **Borisov, B.** Djadovo 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th– 12th Century). Tokyo, 1989, p. 224, fig. 260.

[93] **Manolova-Voykova, M.** Import of Middle …, p. 365, fig. 6 18.

[94] **Čimbuleva, J.** Vases a glaćure…, p. 239, Pl XXIV, 109 – 110.

[95] **Манолова-Войкова, М., К. Костова, Ц. Дражева.** Средновековната керамика …, с. 168.

[96] **Манолова-Войкова, М., К. Костова, Ц. Дражева.** Средновековната керамика …, с. 172, обр. 13 в-д.

[97] **Manolova-Voykova, M.** Import of Middle …, p. 365, fig. 6 19.

[98] **Борисов, Б**. Керамика и керамично …, с. 161.

[99] **Stevenson, K. B. R..** The pottery …, Pl. 25 12.

[100] **Frantz, M.** Middle Byzantine …, p. 430.

[101] **Morgan, Ch.** The Byzantine Pottery …., p. 96 – 104.

[102] **Parman, E.** Pottery from St. John's Bazilica at Ephesos. – In: Reserches sur la ceramique byzantine. Bulletin de correspondance Hellenique, Supplement, XVIII, 1989, p. 288, fig. 18.

[103] **Манолова-Войкова, М., К. Костова, Ц. Дражева.** Средновековната …, с. 173.

[104] **Barashi, S., O. Damian.** Considerations sur la …, fig. 21 292.

[105] **Манолова-Войкова, М., К. Костова, Ц. Дражева.** Средновековната керамика …, с. 173.

[106] **Борисов, Б**. Керамика и керамично …, с. 161.

[107] **Манолова-Войкова, М., К. Костова, Ц. Дражева.** Средновековната керамика …, с. 173, обр. 14 а-г.

[108] **Борисов, Б**. Керамика и керамично …, с. 161; 102, обр. 84 б.

[109] **Чангова, Й.** Перник, 3. София, 1992, с. 91; 94 обр. 83 1.

[110] **Борисов, Б**. Керамика и керамично …, с. 163 – 164.

[111] **Borisov, B.** Djadovo 1 …, p. 224; 226 fig. 265 1 a; 227 fig. 265 b-d.

[112] **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Средновековният манастир …, с. 75.

[113] **Борисов, Б.** Керамиката от средновековното селище край с. Гледачево. – В: Марица-изток". Археологически проучвания, 4. Раднево, 1997, с. 166, обр. 19 к.

[114] **Борисов, Б**. Средновековно селище …, с. 289, обр. 25 а.

[115] **Борисов, Б.** Полски Градец …, цв. прил. VIII.

[116] **Шейлева, Г.** Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989 – 1994 година. – В: „Марица-изток". Археологически проучвания, 3, 1995, с. 275, обр. 16 а-г.

[117] **Щерева, И., М. Радева.** Средновековна трапезна …, с. 278.

[118] **Борисов, Б.** Поливная керамика …, под печат.

[119] **Манолова-Войкова, М., К. Костова, Ц. Дражева.** Средновековната керамика …, с. 173 – 174.

[120] **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Средновековният манастир …, с. 79.

[121] **Borisov, B.** Djadovo 1 …, p. 228, fig. a-b.

[122] **Борисов, Б**. Керамика и керамично …, Обр. 137.

[123] **Борисов, Б.** Полски Градец …, цв. прил. XII, XIII, XIV а.

[124] **Щерева, И., М. Радева.** Средновековна трапезна …, с. 278.

[125] **Борисов, Б.** Керамиката от средновековното …, с. 139.

[126] **Евтимова, Е., Ж. Аладжов, А. Каменаров.** Сондажни разкопки в м. Керамлъка до с. Крум, Димитровградско. – В: Спасителни археологически

разкопки по трасето на жп линията Пловдив – Свиленград. В. Търново, 2006, табло III 4; **Евтимова, Е.** Средновековно селище в местността Керамлъка, с. Крум, Димитровградско. – В: Спасителни археологически разкопки по трасето на жп линията Пловдив – Свиленград. В. Търново, 2008, с. 88, обр. 11 і.

[127] **Борисов, Б.** Поливная керамика …, под печат.

[128] **Чангова, Й.** Перник …, с. 92 – 93.

[129] **Шейлева, Г.** Разкопки на средновековно …, с. 248.

[130] **Манолова, М.** Керамиката от XI–XII в …, с. 235.

[131] **Stevenson, K. B. R..** The pottery …, p. 51.

[132] **Frantz, M.** Middle Byzantine …, p. 430.

[133] **Morgan, Ch.** The Byzantine Pottery. – Corinth XI. Cambridge-Massachusetts, 1942, p. 70 – 84.

[134] **Борисов, Б**. Керамика и керамично …, 179 – 180; **Борисов, Б.** За производството на художествена керамика в Югоизточна България през XI–XII в. – In: Stephanos Archaeologicos in Honorem Professoris Ludmili Getov. Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Sofia, 2005, 56 – 57.

[135] **Борисов, Б.** Полски Градец …, цв. прил. XIV.

[136] **Борисов, Б.** Поливная керамика …, под печат.

ИЗПОЛЗВАНЕ НА 3D-МОДЕЛИРАНЕ В МУЗЕЙНАТА РАБОТА (ВЪРХУ ПРИМЕРА НА СРЕДНОВЕКОВЕН ВОДОПРОВОД ОТ ОКОЛНОСТИТЕ НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО)

Михаил БАБАЙЦЕВ
студент I курс, МП „История на културното наследство на България и Русия“
Тверски държавен университет, Русия,
Исторически факултет
Научен ръководител: доц. к.и.н. Ю. В. Степанова

The author considers the problem of applying modern 3D technologies in Museum activities on the example of reconstruction of the preserved part of the medieval aqueduct in the town of Veliko Tarnovo.

Триизмерните модели и използването им за развитието на туризма. Съвременната епоха е епоха на технологиите. Включително и период на бързо развитие на триизмерното моделиране. Ако по-рано триизмерната графика е била на разположение само на много тесен кръг от специалисти, днес всеки желаещ може да я овладее: има съответните ресурси. Триизмерната графика вече е навлязла в киното, инженерството, рекламата и други дисциплини. Но историческата наука, по силата на своята консервативност, досега не много често се е ползвала от нея. Триизмерното моделиране може да даде на изследователя допълнителен инструментариум, да доведе музейното дело на ново ниво и да допринесе за увеличаване на популярността на последните, а също и да привлече по-голям брой туристи в музеите, което ще се отрази благоприятно на финансовите им постъпления. Прилагането на триизмерно моделиране допринася за увеличаване на интереса към историческата наука, към миналото, у тези, които посещават такива интерактивни музеи.

Да разгледаме един конкретен пример, където може да се прилага такъв модел: Регионален исторически музей – Велико Търново. Като опитен образец, да възстановим модел на водопровод. Мяс-

тото, където се намира водопроводът, е труднодостъпно. Така че е възможно да се покаже на туристите с помощта на информационно табло, на което всеки посетител на музея може да види, например, кратък документален филм за водопровода, или със собствените си ръце да го сглоби/разглоби от/на съставните му елементи. Най-важното е да се даде нагледна информация на посетителите за обекта.

Триизмерната реконструкция има един безспорен плюс: това са минималните инвестиции. Пълномащабна реконструкция, като например на катедралния храм „Св. Преображение Господне"[1] или на църквата „Св. Александър Невски"[2] в Твер изисква огромни усилия и ресурси и едва ли е подходяща за музеи, освен за архитектурни музеи под открито небе. Създаване на макет от дърво, гипс, папие маше, пластмаса и други материали също е ресурсоемко като вариант, но е по-подходящо за музей – моделът може да се включи в постоянна експозиция. Триизмерното моделиране изисква най-малко парични инвестиции. Освен това има още едно много добро качество. Ако трябва нещо да се промени в модела, да речем, във връзка с появата на нови научни данни, това не е трудно. Триизмерният модел с лекота може да се превърне в материален с помощта на 3D-принтер, и също толкова лесно може да бъде тиражиран. За създаване на такива модели е нужен само един специалист, притежаващ знания в областта на триизмерната графика. Да контролира процеса на създаване може учен, ръководител на изследването, при това моделиращият може изобщо да няма историческо образование.

Наличието на правилно възстановен обект в триизмерното пространство ще улесни и оптимизира работата на реставраторите, тъй като предлага допълнителен инструментариум. Един добър пример – реставрацията на Фрауенкирхе[3] в Дрезден, Германия. Църквата е била напълно разрушена през годините на Втората световна война. Тя е била пресъздадена по запазените довоенни снимки с прилагане на оригиналния материал и триизмерен модел, благодарение на който запазените елементи на църквата с висока точност се поставят на първоначалните си места.

Има три етапа на създаване на моделите. Първият и най-важен етап е събирането на информация за обекта и проучването ѝ, научната работа. Тъй като целта на изучаването на обекта е неговата

последваща визуализация, трябва да бъдат събрани всички възможни данни: вид на използвания за създаване на обекта материал, неговите количествени характеристики и др. под. На този етап също е толкова важно да се реши въпросът с това как впоследствие да се реконструира избраният обект. Възможни са два варианта: най-лесният е възпроизвеждане на това, което е запазено до дадения момент. Вторият е по-сложен – реконструкция на първоначалното състояние на обекта. Колкото по-далеч във вековете се връщаме, толкова по-трудна е реконструкцията и толкова по-малко вероятно е крайният модел да съответства на реалността.

Вторият етап е директното моделиране. Включва в себе си обработка на събраните данни: размери, форми, както и снемане на оригиналните текстури. Последното е необходимо за максимално доближаване на обекта до историческата действителност.

Необходими материали и ресурси. За пресъздаване на историческия обект в триизмерно пространство са необходими следните материали и средства:

1. Специализиран софтуер (програмно осигуряване) за създаване на модела и за неговата демонстрация. Така че, може да се прилага свободна програма Blender 3D или да се използват пробни версии, специални приложения на такива програми като Autodesk 3ds Max, Autodesk Maya, AutoCAD. За демонстрация може да се използват обикновени интернет-страници с вграден Adobe Flash Player, което позволява моделът да се демонстрира не само локално, но и глобално. Друг вариант е вграждане на модела във формат *.PDF;

2. Измервателен инструмент за теренна работа и фотоапарат за снемане на текстури от обекта;

3. Компютър с монитор за демонстрация на обекта директно в музея.

Опит за реконструкция на средновековен водопровод. По време на включено обучение във Велико Търново аз, разхождайки се по склоновете на хълмовете, попаднах на руините на водопровод (вж. Приложение 1), изграден по технология, много напомняща византийската. Заслужава да се отбележи, че мястото, където той се намира, е доста труднодостъпно и не е посещавано от туристи. Водопроводът се намира в горната част на пролома, до хълма Царевец

от ул. „Ксилифорска” до с. Арбанаси. Координатите на обекта са следните: 43°05’33.4"N 25°40’21.9"E[4]. Това, което е оцеляло и до днес от водопровода, не отразява първоначалното състояние. Но и то е достатъчно, за да се извърши виртуална реконструкция на съоръжението.

Водопроводът се е захранвал от пресъхнал днес извор, който е изтичал от карстова пещера (вж. Приложение 4). Може да се открие на съветска топографска карта. Очевидно, потокът на подземните води се е променил в резултат на срутване. На тази мисъл навежда наличието на друг извор, намиращ се малко по-долу в страничната стена на пролома. Може би това е промяна на мястото на излизане на подпочвените води на повърхността и това се е превърнало в основна причина за изоставяне на водопроводната система.

Структура на обекта. Водопроводът се намира на височина приблизително 350 м над морското равнище. Водата тече надолу по склона на пролома и на височина около 200 метра над нивото на морето се влива в река Янтра.

Водопроводната система се състои от няколко елемента (вж. приложение 3):

- Тръба, която води от извора към резервоара. Водопроводните тръби са сходни с тези, които са експонирани в археологическия музей на Истанбул (№ 76.1 T, 91.4 T, 91.3 T);
- Резервоар с обем приблизително равен на 86 м^3;
- Каменна канавка, която свързва цистерната с коритото поилка;
- Корито, служило вероятно за поене на коне. Приблизително същите корита, издълбани от монолитни блокове скала, се наблюдават в древната крепост Червен на 35 км южно от град Русе (вж. приложение 2);
- Калдъръмен път до водопровода.

Предназначение. Водопроводът е снабдявал с вода занаятчии, които може би са работели долу в пролома; водата задвижвала някакви механизми било то малки водни мелници, ярмомелки и други подобни. В такъв случай, трябва да присъства и система за провеждащи тръби от резервоара надолу към занаятчиите. Останки от такава система не успях да открия, съответно може да се предположи, че водите се ползват на място, от цистерната, и никъде не се транспортират.

Датировка. Тази инсталирана, водопроводна система има свой паралел в Истанбулския аквадукт на Валент, който започва от българските Родопи и е строен от II до VI век[5]. Горната граница на датиране може да се определи до XIV век. Подобни корита са открити в крепостта Червен[6].

След обработката на предварително събраните данни (вж. Приложение 5), се очерта доста добър, високополигонален триизмерен модел[7], готов за апробиране в музея.

Заключение. Както се вижда, прилагането на триизмерно моделиране дава възможност да се покажат на посетителите на музеи тези обекти, които преди това е било невъзможно да се представят. Моделите добавят интерактивност на музеите, което, от своя страна, ще допринесе за привличане на посетители, за развитие на музейното дело и за повишаване на интереса към историята у населението. Точно това ще даде възможност лесно и бързо да се създават и тиражират материални макети, а в някои случаи ще допринесе за историческото изучаване на обекти, като предоставя на изследователите по-голям инструментариум.

Опитът за реконструкция на този средновековен търновски водопровод показва, че задачата е изпълнима и е по силите дори само на един специалист. С това обаче работата не се изчерпва: на този проект му предстои апробиране непосредствено в един от музеите, допълване и подобряване на модела на базата на нови научни данни.

БЕЛЕЖКИ

[1] Спаса-преображенский кафедральный собор в Твери. [Электронный ресурс]. URL: <тверь-собор.рф> 25.04.2016.

[2] **Бокарев, А.** Церковь Александра Невского на Привокзальной площади. [Электронный ресурс]. URL: <http://temples.ru/card.php?ID=17563> (25.04.2016).

[3] **Старооскольский, В.** Церковь Фрауэнкирхе (Frauenkirche). [Электронный ресурс]. URL: <http://masterok.livejournal.com/582017.html> 25.04.2016.

[4] Google карти. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.google.ru/maps/place/43%C2%B005'33.4%22N+25%C2%B040'21.9%22E/@43.092615,25.6705613,832m/data=!3m2!1e3!4b1!4m2!3m1!1s0x0:0x0> 01.03.2016.

[5] **Иванов, С. А.** Где искать, что осталось от Византии. 2013 – Полит.ру. [Электронный ресурс]. URL: <http://polit.ru/article/2013/02/26/ps_sc20_ivanov/ > 01.03.16.

[6] **Овчаров, Н.** Десять жемчужин в короне Болгарии. София, 2005, с. 23.

[7] **Бабайцев, М. Н**. Промежуточный итог реконструкции великотырновского водопровода на апрель 2016 года. [Электронный ресурс]. URL: <https://youtu.be/S17daFMcWvY> 25.04.2016.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1. Руините на водопровод. Снимка на автора

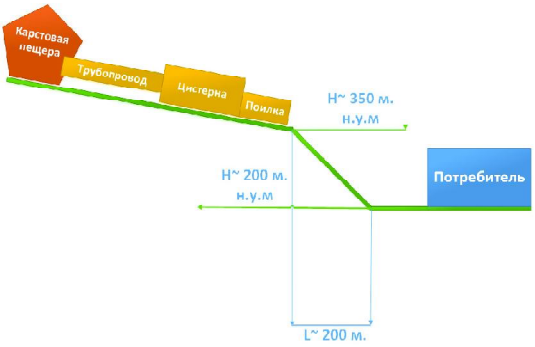

Приложение 2. Приблизителна схема на разположението на частите на водопровода

Приложение 3. Фрагмент от съветска топографска карта на гр. Велико Търново, България (: http://www.afanas.ru/mapbase/050k-k35-028-3)

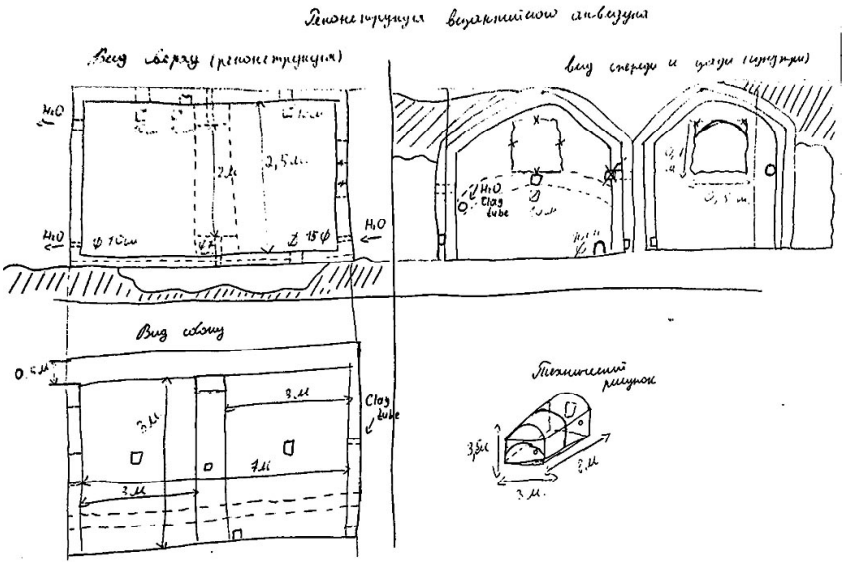

Приложение 4. Полеви данни

КЪСНОАНТИЧНА И СРЕДНОВЕКОВНА КРЕПОСТ КРАЙ С. ЦЕРОВО, БЛАГОЕВГРАДСКА ОБЛАСТ. ОПИТ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ИДЕЕН ПРОЕКТ ЗА МУЗЕЙ *IN SITU*

Даниел ИВАНОВ
Докторант, катедра „Археология“
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: проф. д-р Тотко Стоянов

Protection of the cultural heritage of Bulgaria is of utmost importance for the maintenance of historical memory of the Bulgarian ethnicity. The country has a rich cultural heritage, some of which are archaeological monuments. Many of them are freely accessible to the public and contiguous with some are established museums and museum collections – so called archaeological museums in situ.

The aim of the archaeological museums in situ is to protect archaeological immovable and movable cultural monuments in their natural environment. Their mission is to show the history by introducing to the audience the preserved information about the lifestyle of the inhabitants of a particular location, to explain the conditions for the emergence of this way of living and its development, as well to reconstruct most accurately the surrounding environment.

One of the most significant archaeological monuments in Southwestern Bulgaria is a late-antique and medieval fortress, which is located near the village Tserovo, Blagoevgrad. It was built in the end of 2nd century AD and it was inhabited until the end of 14th century AD. “Grádishte Tsérovo” is mentioned in the Rila charter of Tzar Ivan Shishman of 1378.

The fortress is located south of Blagoevgrad. Its close location to the main road Sofia-Kulata provides the possibility of turning it into an attractive archaeological museum in situ, which can attract a large number of Bulgarian and foreign tourists.

The aim is to create a conception project for construction of museum on-site archaeological monument, by examining the potential possessed by the object. Building of such a museum complex will create real prerequisites for its preservation and its potential use as a cultural tourism product to attract Bulgarian and foreign audiences. The preparation of such a conception could serve as a basis for the run-up of the major project for creation of a museum in situ.

Опазването на културно-историческото наследство на България е от първостепенно значение за съхраняването на историческата памет на българския народ. Страната притежава богато културно наследство, част от което са недвижимите археологически паметници. Много от тях са свободно достъпни за публиката, а към някои са създадени музеи и музейни сбирки, които могат да се определят като т.нар. археологически музеи *in situ*.

Музеят като пазител на материалното и нематериалното културно наследство съществува от столетия. По време на своя път през вековете той претърпява значително развитие, за да се превърне в съвременния музей, който познаваме днес.

Наред с вече създадените традиционни музеи, в края на XIX и началото на XX в. се появяват и първите археологически музеи *in situ*. Терминът *in situ* произлиза от латински език и в превод означава „на място". Това са музеи или музейни комплекси, които се появяват на мястото където се намират недвижимите културни и природни ценности[1].

Както всички музеи, и музеят *in situ* е организация с нестопанска цел в полза на обществото и неговото развитие. Той придобива, съхранява, проучва, комуникира и се отличава с материлно и нематериално наследство на човечеството и заобикалящата го среда. Музейният комплекс на място се създава също като другите музеи за целите на образованието, обучението, възпитанието и за удоволствие[2].

Най-общо казано, археологическият музей *in situ* има за цел да опазва археологическите недвижими и движими културни ценности в тяхната естествена среда. Мисията му е да разкрива миналото, като запознава публиката с достигналите до нас свидетелства за живота на обитателите на дадено място, да обяснява условията за възникването на този живот и за неговото развитие, да реконструира най-точно обкръжаващата среда и да се опита да представи всички елементи, обуславящи начина на живот на мястото. Музеят предоставя и условия за допълнително проучване на недвижимата културна ценност, към която принадлежи[3], и за организиране на атракции с образователна и възпитателна насоченост.

Неделимата връзка между недвижимите и движимите културни ценности, намерени на самия обект, е от значение както за археологическата и историческата наука, така и за правилното възприема-

не от публиката на движимите културни ценности на мястото на тяхното създаване и естествено съществуване. Този вид музейни комплекси могат по най-добрия и атрактивен начин да популяризират археологическите старини и живота, свързан с тях, и да бъдат използвани за нуждите на образованието и възпитанието на различните поколения.

При създаването на такъв вид музей важен фактор е потенциалът, който притежава съответният археологически обект, а именно:

1. Стабилността и обема на руините – при различните обекти обемът и здравината на руините са запазени различно;

2. Достъпността на обекта, както и пътните връзки от него до главните комуникационни и пътни артерии;

3. Осигуряване на пълната безопастност на колекциите – като охрана (СОТ, пожаробезопасни средства, физическа охрана), опазване от метеорологичните условия (влага, температура, светлина, замърсеност) – тук от значение е мястото за изграждане на музейната сграда и материалите за нейното построяване;

4. Наличие на място за научно оборудване, необходимо за изследването на обекта, като става въпрос за най-нужното[4].

Като допълнителни, но важни фактори за организирането и развитието на един музей от този вид са:

1. Създаване на инфраструктура, необходима за удобството на посетителите, това включва експозиционните площи с интерактивни и интересни експозиции, музеен магазин, паркинг, алеи с достатъчно места за отдих, музейно кафене, тоалетни помещения и др.;

2. Създаване на красива паркова среда, която е неразделна част от експонирането на археологическия обект;

3. Място и възможност за организиране на атрактивни мероприятия, с цел възпитание и образование на посетителите от всички възрасти и за удоволствие на публиката;

4. Методическа подчиненост на музея *in situ* на най-близкия регионален или общински музей;

5. Финансиране на съответния музеен коплекс;

6. Набиране на екип от специалисти и експерти.

Изграждането на инфраструктурата и сградите на един музей *in situ* трябва да е съобразено с конкретния археологически обект. Важен въпрос е изборът на място за изграждане на музейния комплекс от сгради, а също така и архитектурните решения на тези

постройки и цялата инфраструктура, обслужваща тези музейни сгради и самите посетители на обекта. Световните тендеции за изграждането на музейната сграда показват, че тя не трябва да доминира над археологическите останки. Археолгическият музей *in situ* трябва да образува едно цяло с дадения комплекс[5].

В зависимост от типа и функцията на музейната сграда могат да бъдат разграничени няколко типа музейни сгради:

– изцяло или частично покриваща дадена археологическа структура и същевременно съхраняваща и представяща движими паметници, произхождащи от мястото (Стара Загора – неолитни жилища; Музея за праистория Рамюл – Лиеж, Белгия; Музей на кралските гробници до Солун, Гърция[6] и др.);

– съхраняваща и показваща движими паметници, произхождащи от недвижима ситуация в близост до обекта (археологически парк Aquincum; музеят Августа Раурика; музеят Хайтабу[7]; Плиска; Преслав и др.);

– музейните експозиции, помещаващи се в самия обект на експониране *in situ* (средновековен град и замък Мистра, Гърция[8], от 2013 г. античната крепост Цари Мали град, с. Белчин[9]).

Целта на изследването е да се представи един опит за създаване на идеен проект за музей *in situ* при археологическия паметник „Късноантична и средновековна крепост край с. Церово“. Изграждането на такъв вид музеен комплекс ще даде възможност за физическото и юридическо опазване на крепостта и потенциалното ѝ използване като културно-туристически продукт с цел привличане на българска и чуждестранна публика. Изготвянето на идейна концепция за създаването на музей *in situ* може да послужи като основа за бъдеща работа по изготвянето на реален проект за създаването на музеен комплекс на място. За самото разработване на проекта е необходимо да бъде изследван потенциалът – археологически, исторически и музеоложки, който притежава крепостта, а също да се решат някои предварителни задачи като: запознаване с моментното състояние на обекта, неговото документиране и фотографиране; проучване на наличната археоложка и историческа литература, както и документацията, свързаната с крепостта; проучване на наличната музеоложка литература; запознаване със статута на културния па-

метник, границите на охраняемата зона и режимите на опазването му; проучване и спазване на нормативната база на България, свързана с опазване на недвижимото културно наследство.

На територията на България има голям брой недвижими археологически културни ценности. Те са свободни за посещение от публиката, като голяма част от тях не притежават музейна сграда или музейна сбирка, изградена инфраструктура към тях и необходимата охрана с цел запазване на обекта от разрушаване и ограбване. Повечето са обрасли с растителност и потънали в забрава. Основната причина за създаването на музейни комплекси при тези археологически обекти е тяхното популяризиране сред българската и чуждата публика и необходимостта от физическото и юридическото им опазване, чрез създаването на необходимата инфраструктура и охрана.

Крепостта край село Церово е позната на местното население под името „Градището"[10]. Тя се намира на около 4,3 км южно от кв. Струмско (Благоевград) по главиня път Е 79 София – Кулата на левия бряг на река Струма, на 8 км южно по права линия от центъра на Благоевград и на 200–250 м северно от махала Долно Церово, с GPS координати 41°56'55" с.ш. и 23°06'10" и.д. Самото укрепление е слабо проучено и почти няма публикации за него. Единствените подробни материали са статиите на Димка Стоянова-Серафимова[11], като за него има податки в още няколко статии[12] и е включено в каталога на Цветана Дремсизова-Нелчинова – „Археологически паметници в Благоевградски окръг" от 1987 г. под номер 339[13].

Градището при с. Церово е една от най-големите планински крепости и е разположено на две тераси върху скалист рид, чиито склонове от двете страни са стръмни и почти отвесни, а третата се мие от водите на р. Струма. От източната страна ридът се свързва с Горноцеровските възвишения. Крепостта е част от Струмската укрепителна система и има важни военностратегически функции[14]. Тя е разположена в началото на Орановския пролом и главната ѝ функция е охраната на пътя от Мелник за Средец и на пътя от и за Разлога на югоизток, който през Средновековието, а и по-късн през Възраждането, минава през землищата на днешните села Горно и Долно Осеново и Градево[15]. Мястото е проучвано през 1959 – 1960 г. и 1963 г., като сега то е обрасло с гъсти храсти и дървета, между

които се забелязват следи от крепостна стена, очертаваща неправилен четириъгълник от 22-23 дка[16].

Интересен е фактът, че заедно със селата Лешко, Селище, Дренов дол и други крепостта при махала Долно Церово е спомената в Рилската грамота на българския цар Иван Шишман от 21 септември 1378 г.[17] На ред 33 в грамотата е изписано на старобългарски език „...грьдиџе цѣрово..."[18] Интересен остава въпросът за термина „градище". Дали наименованието в грамотата не носи съвременното значение на изоставено и запустяло укрепено селище или животът в крепостта през XIV в. е бил съсредоточен там и в неговия обсег[19]? Изворите не дават достатъчно точен и ясен отговор, а археологическите находки от периода XII – XIV в. са сравнително малко, но това се дължи на ограничените археологически разкопки[20]. Единствено нови допълнителни археологически проучвания на крепостта могат да изяснят този проблем[21].

През 1959 г. Окръжният народен музей в Благоевград (сега Регионален исторически музей[22]) започва археологически разкопки на Церовската крепост (както я наричат тогава), които продължават и през 1960 и 1963 г. с ръководител Димка Стоянова-Серафимова. При тези археологически проучвания, които са единствените досега, са разкрити укрепителни съоръжения, обществени постройки и водохранилище[23].

При крепостната стена се забелязват три строителни периода, като най-ранният е смесена зидария от тухлени пояси в два реда с интервали от ломени камъни, споени с хоросан и счукани тухли (opus mixtum). Дебелината ѝ е 1,70 м. Към първия строителен период принадлежи и правоъгълната крепостна кула, градена от същия материал, с дебелина на стената от 1 м. Тя е снабдена с потерна, обърната към р. Струма. *(Ил. 1)* Първият строителен период на укреплението се отнася към кр. на II и нач. на III в. През втората половина на III в., вероятно при готските нападения, крепостта е опожарена и разрушена[24].

Вторият строителен период на крепостната стена се отнася към последните десетилетия на III или нач. на IV в., като тя е градена от смесена зидария с пояс от три реда тухли. С известни поправки стената просъществува до VI в. При проучванията са разкрити и градежи от стената, които се отнасят към периода на Първата българска държава – IX – X в. (трети строителен период)[25].

Във вътрешността на градището са разкрити четири обществени постройки, успоредно разположени помежду си, отделени една от друга чрез тесни коридори с ширина от 1,5 до 3 м, които играят ролята на улици. И четирите постройки не са напълно разкрити, затова дължината им е неизвестна. Градежът е от ломени камъни с различна големина, споени с кал. Дебелината на зидовете се колебае мажду 0,55 – 0,60 м. Въз основа на планировката, битовите материали и откритата монета на Йоан Цимисхи, намерена в едно от помещенията, постройките в укреплението могат да се отнесат към периода на Първата българска държава IX – X в. *(Ил. 2)* Следите от повсеместен пожар, който унищожава сградите, могат да се свържат с падането на България под византийска власт[26]. Според Скилица-Кедрин през 1015 г. ромейският император Василий II изпраща от Мосинопол през Струмското дефиле на север по р. Струма за Сердика два отряда, единият начело с патриций Давид Арианит, който превзема крепостта „Термица“[27], а другият, предвождан от стратега на Филипопол Никифор Ксифия, се насочва към „крепостите при Триадица“ (дн. София). Византийските войски успяват да покорят „всички крепости, разположени на открито”, и през Стоб и Велбъжд обсаждат и превземат крепостта „Бойон“[28], т.е. Бояна. Вероятно по времето на този поход е унищожено и укреплението при с. Церово.

При археологическите разкопки на крепостта са открити голямо количество фрагментирана керамика от античността и ранното средновековие, предмети от камък, фрагменти от хромели, брусове. Разкрити са също така и много метални предмети, свързани с военното дело и бита – бойна брадва, върхове на стрели и копия, части от юзди, железни гвоздеи, ключалки, ключове, ножове, токи за колани, въдици и др. По-голямата част от железните предмети имат аналогии в Плиска и Преслав. Интересни са находките от стъкло, като са разкрити фрагменти от силно оксидирано стъкло за прозорци и късове от тънкостенни стъклени съдове, а също и части от гривни от тъмносиньо непрозрачно и тъмносиньо, почти черно стъкло. Намерени са и шила от кост и костни дръжки за ножове[29].

На територията на градището са открити и значителен брой монетни находки от времето на различни източноримски и византийски императори – от Септимий Север до Юстиниан I и Констант, както и една единствена монета от X в. на Йоан Цимисхи[30].

Какво е положението сега и какви са възможностите за създаване на музей in situ и социализация[31] на късноантичната и средновековна крепост при с. Церово?

Късноантичната и средновековна крепост при с. Церово е обявена в бр. 32 на Държавен вестник от 1965 г. за недвижим археологически паметник на културата (недвижима културна ценност) с категория „местно значение"[32]. Обектът притежава качествата на архитектурно-строителен комплекс от Античността и Средновековието[33]. С протокол от 1989 г. са регламентирани границите и режимите за опазването на обекта. Границите се намират на 20 метра навън около най-ранната крепостната стена във всички посоки с площ 60 дка. Охранителната зона на крепостта достига до подножието на градището по кота 350, на изток и югоизток – по западния далекопровод; на юг и югозапад – по кота 350; на север и североизток – до стария път София – Кулата с площ 140 дка[34]. Недвижимата археологическа ценност притежава потенциала на паметник на културата с категория „национално значение". След приключване на археологическите проучвания върху структурите на обекта са били поставени защитни покрития, а цялата територия на крепостта е била обградена с телена мрежа. В момента тези съоръжения липсват[35]. Към днешна дата цялата територия на градището е обрасла с тревна, храстова и дървесна растителност, която с времето разрушава археологическите структури. Липсват указателни табели и информация за нейното съществуване. Социализацията на крепостта чрез нейното експониране *in situ* и създаване на музеен комплекс към археологическия паметник ще даде възможност за включването ѝ в различни културно-туристически маршрути и превръщането ѝ в недвижима културна ценност с националлно значение. Тя е национален капитал, който трябва да бъде запазен и експониран за поколенията.

Една от важните предпоставките за създаването на музеен комплекс *in situ* при крепостта край с. Церово е непосредственото разположение на археологическия паметник до главния път Е 79 София – Кулата и възможността за привличане на голям брой български и чуждестранни туристи. Именно достъпността е един от важните критерии, които трябва да се следват при социализирането и експонирането на даден археологически паметник. Най-лесният начин, по

който може да се стигне до археологическия обект с автомобил, е на юг от Благоевград по главния път Е 79, като след около 4 км следва отклонението за махала Долно Церово. На разклона на стария път Благоевград – Симитли се прави ляв завой и на около 0,5 км на север се стига до полегата част на хълма, откъдето се стига до обекта.

Процесът на създаване на такъв вид музей включва редица етапи и дейности. Един от основните проблеми при разрушаването на археологическите структури, наред с метеорологичните условия и човешкия фактор, е флората, която в немалко случаи успява да повреди структурата на зидовете и да доведе до тяхното разрушаване. Нейното премахване е наложително, но това трябва стане в съответствие с чл. 19, ал. 7 от „Закона за устройство на територията“, и „Закона за биологичното разнообразие“ и Списъка на защитените растителни и животински видове към него. При положение, че има дървесни и растителни видове, които са включени в този списък, те трябва да бъдат запазени на място или внимателно преместени, ако това е наложително.

Единствените археологически разкопки на крепостта датират от 1959 – 1960 и 1963 г. под ръководството на Димка Стоянова-Серафимова. Те са една добра основа, но са недостатъчни да дадат пълна информация за обекта и живота в него през вековете. Необходими са нови археологически проучвания, които да запълнят празнините и да обогатят информацията за историята и живота на населението, обитавало този район. Те трябва да се проведат от специалисти в съответствие с глава 7 от „Закона за културното наследство“ и Наредба Н-00-0001 от 14 февруари 2011 г. „За извършване на теренни археологически проучвания“, като се изготви и съответната документация, отчет и се подсигури охраната на обекта[36].

След окончателното приключване на археологическите проучвания следва етапът на реставрация и консервация на разкритите структури. За целта трабва да бъде изготвен реставрационно-консервационен проект според изискванията на българското[37] и международното[38] законодателство. Принципите, които трябва да се заложат, в един такъв проект, следва да се съобразят със значимостта на обекта, степента му на съхранение, неговото местоположение, да са подчинени на оригинала и да се прилагат с респект към него.

За реставрацията и консервацията на археологическите структури е препоръчително използването на съвременни техники и методи – като анастилозата[39], както и разнообразни и качествени материали. В максимална степен ще се оползотвори оригиналният строителен материал, намерен при разчистването и разкопките на крепостните зидове и сградния фонд във вътрешността на крепостта. Разкритите, реставрирани и консервирани археологически структури ще бъдат покрити с надеждни навесни съоръжения от олекотени материали с цел запазване на зидовете от пряката зависимост на климатичните условия.

Основният етап е изграждането на музеен комплекс в близост до културния паметник, включващ музейна сграда и цялата необходима инфраструктура, както и създаване на паркова среда с информационни табели и автопаркинг в близост. Съществуват две възможности за мястото, където може да бъде изградена главната музейна сграда – едната е в подножието на хълма, югозападно от археологическия паметник, където има пространство, което може да се използва и за цялата бъдещата инфраструктура на музейния комплекс. При осъществяването на един бъдещ проект трябва да се направи проучване за собствеността на земите, да се стартира процедура по тяхното отчуждаване и да се изплати обезщетение на собствениците в съответствие с чл. 209, ал. 2, 3 и 4 и чл. 210 и чл. 211 от „Закона за устройство на територията“[40]. На тази площ ще бъдат разположени музейните сгради с паркинг за автомобили. Самият сграден фонд ще включва главна музейна сграда с 2 експозиционни зали, тоалетни помещения, музейна каса, музеен магазин, гардероб и помещение за хигиенистите; сграда за музейния персонал със зала за видеопрожекции, научни сесии и пресконференции, музикални постановки и други мероприятия и музейно кафене.

Другата възможност за изграждане на главната музейна сграда с експозицията е на територията на самата крепост. Тя трябва частично да покрива архитектурните структури и ще бъде съобразена с археологическия паметник, като образува едно цяло с него, без да доминира.

В главната музейна сграда ще бъде подредена постоянната експозиция на музейния комплекс. Архитектурата ѝ трябва да бъде съобразена със съвременните световни тенденции и правила за из-

граждането на такъв тип специфични постройки. На базата на изготвена тематична концепция, тематична структура и тематико-експозиционен план ще бъде аранжирана изложбата. Чрез иновативни методи, използването на съвременните IT технологии и научноспомагателен материал ще се създаде интерактивна експозиция, в която по новаторски начин ще се интерпретира информацията, получена при археологическите разкопки и чрез досега до оригиналните археологически движими находки ще пренесе посетителя назад във времето, като му даде възможност да се потопи в живота на средновековния и на късноантичния човек и да се докосне до неговия бит и култура. Изложбата ще бъде подредена в две зали и чрез експонираните археологически артефакти, разкрити при проучванията от 60-те г. на XX в. и съхранени в РИМ Благоевград[41], ще бъде представен битът и начинът на живот на обитателите на крепостта през различните периоди на нейното съществуване. В нея ще бъдат изложени и новоразкрити предмети от бъдещите проучвания. От своя страна научноспомагателният материал ще включва както информационни табла, текстове, анотации, така и макети на самата крепост и на различни архитектурни структури от нея, а също и на някои движими паметници на културата. В експозицията чрез аудио-визуална техника ще се прожектират документални филми, свързани с проучванията на обекта и с българската средновековна история. За нуждите на експозицията трябда да бъдат закупени необходимите музейни витрини, музейно осветление, постаменти и други спомагателни материали.

Важна част от музейния комплекс е и красивата паркова среда, която ще включва алеи, пейки, беседки за отдих, кошчета за отпадъци и осветителни тела. Проектът предвижда и изграждането на автопаркинг за удобство на посетителите, както и асфалтиране на пътя до него. Важен аспект е и физическото опазване и охрана на недвижимата културна ценност. Цялата територия на музейния комплекс ще бъде заградена с оградни съоръжения и поставена под противопожарна охрана, СОТ охрана и видеонаблюдение.

Музеят *in situ* „Късноантична и средновековна крепост при село Церово" трябва да бъде създаден като филиал на РИМ Благоевград, и да се администрира от него. За компетентното обслужване на музейния комплекс ще се назначи специализиран и неспециа-

лизиран музеен персонал – уредник-археолог, екскурзоводи, информатори, музеен педагог, охрана, хигиенисти, касиер и др. Основното финансиране на музея ще се осъществява от общинския бюджет, чрез РИМ Благоевград. Допълнителни финансови средства комплексът ще получава от своите дейности – продажба на билети, беседи, различни културни мероприятия на негова територия, фотографски изображения на обекта правени от посетителите, наеми от конферентната зала; продажба на рекламни и печатни материали и сувенири; финансиране по проекти, спонсорство и др.

Бъдещият музей *in situ* ще предлага и различни услуги, които посетителите могат да ползват – беседи на различни езици за историческия път и живота на крепостта и нейните жители, водени в закритата експозиция и на самите археологически структури, беседи с електронен аудиогид, възможност за правене на фотографски изображения на археологическия паметник от публиката, видеопрожекции, образователни програми и др.

Образователните програми на музея трябва да бъдат ориентирани към ученически възрасти, като се организират в няколко теми – „Превземане на крепост", където подрастващите ще могат да участват във всички фази по превземането на едно укрепено съоръжение; „Средновековен войник" – учениците ще се превъплъщават в средновековни воини, като усвояват военната техника, стратегия и тактика; „Аз, занаятчия в средновековно и късноантично Церово", включваща участието на децата в изработването на различни предмети на труда и бита като керамични съдове, различни метални предмети, изработка на стъкло и стъклени предмети и др.; „Съвременен археолог" – в тази програма подрастващите ще изучават тънкостите на археологията; „Музейният служител" – програма, в която учениците ще се запознават с музейната професия на уредника, екскурзовода, информатора и реставратора.

В определени дни или за различни празници комплексът ще предлага и различни атракции и възстановки на българо-византийски сражения от времето на император Василий II и цар Самуил. Може да бъде организирано и представяне на средновековни облекла, пресъздаване на дуел между двама войни, дегустация на различни средновековни ястия и тяхното приготвяне, средновековна музика и т.н.

Важен аспект от процеса на социализация на един културен паметник е изготвянето на маркетингова стратегия за проучване на пазара в сферата на културния туризъм. Трябва да се определят потенциалните посетители и да се създаде стратегия за привличането на различни таргет групи. Важен елемент от маркетинговата стратегия е изготвянето на рекламна стратегия за популяризиране на културния паметник сред обществото. А именно – изработването на различни рекламни материали – брошури, каталози, картички, сувенири, а също и издаването на печатни материали – книги, монографии, посветени на археологическия паметник на културата. Ще бъдат изготвени и излъчени в местната и националната радио-телевизионна мрежа рекламни клипове, представящи музейния коплекс „Късноантична и средновековна крепост при село Церово". Кампанията ще включва и поставянето на информационни табели на главния път Е 79, на входовете на Благоевград, а също в самия град и района на РИМ Благоевград със сведения за наименованието и местонахождението на обекта.

Една от възможностите за социализация на бъдещия музей *in situ* е неговото включване в културния живот и исторически контекст на Благоевград в културно-туристически маршрут, свързващ музейния комплекс с други археологически паметници на културата в района – като Античната сграда при с. Дренково, Стражевата кула в м. Кайменска чука, кв. Струмско, гр. Благоевград, крепостта при с. Зелен дол и др. Подобен проект за включването на крепостта в туристически маршрут е стартиран преди две години от община Благоевград, но поради неясни причини той е бил прекратен[42].

Използването на възможностите на интернет пространството и създаването на интернет страница на музейния комплекс, както и изработването на мултимедиен диск с филм за крепостта са също варианти, които могат да се използват при социализирането на археологическия паметник и неговото широко популяризиране сред българското общество и чуждестранните гости на страната.

Крепостта край село Церово е национален капитал, който трябва да бъде запазен и експониран за поколенията. Създаването на идеен проект за изграждане на музеен комплекс *in situ* при археологическия обект край с. Церово може да послужи като основа за

разработването на действителен проект за изграждане на музей на място при крепостта. Ще се създададе възможност за допълнително археологическо проучване, което да обогати информацията за историята и живота на населението в градището и района. Реализирането на проекта ще създаде предпоставки освен за физическото и юридическо опазване на недвижимата културна ценност, нейното консервиране, експониране, социализиране и популяризиране сред обществото, така и включването ѝ в различни културно-туристически маршрути. Освен направените дотук изводи, друг важен аспект от дейността на музейния комплекс, който не трябва да се пренебрегва е икономическият. Изграждането на музея *in situ* край село Церово ще създаде предпоставки и за генериране на допълнителни приходи за местните властти и възможност за откриване на нови работни места в района на Благоевградска община.

Илюстрация 1. Част от крепостната стена с квадратна кула на крепостта при с. Церово

Илюстрация 2. Част от вътрешността на крепостта при с. Церово

БЕЛЕЖКИ

[1] **Борисова, И.** Археологически музеи и музейни експозиции *in situ* в България. – Археология, 4, 2002, с. 63

[2] **Определения** на Международната организация на Археологическите музеи на открито и експерименталната археология – EXARC. <http://exarc.net/about-us/definitions> 10.02.2016.

[3] **Борисова, И.** Един специален вид археологически музей. – История, 4-5, 2002, с. 114

[4] **Борисова, И.** Един специален вид..., с. 115.

[5] **UNESCO.** Document CC/MD/40.

[6] **S. Drougou, C. Saatsoglou-Paliadeli.** Vergina – wandering through the archaeological site, Athens, 1999

[7] **Gaucher, G.** Pincevent, a prehistoric site museum. – Museum, 1981, N 4, pp. 211 – 217; **Aquincum.** Museum guide, 1963; **T. Tomasevic-Buck,** A Roman town and its presentation to the public. – Museum, 1985, N 147, pp. 127 – 135; **Wikinger museum Haithabu.** Brochure. <http//www.haithabu.de> 11.02.2016.

[8] **Борисова, И.** Един специален вид..., с. 117 – 118.

[9] **Хаджиангелов, В.** Нови музейни постъпления. – В: Чудото Цари Мали град. Белчин, 2013, с. 140 – 141.

[10] **Стоянова-Серафимова, Д.** Разкопки на крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско. – Археология, 4, 1963, с. 19.

[11] **Стоянова-Серафимова, Д.** Разкопки на крепостта при..., 19-27; **Стоянова-Серафимова, Д.** Проучвания на градището при с. Долно Церово, Благоевградско. – In: I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Wroclaw – Warszawa – Kraków, 1970, p. 467 – 484.

[12] **М. Гребска-Кулова и колектив.** Теренни археологически обхождания в землищата на селата Марулево, Делвино, Церово и Горно Хърсево, община Благоевград. – АОР за 2009. София, 2010, с. 675; **Петрински, И.** 837-1395 г., Среднострумският укрепен район: елементи на системата. – ИРИМБ, III, 2003, с. 51; **М. Гребска-Кулова.** Теренни археологически обхождания в Благоевградска община. – ИРИМБ, V, 2009, с. 46; **Рабовянов, Д.** Извънстоличните каменни крепости на Първото българско царство (IX – началото на XI век). София, 2011, 53 – 54, 56, кат. № 147, с. 201.

[13] **Дремсизова-Нелчинова, Ц.** Археологически паметници в Благоевградски окръг. София, 1987, с. 129 – 130.

[14] **Ангелов, Д., Б. Чолпанов.** Българска военна история през Средновековието (X – XV век). София, 1994, с. 313.

[15] **Петрински, И.** 837 – 1395 г., Среднострумският укрепен район..., с. 51.

[16] **Стоянова-Серафимова, Д.** Разкопки на крепостта при..., с. 19.

[17] **Даскалова, А., М. Райкова.** Грамоти на българските царе, София, 2005, с. 10 – 11.

[18] **Даскалова, А., М. Райкова.** Грамоти..., с. 44, ред 33; с. 124 и 404 – 405.

[19] **Стоянова-Серафимова, Д.** Разкопки на крепостта при..., с. 27.

[20] **Петрински, И.** 837 – 1395 г., Среднострумският укрепен район..., с. 51.

[21] **Катинчаров, Р.** Девета отчетна конференция на Археологическия институт и музей при БАН за 1963 г. – В: Археология, 3, 1964, с. 84. Според доклада на г-жа Димка Стоянова-Серафимова, представен на конференцията, върху най-високата част на хълма в територията на градището се намира малка църква-параклис, която се отнася към времето на Втората българска държава.

[22] Музеите в България. Каталог. Съставители Вълчев, А., П. Грънчаров. София. 2000, с. 52 – 53

[23] **Стоянова-Серафимова, Д.** Разкопки на крепостта при..., с. 19.

[24] **Стоянова-Серафимова, Д.** Разкопки на крепостта при..., с. 19.

[25] **Стоянова-Серафимова, Д.** Разкопки на крепостта при..., с. 19 – 20.

[26] **Стоянова-Серафимова, Д.** Разкопки на крепостта при..., с. 20 – 24.

[27] **Златарски, В.** История на Българската държава през средните векове. Т. 1., Ч. 2. София, 2002, с. 758, бел. 2. Тази крепост се е намирала в местността

Калеери, югоизточно над село Банско, община Струмица, дн. Република Македония.

[28] **Скилица-Кедрин.** ГИБИ, VI, с. 288.

[29] **Стоянова-Серафимова, Д.** Разкопки на крепостта при..., с. 20 и 25 – 26.

[30] **Стоянова-Серафимова, Д.** Разкопки на крепостта при..., с. 19, 23 и 26. Виж и **Герасимов, Т.** Монетни съкровища, намерени в България през 1958 и 1959 г. Материали и научни съобщения. – ИАИ, XXV, 1962, с. 233

[31] **Кьосева, Ц.** Управление на музея. София, 2015, с. 80. Терминът „социализация“ означава приобщаване към определена среда, колектив или общество. След като дадена недвижима археологическа културна ценност премине етапите на идентифициране, деклариране и регистриране, следва да бъде социализирана. Според Цветана Кьосева социализацията е процес на интерпретация на културното наследство. Това означава социалната информация, заложена в културните ценности, да бъде „преведена“ от езика на специалиста на езика на обикновения посетител и да бъде представена така, че той да може да я осмисли и разбере.

[32] **Държавен вестник.** Археологически паметник № 132/75, 1965, № 32, с. 5.

[33] **НИНКН.** Протокол № РД 19-575/09.05.1989 от заседания на комисия за Късноантична и средновековна крепост при с. Долно Церово и база данни на НИНКН.

[34] **НИНКН.** Протокол № РД 19-575/09.05.1989..., с. 4.

[35] **НИНКН.** Протокол № РД 19-575/09.05.1989..., с. 3.

[36] **Закон за културното наследство.** Глава VII, Археологическо културно наследство и Наредба Н-00-0001 от 14 февруари 2011 г. За извършване на теренни археологически проучвания.

[37] **Закон за културното наследство.** Глава VIII. „Консервация и реставрация на културни ценности“; Законът за устройство на територията. Чл. 230, ал. 1; и при спазване на Етичния кодекс и професионалните насоки на Асоциацията на реставраторите в България.

[38] Международна харта за консервация и реставрация на паметниците и забележителните места, Венеция, 1964. <http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf> 30.07.2016; Европейската конвенция за опазване на археологическото наследство, Ла Валета, 1992

<http://mc.government.bg/page.php?p=141&s=147&sp=0&t=0&z=0> 30.07.2016.

[39] **Анастилоза** – метод в реставрацията, археологията и камедоделството, при който наличните разпръснати елементи на сграда или съоръжение се връщат на автентичните им места, в първоначалната им композиция. Целта е при реставрационния процес да се използват колкото се може повече оригинални елементи на археологическия обект – каменни, тухлени и др. Възможно

е и използването на нови. Съгласно Венецианската харта, нововъведените интегриращи елементи при анастилозата трябва задължително да се отличават от оригиналните и да се сведат до минимум. Терминът "анастилоза" идва от гръцки: ανα – пак, обратно и στυλος – колона.

[40] **Закон за устройство на територията.** Гл. XVII. Обезщетяване при принудително отчуждаване на недвижими имоти за изграждане на обекти – публична собственост на държавата и общините. Раздел I. Условия за принудително отчуждаване и обезщетяване. Раздел II. Обещетяване при други случаи.

[41] **Стоянова-Серафимова, Д.** Разкопки на крепостта при..., с. 19 – 26.

[42] **Информацията** за проекта е получена от РИМ Благоевград.

Списък на съкращенията

1. АОР – Археологически открития и разкопки.
2. БАН – Българска академия на науките.
3. ИАИ – Известия на Археологическия инситут при БАН – София.
4. ИРИМБ – Известия на Регионален исторически музей – Благоевград.
5. НИНКН – Национален институт за недвижимо културно наследство.
6. РИМ Благоевград – Регионален исторически музей Благоевград.
7. СОТ – Сигналноохранителна техника.
8. EXARC – International Organization of Archaeological Open Air Museums and Experimental Archaeology. Международна организация на археологическите музеи на открито и експериментална археология.
9. UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Организация на Обединените нации за образование, наука и култура.

СРЕДНОВЕКОВИЕ

ЗА ПОЛЗИТЕ ОТ ИСТОРИЯТА И ЗА НЕЙНИТЕ ЦЕЛИ СПОРЕД ВИЗАНТИЙСКИТЕ ИСТОРИОГРАФИ ОТ XI – НАЧАЛОТО НА XIII ВЕК

Симеон АНТОНОВ
МП „Византинистика“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Николай Хрисимов

What is history all about? This short article deals with its benefit and goals according to the Byzantine historiographers of the 11th to the beginning of the 13th c., such as John Skylitzes, Michael Psellos, Michael Attaleiates, Nikephoros Bryennios, Anna Komnene, John Kinnamos and Nikitas Choniates. They made use of different ideas, usually uttered in the preface of their works. Among them one must count history's ability to preserve deeds now past for the future generations, the lessons it brings; its power to habituate to virtues, to bring aesthetic pleasure, to be the historiographic material for future works, etc.
After a careful examination of the sources, it could be assumed that the Byzantine historiographers of the 11th – 13th c. followed a written tradition established in the Classical Antiquity by Herodotus himself.

Това, на което опитът и историята ни учат, е, че народите и правителствата никога не са се учили на нищо от историята, нито някога са действали въз основата на принципи, извлечени от нея.
(Г. В. Ф. Хегел, “Философия на историята”)

Що за наука е историята? Какви цели преследва тя? На тези въпроси могат да бъдат дадени безброй отговори и темата пак ще остане неизчерпана. По тази причина ще се спра върху конкретно нейно измерение, което е свързано със сферата на моите интереси и компетенции, а именно – как византийските историографи от XI – началото на XIII в. виждат ползите от своята работа и какви цели си поставят те. Сред тях изпъкват големи имена като Йоан Скилица, Михаил Псел, Михаил Аталиат, Никифор Вриений, Анна Комнина, Йоан Кинам и Никита Хониат. Всички те, макар и в различна степен, са ни оставили своите възгледи по темата, обикновено най-добре обобщени във встъпителните части на техните съчинения.

От античните гърци историята е възприемана по-скоро като изкуство и както е добре известно, нейна покровителка е била музата Клио. „Бащата на историята", древноелинският историк Херодот, обобщава накратко целите на историята по следния начин: „*за да не бъдат забравени с времето нито делата на хората, ни великите и забележителни деяния, сторени някои от елините, а други от варварите, да загубят своята слава, както и причините за водените помежду им войни*[1]. Това кратко встъпление очертава две основни линии на разсъждение. На първо място **историята е третирана като „лек", който да предпази значимите събития от забравата на времето**. На нея също така се пада анализът на военните конфликти, разглеждани от автора като най-важните сред тези събития.

Впрочем Херодот, за разлика от Тукидид например, който служи на повечето образовани византийски автори като образец за историк, остава недолюбван още от древните, което отношение в известна степен наследяват и ромеите. Него Михаил Псел[2] съвсем открито обвинява в недобросъвестно предаване на събитията, показвайки само „*най-лошите деяния на елините*" (*τὰ χείριστα τῶν Ἑλλήνων*)[3], докато Тукидид за него е „*Историкът*" *(ὁ συγγραφεὺς*)[4] *par excellence*. Не е известно до каква степен Историята на Херодот е била позната на византийците, но от X в. има сигурни позовавания на нея, които свидетелстват, че интерес към работата му поне в разглеждания период не е липсвал. За някои автори той все пак е служел като пример от лингвистична гледна точка, за което говорят използваните заимствани от него йонийски изрази[5].

Въпреки всичко, поставените от Херодот цели – **да не изчезнат в забвение знаменателните дела на съвремието** – са сред най-често посочваните от византийските историографи. Намираме ги, макар и съвсем лаконично, във встъплението на Историята на Михаил Аталиат[6], който пише: „*Моята цел е да предотвратя знаменателни събития да се изплъзнат в бездните на забвението с течение на времето и да им придам безсмъртна памет.*[7]"

Съвременникът на Михаил Аталиат – Михаил Псел, също пише в своята Хронография за „*опасността поради отдалечеността във времето събитията да бъдат забравени и поради тази причина миналото да загуби своята същност*"[8], както и „*да потънат*

в бездните на забвението делата на нашето време"[9]. Всички тези аргументи изтъкват въображаемите или реални събеседници на автора, убеждаващи го да се заеме с писане на историческо съчинение.

Може би най-доброто обобщение на разглежданото становище обаче принадлежи на Анна Комнина[10]: „*Времето с неговото неудържимо и непрестанно течение отнася със себе си всички сътворени неща и ги удавя в дълбините на мрака, без значение дали са твърде недостойни за споменаване или най-забележителни и важни, и така, както Трагикът* [Софокъл] *казва: „то ражда от мрака всички неща и всички родени неща скрива в нощта."* [Софокъл, „Аякс", 646] *Но историческият разказ изгражда най-здрава преграда срещу потока на времето и донякъде задържа неговото неустоимо течение. И всички извършени деяния, доколкото се е съхранил спомен за тях, той ги запазва и свързва заедно и не им позволява да се изплъзнат в бездните на забвението.*[11]"

Цитираните встъпителни думи, с които А. Комнина започва своята Алексиада, използвайки умело метафоричния език, насочват мисълта на читателя към функцията на историческия разказ да „*изгражда най-здрава преграда срещу потока на времето*" (*ἔρυμα καρτερώτατον γίνεται τῷ τοῦ χρόνου ῥεύματι*), задържайки „*неговото неустоимо течение*" (*τινὰ τὴν ἀκάθεκτον τούτου ῥοὴν*). По този начин той служи като спомен за следващите поколения и не оставя извършените деяния „*да се изплъзнат в бездните на забвението*" (*διολισθάνειν εἰς λήθης βυθούς*). Последният образ, този на „*бездните на забвението*", се превръща в един вид топос за голяма част от византийските автори от епохата. Освен в Алексиадата вече го срещнахме у Михаил Аталиат и Михаил Псел, като единственото различие между текстовете е от граматическо естество – замяната от Анна Комнина на датива (*βυθοῖς*) с акузатив (*βυθούς*), продиктувана от различната синтактична конструкция. Никифор Вриений[12] пък използва израза в датив и ед. ч. (*λήθης... βυθῷ*), като отново общият смисълът е сходен – опасението, че незаписаните деяния на Алексий I Комнин (1081 – 1118) ще изчезнат в „*бездната на забвението*"[13].

По-нататък Анна Комнина продължава в същия ред на мисли с твърдението, че „*дори и най-важните дела изчезват в мрака на мълчанието, ако не ги съхрани за паметта историческото*

повествование"[14]. Тук отново присъства представата за историческата памет, говореща недвусмислено за осъзнатата мисия на византийските историографи.

Макар и различно в изразните си средства от авторите от XI – първата половина на XII в., встъплението в труда на Йоан Кинам[15] предлага сходни по своето съдържание идеи. А именно: „*Което времето излага на показ, съществува опасност да бъде скрито отново, но тези мъже, които описват нещата в книги като върху вечни колони, ги опазват за дълъг живот*."[16] Тук историческият труд е сравнен с епиграфския паметник, като целта е да се покаже неговата дълговечност. Това сравнение е интересно, доколкото епиграфиката не играе същата значима роля във византийската епоха в сравнение с Античността[17]. Цитираният пасаж от Йоан Кинам обаче показва, че все пак нейната функция не се е променила съществено и е останала свързана със спомена за определени събития и породилите ги личности.

Следвайки хронологическия порядък, е редно да се насочим към Никита Хониат[18] – един от най-изтъкнатите византийски историци изобщо. Предговорът към неговата История съдържа интересни разсъждения, свързани пряко с разглежданата тема и с конкретната идея за историята като средство за обезсмъртяване на знаменателните за човечеството дела. Самият автор си поставя за цел да „*направи известни [за потомството]*"[19] събитията, „*достойни да бъдат запомнени и разказани*"[20]. За хората, влезли в историята, Никита Хониат пише, че са се превърнали в „*един вид безсмъртни*" (*ἀθανάτοις ἐοίκασι δήπουθεν*)[21]. Въпреки неминуемата смърт, чрез историята техните дела, били те добри или лоши, остават да живеят дълго след тях самите[22].

Сред основните ползи от историята византийските автори изтъкват също и **поуките, които тя носи**. Това е съвсем естествено, като несъмнено е валидно за всяко историографско съчинение от Античността до наши дни.

За ползите, които желаещите могат да извлекат от историята, пише Михаил Аталиат в своето встъпление, което ще цитирам възможно най-пълно: „*Историята, основното занимание на множество мъдри мъже от миналото, се е доказала като твърде полезна в живота, тъй като разкрива битието на тези, които*

са били добродетелни, и на тези, които не са били; описва знаменити дела, родени от безупречни подбуди и усилия, както и срамни действия, причинени от грешните замисли или небрежността на тези, занимаващи се с обществените работи. Преди всичко тя ни разказва за онези, които заемат най-висшите постове, как някои от тях успешно са се справяли с явни и реални опасности чрез техните старателни военни стратегии, докато други, дори и когато победата е щяла да им се усмихне, са съсипвали надеждите на всички за щастлив завършек, като не са използвали разумно възможностите, които са им се давали. Всички тези неща историята ги разголва и, както казахме, има голяма полза от тях, тъй като те предават ясно упътване и задават схемите за бъдещето. Те просто ни карат да следваме, което е било извършено добре, и да избягваме лоши съвети и срамни дела във войни, битки и във всички други най-необходими начинания и проблеми"[23].

Прави впечатление, че Михаил Аталиат поставя акцента върху обществените и военните дела. Всичко това насочва към основния адресат на византийските историографски трудове – управляващите и администрацията, или с две думи – грамотните люде, заемащи определено място в обществото. Именно от тях се очаква да бъдат запознати с предишните събития – благополучни или не – и да изведат за себе си поуки, благодарение на които да не повтарят старите грешки, а да подражават само на това, което е било извършено добре. Това е и връзката на историята, науката за миналото, с бъдещето, поставяща своеобразен мост между трите основни времеви измерения.

Дидактическите функции на историята **да възпитава в добродетели** отбелязва Никита Хониат, който я нарича „*книга на живите*" (*βίβλος ζώντων*)[24]. В самото начало на своята История той пише следното: „*Историята е измислена за обща полза за всяко нещо от живота; от нея немалко "печалба" могат да извлекат хората, избрали съвършенството. Знаейки отдавна миналите събития, тя обяснява и човешките нрави и придава голям опит на тези хора с възвишена душа и притежаващи вродена обич към доброто. Осмивайки порока и превъзнасяйки добродетелта, тя тези, склонни и към добро, и към зло, до голяма степен удържа от злото и подбужда да успяват в доброто*"[25].

С написването и четенето на историческите съчинения е свързана и определена **естетическа наслада**, която също може без колебание да бъде поместена сред ползите от тях. Най-добре тази позиция е изразена отново от Никита Хониат, който пише: „*никой не е толкова безумен, че да предпочете нещо друго, по-приятно от историята*"[26].

Историческите съчинения имат стойност и сами за себе си като **историографски материал** и база за написване на бъдещи трудове, всеки от които надграждащ предишните и продължаващ повествованието напред във времето. Това е добре осъзнато и от византийските автори от разглеждания период.

Така например, Йоан Скилица[27] започва своя труд с обширна историографска част. По този начин той самият се посочва за приемник и продължител на работата на Теофан Изповедник, изтъквайки важността на паметта за събитията[28].

Още по-директен в задаването на тази функция на своето съчинение е Никифор Вриений, който поставя историографската стойност на работата си над всичко останало. Той пише следното: „*Пристъпвам към това дело с намерението само да предоставя възможност на други, които биха пожелали да описват неговите [на Алексий Комнин] деяния. Моето слово да бъде само името на историческия материал*"[29].

Дотук набелязахме декларираните от византийските историци ползи от историческите съчинения изобщо, които можем да наречем и универсални. Освен тях обаче те нерядко си поставят и различни **„частни" цели**, зависещи от времето и позицията на самия автор. Най-често става дума за изтъкване управлението на даден император или великите му дела, извършени преди възкачването му на престола, които му дават и съответното основание да властва. Така Михаил Аталиат пише, за да възвеличае своя благодетел Никифор III Вотаниат (1078 – 1081) и преди да се възкачи на престола, и след това[30]; Михаил Псел, за да покаже, че „*съществува наистина божествено устроен характер, надминаващ познатата ни човешка природа*"[31] (Михаил VII Дука (1071 – 1078)); Никифор Вриений разяснява родословието на Алексий I Комнин и делата му преди да стане василевс, докато дъщерята на последния Анна Комнина пише своеобразна негова биография, обхващаща времето непосредствено преди

самото му възшествие, както и цялото му управление; Йоан Кинам акцентира върху успехите на Мануил I Комнин (1143 – 1180) и т.н.

Всичко това понякога влиза в противоречие с често афишираната безпристрастност, към която всеки автор на историческо съчинение трябва да се стреми. По този въпрос доста категоричен е може би най-пристрастният от разглежданите автори – Михаил Псел, който пише, че „*висша цел [на историческото съчинение] е истината*" (*τὸ κράτιστον ἡ ἀλλήθεια*[32]). Освен това нему принадлежат няколко параграфа, противопоставящи историята (обективното) на изкуството на енкомията (субективното)[33].

Никита Хониат си поставя друга твърде важна цел – тази съчинението му да бъде достъпно и разбираемо. Според него историята „*предпочита и прегръща простото, естествено и лесно за разбиране повествование*"[34]. Поради своята важност тя трябва да достигне до широк кръг от хора, евентуални читатели или слушатели: „*копачи*" (*σκαμανεῦσί*), „*железари и хора, покрити със саждИ*" (*σιδηρεῦσι καὶ πολλῆς γέμουσι τῆς ἀσβόλης*), „*посветилите се на Арес*" (*Ἄρεα βλέπουσι*), „*жените*" (*γυναιξὶ*)[35]. Това в известен смисъл противоречи на цитирания по-горе текст от Историята на Михаил Аталиат, тъй като показва един по-широк кръг адресати извън управляващия елит. Дали става дума за определен стилистичен похват от страна на Никита Хониат, или той действително е искал да „достигне" до повече хора със своята работа, е трудно да се каже. Тъй като нивото на грамотност сред ромеите е относително ниско[36], то единственият начин това да се случи е чрез публичното четене на историческите трудове, което обаче изглежда твърде невероятно най-малкото поради голямата пропаст между архаизирания гръцки език, използван от авторите, и говоримия простонароден гръцки.

Накрая бих искал да отбележа някои щрихи по темата. Въпреки доминиращата в ромейския светоглед линейна концепция за времето, чийто естествен завършек е Второто пришествие на Христа[37], в разсъжденията относно ползите и целите на византийските историци се забелязва и известна цикличност. Така например, добрите и лошите постъпки могат да бъдат повторени, като първото, разбира се, е препоръчително, докато второто – нежелателно.

Византийските историографи от разглеждания период си поставят различни цели, повечето от които са актуални и в нашето

съвремие. Правят впечатление изявеното им чувство за историзъм и осъзнатият дълг към поколенията – предходните, чиито дела не трябва да потънат в „*бездните на забвението*", и на следващите, които трябва да знаят за случилото се преди тях и да се поучат от него. Стремежът към истината (ἀλήθεια) – реален или афиширан – е и винаги е бил важна част от всяко историческо съчинение, независимо от епохата. Всичко това прави написаното от византийските писатели и историци на XI – началото на XIII в. актуално и днес. В него са заложени основите на една трайна историографска традиция, която поне частично води своето начало още от елинската античност и „бащата на историята" – Херодот.

Списък на съкращенията

CFHB – Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB – Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
DOML – Dumbarton Oaks Medieval Library
ODB – The Oxford Dictionary of Byzantium

БЕЛЕЖКИ

[1] *ὡς μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά, τὰ μὲν Ἕλλησι τὰ δὲ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τά τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι* (Hdt. 1.1.0: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0125).

[2] Михаил Псел (1018 – ок. 1096/1097) – византийски писател, философ, историограф и виден представител на константинополската интелигенция, замесен пряко в политиката през голяма част от XI в. Автор е на два труда на историческа тематика: „Кратка история" и „Хронография". Основен интерес със своята дълбочина представлява вторият, който покрива периода от управлението на император Василий II (976 – 1025) до това на Михаил VII Дука (1071 – 1078) (**Wilson, N. G.** An Anthology of Byzantine Prose. Berlin/New York, 1971, p. 68; **Kazhdan, A.** Psellos, Michael – In: ODB 3. New York/Oxford, 1991, pp. 1754 – 1755; **Бибиков, М. В.** Историческая литература Византии. Санкт-Петербург, 1998, с. 128 – 135).

[3] **Renauld, Й.** (ed.) Michel Psellos, Chronographie ou histoire d'un siucle de Byzance (976 – 1077), tome I. Paris, 1967, p. 129; **Иванов, В. Н.** (прев.) Михаил Псел, Хронография. Варна, 1999, с. 129 – 130. За идентификацията на Херодот

и за отношението към него вж. в бележките в края на текста: **Иванов, В. Н.** (прев.) Михаил Псел, Хронография, с. 330, бел. 20.

[4] **Renauld, É.** (ed.) Michel Psellos, Chronographie…, I, p. 152.

[5] **Wilson, N. G.** An Anthology…, 3; **Hero, A. C., A. Kazhdan.** Herodotus – In: ODB 2. New York/Oxford, 1991, p. 922.

[6] Михаил Аталиат (между 1020 – 1035 – след 1085) – византийски политик, юрист и историк. Автор е на „История", покриваща времето от император Михаил IV Пафлагон (1034 – 1041) до Никифор III Вотаниат (1078 – 1081) (**Kazhdan, A.** Attaleiates, Michael – In: ODB 1. New York/Oxford, 1991, p. 229; **Бибиков, М. В.** Историческая литература…, с. 136 – 138).

[7] *ἵνα μὴ λήθης βυθοῖς διὰ τοῦ χρόνου παραρροῆς τὰ λόγου καὶ ἄξια συγχωσθεῖεν ἀλλὰ τὴν μνήμην ἀθάνατον ἔχωσιν* (**Kaldellis, A., D. Krallis** (eds.) Michael Attaleiates, The History. DOML 16. Cambridge (MA), 2012, pp. 10 – 11).

[8] *ὡς κινδυνεύειν τε μακρῷ τῷ χρόνῳ καλυφθῆναι τὰ πράγματα, καὶ ὅσον ἐπὶ τούτῳ τῷ μέρει τοὺς ἄνω χρόνους μὴ ἐσχηκέναι ὑπόστασιν* (**Renauld, É.** (ed.) Michel Psellos, Chronographie…, I, p. 128).

[9] *τὰ δὲ ἐφ' ἡμῶν πεπραγμένα λήθης καλαφθῆναι βυθοῖς* (**Renauld, É.** (ed.) Michel Psellos, Chronographie…, I, p. 128).

[10] Анна Комнина (1083 – ок. 1153/1154) – византийска принцеса, първородна дъщеря на император Алексий I Комнин и неговата съпруга Ирина Дукина. Анна Комнина е забележителен представител на интелектуалния елит на своето време, автор на „Алексиада", разглеждаща управлението на нейния баща (1081 – 1118), както и годините непосредствено преди това (**Wilson, N. G.** An Anthology…, p. 87; **Kazhdan, A.** Komnene, Anna – In: ODB 2. New York/Oxford, 1991, p. 1142; **Бибиков, М. В.** Историческая литература…, с. 146 – 151).

[11] *῾Ρέων ὁ χρόνος ἀκάθεκτα καὶ ἀεί τι κινούμενος παρασύρει καὶ παραφέρει πάντα τὰ ἐν γενέσει καὶ ἐς βυθὸν ἀφανείας καταποντοῖ ὅπου μὲν οὐκ ἄξια λόγου πράγματα, ὅπου δὲ μεγάλα τὲ καὶ ἄξια μνήμης, καὶ τά τε ἄδηλα φύων κατὰ τὴν τραγῳδίαν καὶ τὰ φανέντα κρυπτόμενος. ἀλλ' ὅ γε λόγος ὁ τῆς ἱστορίας ἔρυμα καρτερώτατον γίνεται τῷ τοῦ χρόνου ῥεύματι καὶ ἵστησι τρόπον τινὰ τὴν ἀκάθεκτον τούτου ῥοὴν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ γινόμενα πάντα, ὁπόσα ὑπερείκηφε, ξυνέχει καὶ περισφίγγει καὶ οὐκ ἐᾷ διολισθάνειν εἰς λήθης βυθούς* (**Reinsch, D. R., A. Kambylis** (eds.) Annae Comninae Alexias. CFHB XL/I. Berlin, 2001, p. 5; **Dawes, E. A.** (trans.) Anna Komnena, The Alexiad. London, 1928, p. 1).

[12] Никифор Вриений (ок. 1064 или 1080 – ок. 1136/1138) – византийски политически и военен деец, интелектуалец от времето на император Алексий I. Написва съчинение, именувано „Исторически материал" (῞Υλη ἱστορίας), което разглежда произхода на Алексий Комнин и делата му преди да се издигне

до императорския престол през 1081 г. (**Kazhdan, A.** Bryennios, Nikephoros the Younger – In: ODB 1. New York/Oxford, 1991, p. 331; **Бибиков, М. В.** Историческая литература…, с. 143 – 146).

[13] **Meineke, A.** (ed.) Nicephori Bryennii Commentarii. CSHB XIII. Bonn, 1836, p. 16.

[14] *τὰ μέγιστα τῶν ἔργων, εἰ μή πως ἄρα διὰ τῶν λόγων φυλαχθείη καὶ τῇ μνήμῃ παραδοθείη, τῷ τῆς σιωπῆς ἀποσβέννυται σκότῳ* (**Reinsch, D. R., A. Kambylis** (eds.) Annae Comninae Alexias, p. 6; **Dawes, E. A.** (trans.) Anna Komnena, The Alexiad, p. 1 – 2).

[15] Йоан Кинам (преди 1143 – след 1185) – византийски историк, секретар (*граматикос*) на император Мануил I Комнин. Автор е на исторически труд, краят на който не е достигнал до нас. Запазената част обхваща времето от 1118 до 1176 г. (**Kazhdan, A.** Kinnamos, John – In: ODB 2. New York/Oxford, 1991, p. 1130; **Бибиков, М. В.** Историческая литература…, с. 151 – 155).

[16] *Καὶ καθάπερ ὁπόσα τῷ χρόνῳ φανέντα εἰσαῖθις ἐπικρυβήσεσθαι κίνδυνον εἶχον, ταῦτα ἐκεῖνοι καθάπερ ἐν ἀθανάτοις σιήλαις ταῖς βίβλοις ἐντυπωσάμενοι τῷ ἑξῆς παρέδοσαν βίῳ* (**Meineke, A.** (ed.) Ioannis Cinnami Epitome. CSHB XIII. Bonn, 1836, p. 4; **Brand. C. M.** (trans.) John Kinnanos, Deeds of John and Manuel Comnenus. New York, 1976, p. 13).

[17] **Rhoby, A.** A Short History of Byzantine Epigraphy. – In: Inscriptions in Byzantium and Beyond. Wien, 2015, p. 17.

[18] Никита Хониат (ок. 1155/1157 – 1217) – византийски историк, богослов и държавник. Неговата „История", отличаваща се със задълбочен анализ и виртуозно владеене на езика и неговите възможности, обхваща времето от Йоан II Комнин до първите години след превземането на Константинопол от войските на Четвъртия кръстоносен поход (**Kazhdan, A.** Choniates, Niketas – In: ODB 1. New York/Oxford, 1991, p. 428; **Бибиков, М. В.** Историческая литература…, с. 197 – 206).

[19] *ταῦτα τοῖς ἔπειτα καθιστῶ* (**Dieten, J. L. v.** (ed.) Nicetae Choniatae Historia. CFHB XI/1. Berlin, 1975, p. 2; **Долоцкий, В. И.** (прев.) Никиты Хониата История. Санкт-Петербург, 1860, с. 2; **Magulias, H. J.** (tr.) O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates. Detroit, 1984, p. 3).

[20] *μνήμης καὶ διηγήσεως ἄξιαὄντα* (**Dieten, J. L. v.** (ed.) Nicetae Choniatae Historia, p. 2; **Долоцкий, В. И.** (прев.) Никиты Хониата История, с. 2; **Magulias, H. J.** (tr.) O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates, p. 3).

[21] **Dieten, J. L. v.** (ed.) Nicetae Choniatae Historia, p. 2.

[22] **Dieten, J. L. v.** (ed.) Nicetae Choniatae Historia, p. 2; **Долоцкий, В. И.** (прев.) Никиты Хониата История, 1-2; **Magulias, H. J.** (tr.) O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates, p. 3.

[23] *Τὸ τῆς ἱστορίας χρῆμα πολλοῖς τῶν πάλαι σοφῶν σπουδασθὲν οὐ παρέργως χρήσιμον ἐς τὰ μάλιστα κατεφάνη τῷ βίῳ, τοὺς τῶν ἀρίστων καὶ μὴ τοιούτων βίους ἀνακαλύπτον καὶ ἀδοξίας αὖ πάλιν ἐκ δυσβουλίας ἢ ὀλιγωρίας τῶν προεστώτων τοῖς πράγμασιν, ἐξαιρέτως δὲ τῶν ἀρχικὴν μετιόντων ἀξίαν, ὅπως ἄλλοι μὲν ἐξ ἐπιμελοῦς στρατηγίας προφανεῖς κινδύνους κατηγωνίσαντο καὶ ὅπως ἕτεροι, τῆς νίκης ἤδη προσμειδιᾶν ἐπειγομένης αὐτοῖς, διέφθειραν τὰς ἐπὶ τὸ κρεῖττον ἐλπίδας, μὴ συνετῶς χρησάμενοι τοῖς ἐμπίπτουσι. Ταῦτα τοίνυν διὰ τῆς ἱστορίας ἀπογυμνούμενα, πολλήν, ὡς ἔφαμεν, εἰσενηνοχότα τὴν χρησιμότητα, διδασκαλία σαφὴς χρηματίζοντα καὶ ῥυθμὸς τῶν μετέπειτα, πρὸς μίμησιν ἀτεχνῶς ἕλκοντα τῶν εὖ διακεκριμένων καὶ ἀποτροπὴν τῶν ἀσυμβούλως καὶ δυσκλεῶς πεπραγμένων ἐν πολέμοις καὶ μάχαις καὶ λοιποῖς ἀναγκαιοτάτοις ἐπιχειρήμασι καὶ προβλήμασι* (**Kaldellis, A., D. Krallis** (eds.) Michael Attaleiates, The History, p. 8 – 9).

[24] **Dieten, J. L. v.** (ed.) Nicetae Choniatae Historia, p. 2.

[25] *Αἱ ἱστορίαι δὲ ἄρα κοινωφελές τι χρῆμα τῷ βίῳ ἐφεύρηνται, εἴπερ ἐκ τούτων οὐκ ὀλίγα ἔστι ξυλλέγειν τὰ βελτίω τοῖς ᾠρημένοις. εἰδυῖαι γὰρ τὰ ἀρχαῖα καὶ ἔθη αὗται δια τρανοῦσιν ἀνθρώπεια καὶ πολυπειρίαν ὑποτιθέασιν ὁπόσοι τῶν ἀνθρώπων μεγαλογνώμονες καὶ τοῦ καλοῦ αὐτόφυτον τρέφοντες ἔρωτα· καὶ κακία δὲ παρ' αὐταῖς κωμῳδουμένη καὶ ἀγαθοπραξία ἐξαιρομήνη μετρίους ὡς τὰ πολλὰ καὶ ἐπιδιδόντας τοὺς παρ' ἑκάτερα τιθέασι ῥέποντας, ὅσοι τέως οὐχ ὑπ' αἰσχίστης συνηθείας καὶ φαυλοτέρας τῆς ἔξεως ἀνεπιστρόφως ἔχουσι τοῦ πολυεράστου χρήματος ἀρετῆς* (**Dieten, J. L. v.** (ed.) Nicetae Choniatae Historia, p. 1 – 2).

[26] *μὴ οὕτω μανείη τις ὡς ἴδιον ἡγεῖσθαί τι ἕτερον ἱστορίας* (**Dieten, J. L. v.** (ed.) Nicetae Choniatae Historia, p. 2).

[27] Йоан Скилица (след 1040 – началото на XII в.) – византийски историограф и политически деец. Основното му произведение се нарича „Исторически преглед" (Σύνοψις ἱστοριῶν) и разглежда големия хронологически отрязък от 811 до 1057 г., явявайки се по този начин продължение на Хрониката на Теофан Изповедник (**Kazhdan, A., A. Cutler.** Skylitzes, John – In: ODB 3. New York/Oxford, 1991, p. 1914; **Бибиков, М. В.** Историческая литература…, с. 138 – 140).

[28] **Thurn, J.** (ed.) Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. CFHB V. Berlin, 1973, pp. 1 – 4; **Wortley, J.** (trans.) John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History, 811 – 1057. Cambridge, 2010, p. 1 – 3).

[29] *ἀλλ' ἀφορμήν τινα παρασχεῖν βουλόμενος τοῖς τὰ ἐκείνου συγγράφειν ἐθέλουσι πρὸς τουτηνὶ τὴν γραφὴν ἐξώρμησα. ταύτῃ τοι καὶ ὕλη ἱστορίας □νομα ἔστω τῷ λόγῳ* (**Meineke, A.** (ed.) Nicephori Bryennii Commentarii. CSHB XIII. Bonn, 1836, p. 16 – 17).

[30] Виж посвещението на Историята, отправено към Никифор Вотаниат: **Kaldellis, A., D. Krallis** (eds.) Michael Attaleiates, The History, p. 2 – 7.

[31] *ἔστι τοι ἦθος ἀνθρώπου θείας ἄντικρυς μοίρας καὶ περαιτέρω τῆς ἐγνωσμένης φύσεως* (**Renauld, Й.** (ed.) Michel Psellos, Chronographie…, II, p. 173).

[32] **Renauld, É.** (ed.) Michel Psellos, Chronographie…, I, p. 130).

[33] **Renauld, É.** (ed.) Michel Psellos, Chronographie…, I, p. 129 – 130).

[34] *ἠγαπήθη ἕως σφόδρα τὸ ἄκομψον καὶ ὡς ἔχον φύσεως διηγούμενον καὶ δαιμονίως τὸ εὔληπτον περιπτύσσεται* (**Dieten, J. L. v.** (ed.) Nicetae Choniatae Historia, p. 3; **Долоцкий, В. И.** (прев.) Никиты Хониата История, с. 3; **Magulias, H. J.** (tr.) O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates, p. 4).

[35] **Dieten, J. L. v.** (ed.) Nicetae Choniatae Historia, p. 3.

[36] За грамотността във Византия вж.: **Kazhdan, A.** Literacy – In: ODB 2. New York/Oxford, 1991, p. 1234 и цит. там литература.

[37] **Kazhdan, A.** Historiography – In: ODB 2. New York/Oxford, 1991, p. 937 – 938.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА МЯСТОТО НА БИТКАТА МЕЖДУ КАН КРУМ И ИМПЕРАТОР НИКИФОР I ГЕНИК ПРЕЗ 811 г. (ИСТОРИКО-ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД И НЯКОИ НОВИ ЩРИХИ)

Станислав ВЪЛЕВ
МП „Културно-историческо наследство“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен р-л: гл. ас. д-р Николай ХРИСИМОВ

The article talks about one of the most famous battles in the medieval Bulgarian history. The author offers different prespectives relating to the place of the combat. Looking between the different possible places he tries to reject the old ideas about the place of the battle and to offer one new point of view about this medieval event. Of course, this problem can be discussed much more than this and that is the main goal of this article.

Едно от най-известните сражения от българското Средновековие, което е останало като пример за голяма победа, е битката на кан Крум с византийския император Никифор I Геник. Още от създаването на българската историография в нея битува мнението, че сражението се е състояло във Върбишкия проход. Дали събитието е станало точно там, ние не можем да твърдим със сигурност. Поради това темата заслужава преразглеждане.

Настоящият текст си поставя за цел да изложи някои гледни точки за мястото на битката, да проследи от къде тръгват твърденията за нейното местонахождение и да предложи нов поглед върху събитията от 26 юли 811 г.

В началото на изследването задължително трябва да отправим поглед върху историческите извори, които ни дават най-подробни сведения за битката между двамата владетели. Това е нужно, тъй като след това ще разгледаме тезите за мястото на битката от различните автори, а те, разбира се, се позовават именно на фактите в изворите.

Първият от тях е „Хронография“ на Теофан Изповедник, който пише труда си в началото на IX в. като продължение на хрониката на Георги Синкел. В него авторът предава подробно целия поход, но няма да обърнем внимание на подготовката и провеждането му, а

само на финалното сражение. По думите на Теофан, след като отпразнува по много пищен начин превземането на Плиска, император Никифор се възгордява и отхвърля предложението за мир на кан Крум. Това време било използвано от българския владетел, за да прегради пътищата за изход от страната. Това обърква императора и той започва да се лута из българските земи, като дори предусеща гибелния край. Това разбираме от думите, които произнася – „*Дори и крилати да бихме станали, никой да не се надява, че ще избегнем гибелта*“[1]. Това лутане продължава два дни, а на третия ден армията на ромеите е нападната от Крумовите войни, а ударът е насочен директно срещу императорската палатка. Така императорът е убит по „*най-жалък начин*“[2].

Вторият извор, който ще разгледаме, е творбата на Георги Монах. Той твори по времето на император Михаил III и податките в произведението му стигат до средата на IX в. При него походът е предаден в по-ретроспективен вид, но също дава интересни сведения. Авторът говори за опожаряването на Крумовия дворец. В този текст отново е споменато предложението за мир от страна на българския владетел и отказа на василевса. След този отказ, за два дена кан Крум събира безчетна войска и напада ромеите, а преди това загражда всички входове и изходи на страната с дървени укрепления. Така той погубва самия Никифор и най-близките му велможи. След победата демонстративно прави от главата на василевса чаша и вдига наздравица с нея в компанията на всичките си приближени[3].

Житието на Йоаникий е един много интересен документ, който ни дава сведения за разглежданата от нас тема. Йоаникий живее до средата на IX в. Житието е запазено в две редакции от IX в. и една от X в., но последната е препис от по-ранните две. В него се говори за похода на Никифор I и намерението му да се разправи с българите. В житието се казва, че когато императорът влиза в Плиска, той я срива до основи и се отдава на празнуване. Българите не гледали безпомощно, а събрали силна армия, която включвала и наемници. След като се противопоставя и на ромеите на същото място, тоест Плиска, той ги побеждава, а в битката пада и самият император. Интересното в случая е, че за място на битката се посочва Плиска или териториите около нея[4].

Интересно е сведението, което ни дава Йоан Зонара, който живее и твори през първата половина на XII в. Неговата хорника започва от сътворението на света и завършва с управлението на Алексий I Комнин. В текста си той говори за превземането на Крумовия дворец и присвояването на българската хазна от страна на императора. Кан Крум опитва да измоли мир от ромеите, но василевсът категорично отказва подобно споразумение. В резултат от това кан Крум събира войските си и през нощта напада военния лагер на византийците. Ударът е насочен към императорската палатка, която е оставена без охрана, тъй като всички почиват и неочакват българския удар. В тази българска атака императорът намира смъртта си. Според него дори е възможно близките на императора да са отнели живота му[5].

Единственият извор, който ни дава повече и по-подробни сведения за похода и битката като цяло, е „Анонимнен ватикански разказ“. Той е открит и обнародван през втората половина на 30-те години на XX в. По своята същност той представлява най-подробният разказ за събитията от лятото на 811 г. За първи път е публикуван от Иван Дуйчев през 1936 г. В него се съдържат изключително ценни сведения за събитието, между които числеността на българските отряди, броят на сраженията между двете армии, а също така рисува много подробно действията на василевса в българската столица и намеренията му да построи град на свое име там[6]. Най-ценният факт е споменаването на посоката, в която се насочва армията победителка: „*Прочее, като все още не мислел скоро да излезе, той преминал през средата на България, желаейки да стигне до Сердика, като смятал, че е завладял цяла България*“[7]. Тази част от извора напълно противоречи на битуващия факт, че византийската армия се насочва към планинските проходи, където става жертва на българската засада.

Тук е време да си зададем въпроса, от къде тогава тръгва твърдението, че битката между двамата владетели се е провела във Върбишкия проход?

В своята „История на България през средните векове“ бащата на българската историография, Васил Златарски пише следното: „*Между това Крум успял да събере войската си и през нощта срещу събота, 26 юли, той нападнал неочаквано на изплашените*

византийски войници в планинските теснини, вероятно във Върбишкия проход, дето станало страшно клане“[8]. Безспорно, трудът на първия български историограф има огромна стойност и значение в миналото, а дори и днес. Именно заради това Върбишкият проход влиза в историческата традиция и остава там като мястото, където императорът намира гибелта си.

Едни от изследователите, които първи дават своето мнение за мястото на битката между двамата владетели, са Константин Иречек и братята Шкорпил.

Според Константин Иречек навлизането на Никифор I в българските земи, а и поражението му след това, става във Верагавския и във Върбишкия проход, защото именно Върбишкият проход е най-използван през VIII и IX в[9].

Братята Шкорпил определят местоположението на битката в Котленския проход. Тяхното предположение се обуславя от местно предание, което те откриват сред населението в този край. Според преданието местна мома на име Вида предала укреплението на византийците и така направила работата на българите по-лесна. Освен това там имало местност, която носи името „Гръцки дол“. Според преданието там загиват 16 000 гърци, заедно със своя цар[10].

По-късно К. Шкорпил прокарва едно свое малко по-променено мнение, в което твърди, че битката станала в Ришката долина, която е заобиколена от всички страни с планини[11]. От това твърдение личи, че явно авторът сменя позицията и вместо Котленския сочи Ришкия проход като място на сражението.

В края на книгата си Васил Златарски обръща по-специално внимание на битката. В кратката статия „Съдбата на Никифор I в боя на 26 юли 811 г. и мястото на катастрофата“, той хвърля повече светлина около предполагаеми локации на битката[12]. В този труд той отхвърля твърденията на историците писали по въпроса преди него. Според проф. Златарски да се търси сходство между исторически събития и местни предания е неоснователно, тъй като имена като „Гръцки дол“ възникват много по-късно от времето, в което се е състояло сражението между Никифор I и кан Крум.

Преди да пристъпим към по-новите тълкувания по въпроса, задължително трябва да разгледаме изворите, които използва Златарски. Авторът постоянно посочва и цитира източниците си, така

че лесно можем да ги проследим. Основните от тях са произведенията на Теофан Изповедник, Йоан Зонара, Михаил Сирийски и старобългарският препис на Манасиевата хроника[13]. Много важно е да спомена и че по това време „***Анонимен ватикански разказ***“ не е познат на изследователите. Това безспорно оказва влияние върху твърденията и разсъжденията на автора.

Предположение за мястото на сражението дава и още един голям български историк. Петър Мутафчиев предполага, че когато армията преминавала покрай река Тича, тя е нападната от българските военни части, които заели позициите на съседните височини[14].

В своята книга „Първобългарите“ Веселин Бешевлиев реконструира събитията по близък до предложения от Мутафчиев начин. Според него армията на византийците е ударена край река Тича, а след това тръгва в бягство към проходите на планината. Според него най-логично е да се приеме, че тя преминава през Ришкия проход, защото оттам е най-пряката връзка между Дунав и Цариград[15].

От позицията на времето и познавайки „*Анонимния ватикански разказ*“, вниманието ни може да бъде насочено отново към битката и нейното преразглеждане. Именно това ще направим в следващите редове, позовавайки се и тълкувайки най-вече текста на Ватиканския разказ.

„Прочее, като не мислил скоро да излезе от тук, той преминал през средата на България, желаейки да стигне до Сердика“[16]. Така изворът предава посоката, в която се насочил императорът с войските след разграбването на Крумовата резиденция. Това ни дава право да се съмняваме в твърденията на историците, които сочат като място на битката проходите на Източна Стара планина. Можем да приемем тази посока за достоверна, тъй като Сердика е в български ръце, а отвоюването ѝ окончателно би сложило край на българската държава, каквато е и основната цел на похода. За византийците това е изключително важен град. Именно той до голяма степен контролира военния път Виа Милитарис и представлява стратегически център за тях. По данни в изворите (Теофан Изповедник в разказа за превземането на Сердика през 809 г.)[17] разбираме, че ромеите държат там гранизон от 6 000 човека,

което към този момент превишава дори и столичната гвардия. В по-ранни времена толкова е била числеността на един римски легион. Подобни сили ромеите разполагат по границите с Арабския халифат. Не е нужно да се споменава що за военна сила представлява халифатът по това време. Това е сигурно доказателство за факта колко сериозно приемат те тази твърдина. Завоюването ѝ от Крум през 809 е най-сериозният удар по интересите на Византия. В историографията дори се говори, че към 811 г. българските армии за втори път нападат Сердика и я превземат. Може би именно това е причината за похода на Никифор I Геник от същата година[18]. Чрез всичко, казано дотук, можем да се доверим на „Анонимния ватикански разказ“ и окончателно да приемем, че посоката, в която се движи армията на василевса е „*през средата на България*“, т.е. през Дунавската равнина.

При успешно освобождаване на този град, императорът ще може да се прибере в Константинопол като премине през традиционния диагонален път Виа Милитарис и по този начин ще си спести пресичането на планинските проходи. Разбира се, за да стигине до Сердика, ромейският владетел отново трябва да се движи по път, който да го отведе там. По кой път тогава тръгва той?

През Северна България преминава старият римски път Одесос – Марцианополис – Никополис ад Иструм – Сердика. Може би именно от там се движи и византийската армия. Такова твърдение изказва Евгени Дерменджиев в статията си „Една хипотеза за похода на Никифор I в България през 811 г.“[19]. Звучи логично да приемем направлението като достоверно, тъй като несъмнено, за да се придвижва една бойна част, е нужен път. Трябва да добавим обаче, че според извора армията се пръска, така че не цялата армия следва едно и също направление[20].

Ако се приеме, че посоката на движение е Сердика, впечатление прави и още един факт. След излизането от Плиска армията им се движи 15 дни по това направление[21]. Тук можем да се запитаме какво разстояние изминават византийците за тези дни. В боен ход една армия може да измине около 20 км за един ден. Това означава, че за 15 дена километрите биха били около 300. Според Е. Дерменджиев няма как да се премине това разстояние, тъй като трябва да се вземат под внимание горещините през месец юли, а и топографските

особености на региона[22]. Именно поради тези причини той твърди, че армията може да преминава най-много от 10 до 15 км на ден. Можем да се съгласим с това твърдение, но обяснението за това е друго и се намира в самия исторически извор. Според анонимния автор императорът занемарява ръководенето на войката и изпада в мания за величие. Войската на свой ред се отдава на грабежи и бездействие[23]. Именно това не позволява на нашествениците в българските земи да изминат голямо разстояние за този период от време и да следват направлението стриктно по определен път. Докъде достигат тогава ромейските войски?

Отново в извора откриваме податка за това. Първото препятствие, пред което се изправят ромеите в деня на българското нападение е мъчнопроходима и тинеста река[24]. Нужно да се каже, че в основните извори за битката не се споменава, че сражението протича в планински проход. Именно заради това можем да търсим мястото на битката и в равните части на България или в теснини между височини. Първата река, която може да се окаже пред тях, е р. Янтра. Ако преминат през нея, войските ще се окажат пред р. Осъм. Тъй като по-близката река е р. Янтра, а и около нея има множество възвишения, от които българите биха могли да наблюдават маневрите на ромеите, можем да приемем, че именно тя се споменава в извора. Е. Дерменджиев опитва да посочи и точното място на битката. Според него първоначалният удар става около мястото, където река Росица се влива в Янтра, тъй като там местата са доста мочурливи и отговарят на описанието във Ватиканския разказ. Втората част от битката е преследване на ромеите в посока юг през Търновската котловина. Това си твърдение авторът подкрепя с находка на златен солид на Никифор I, който е открит в околностите на с. Капиново. От там, продължавайки в южна посока има достатъчно теснини, които могат да са мястото на погрома над византийците, който е описан в анонимния разказ[25].

От извора е ясно, че армията се е разпръснала и не е действала като едно цяло. Ето защо някои от ромейските войници успяват да избегнат първоначалното поражение, вероятно около реките Росица и Янтра, и достигат до „*преградата, която българите съградили*“[26]. Дали обаче тази преграда е построена специално за тази битка, можем само да предполагаме. Едно логично обяснение

намираме в статията „Дървената преграда в старопланинския проход през 811 г.“ на Камен Станев. След като анализира прегрaдните стени и валове, които са издигани в периода на Първото българско царство, авторът достига до заключението, че това е стара стена, която е издигната в защита на българските граници при атака от юг, а не от север[27]. В труда конкретно се анализират и други логични факти като например палежа на стената, който не би бил възможен при скоро отсечени и сложени дървета[28]. Взима се под внимание и големината на стената, която е изключително дълга и ромеите няма как да я заобиколят[29]. Изграждането на толкова голяма стена няма как да се случи за толкова кратко време. Освен това на стената липсва български гарнизон, който да отбранява съоръжението. Безспорно, ако то е издигнато за тази битка и българите очакват ромеите да отидат точно там, на стената трябва да се намира българска военна част. Друг силен аргумент на автора е мястото на защитния вал. В извора той е локализиран южно от стената. Можем да твърдим, че валът е от южната страна, тъй като вече приехме тезата, която определя бягството на ромеите в посока от север на юг, а и те се натъкват на рова, едва когато прескачат стената. Тоест те прескачат нейната северна част и попадат на вала от южната ѝ страна. Ето какво пише в извора. „*Онези пък, които се надявали да избегнат гибелта в реката, стигнали до преградата, която българите били съградили и била много яка и твърде мъчно проходима. Тъй като те не можели да я прекосят с конете си, оставяли конете, покатервали се с ръце и крака и увисвали на другата страна. На външната страна обаче имало изкопан дълбок ров, когато те се прехвърляли от височината, крайниците им се разкъсвали*“[30]. Заключението, че валът се разполага пред страната, от която се очаква нападението, в случая от юг, няма как да се подложи на съмнение. Много лесно можем да проверим как са строени валовете по времето на Първото българско царство и да се уверим в казаното от него[31].

Сведения за гранични укрепления от типа, описван в споменатата статия, можем да открием и в други източници. В изворите имаме много податки за укрепени, труднопроходими места в проходите, водещи към България. Така например патриарх Никифор ни дава сведения, че Константин V потегля на поход срещу българите,

а те от своя страна укрепват „*мъчно проходимите места на своята планина*“[32]. Арабският писател Ал Масуди, който живее през X в., описва границите на земята, в която живеят българите, като „*обкръжена с трънеста ограда, която има отвърстия, подобни на прозорци, и тази ограда е подобна на стена до прокоп*[33].

Всичко това ни кара да се съгласим с мнението на К. Станев и да приемем, че оградата не е построена непосредствено преди битката. По-скоро това е стара гранична преграда, на която част от ромеите се натъкват при безредните си опити за бягство от поражението.

Както беше споменато по-горе в текста, няма да ангажираме читателя с конкретно предположение за мястото на битката. Вместо това ще предложим една примерна реконструкция на събитието, водейки се от заключенията, които направихме до момента, и двата най-пълни извора за случилото се – Теофан Изповедник и „Анонимен ватикански разказ“.

След излизането от превзетата Плиска императорът не предприема решителни действия и бърз поход към крайната цел – Сердика. В петнадесетте дни, в които той се лута из България, кан Крум организира сериозна бойна сила. Именно с тази сила той напада дезорганизираната ромейска армия, но не в проходите на Балкана, а някъде из Дунавската равнина, тъй като никъде не се споменава, че императорската палатка е нападната в теснините на Балкана и пътят за Сердика не минава оттам, а през „*средата на България*“. Една част успява да се спаси от първоначалната атака и „*тинестата река*“, а в бягството си стига до „*голяма дървена преграда*“, която не е изградена за това сражение, а е старо българско укрепление, намиращо се в Предбалкана. Къде точно, не можем да твърдим, но ако се доверим на Е. Дерменджиев и аргумента му за златния солид на Никифор I, това е станало в близост от днешно Велико Търново.

В заключение можем да направим няколко извода от представеното изложение. След появата на „*Анонимен ватикански разказ*“ и направените констатации тук можем да преосмислим битката и да отхвърлим Върбишкия проход като местонахождение на засадата. Новата задача пред историците е не да търсят в кой проход на Източна Стара планина е станала битката, а да издирят

достатъчно доказателства, за да се затвърди мнението, че местоположението на сражението е в Централна България. Тоест Върбишкият проход да се отхърли окончателно от историографията. Още една задача, която се очертава пред изследователите на миналото, е да се установи на кое точно укрепително съоръжение се натъкват ромеите. Конкретната статия представи в обобщен вид твърденията за мястото на сражението между кан Крум и Никифор I и предложи евентуална реконструкция на събитията съгласно с изводите, направени в текста.

БЕЛЕЖКИ

[1] **ГИБИ**, III, София, 1960, с. 282 **(Теофан Изповедник).**

[2] **ГИБИ**, III, София, 1960, с. 282 **(Теофан Изповедник).**

[3] **ГИБИ**, IV, София, 1961, с. 54 **(Георги Монах).**

[4] **ГИБИ**, IV, София, 1961, 133 – 134 **(Житие на Йоаникий от монах Сава).**

[5] **ГИБИ**, VII , София, 1968, с. 163 **(Йоан Зонара).**

[6] **ГИБИ**, IV, София, 1961, с. 12 **(Анонимен ватикански разказ).**

[7] **ГИБИ**, IV, София, 1961, с. 12 **(Анонимен ватикански разказ).**

[8] **Златарски, В.** История на България през средните векове. Т. 1, Част 1, София, 2007, с. 258.

[9] **Иречек, К.** Княжество България. Т II, Пловдив, 1899, с. 751.

[10] **Шкорпил, В. и К.** Някои бележки върху археологически и исторически изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с. 89 – 90.

[11] **Шкорпил, К.** Абоба-Плиска. – ИРАИК, X, 1905, с. 564.

[12] **Златарски, В.** История на България …, с. 408 – 412.

[13] **Златарски, В.** История на България …, с. 408.

[14] **Мутафчиев, П.** История на българския народ 681–1323. София, 1986, с. 134.

[15] **Бешевлиев, В.** Първобългарите. История, бит и култура. Пловдив, 2008, с. 174.

[16] **ГИБИ**, IV, София, 1961, с. 11 **(Анонимен ватикански разказ)**.

[17] **ГИБИ**, III, София, 1960, с. 282 **(Теофан Изповедник).**

[18] **Павлов, П.** Забравени и неразбрани. Събития и личности от Българското Средновековие. София, 2010, с. 265 – 295.

[19] **Дерменджиев. Е.** Една хипотеза за похода на император Никифор I в България през 811 г. – В: Studia protobulgarica et medievalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. София, 2005, с. 402.

[20] **ГИБИ**, IV, София, 1961, с. 13 **(Анонимен ватикански разказ).**

[21] **ГИБИ**, IV, София, 1961, с. 12 **(Анонимен ватикански разказ).**

[22] **Дерменджиев. Е.** Една хипотеза за похода …, с. 403.

[23] **ГИБИ**, IV, София, 1961, с. 12 **(Анонимен ватикански разказ).**

[24] **ГИБИ**, IV, София, 1961, с. 13 **(Анонимен ватикански разказ).**

[25] **Дерменджиев. Е.** Една хипотеза…, с. 404.

[26] **ГИБИ**, IV, София, 1961, с.13 **(Анонимен ватикански разказ).**

[27] **Станев. К.** Дървената преграда в старопланинския проход през 811. – История, 2007, № 5-6, с. 4.

[28] **Станев. К.** Дървената преграда…, с. 3.

[29] **Станев. К.** Дървената преграда…, с. 2.

[30] **ГИБИ**, IV, София, 1961, с. 14 **(Анонимен ватикански разказ).**

[31] **Рашев. Р.** Раннобългарски землени укрепителни съоръжения. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. 1, **съст. Кузев. А, Гюзелев. В**, София, 1981, с. 16 – 44.

[32] **ГИБИ**, III, София, 1960, с. 304 **(Патриарх Никифор).**

[33] Христоматия по история на България. Т I. ред. и съст. **Гюзелев. В., П. Петров.** София, 1978, с. 128.

ВИКИНГСКИТЕ НАШЕСТВИЯ В ЕВРОПА ПРЕЗ IX В.

Александър ДОНЧЕВ
Специалност „История“, IV курс
Югозападен университет „Неофит Рилски“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Янко Христов

Vikings' attacks began in the year 793. Actually, Vikings were a huge problem for a number of state formations in Europe at that time, a factor that not one or two monarchs had to comply with.
For their living, Vikings relied mainly on fishing and the products of their farms.
What made their sea attacks possible was not only the desire to plunder but also the search of better living conditions as well as their knowledge about navigation and ship building.
In the middle of the VIIIth century, Vikings added sails and masts to their ships, which lead to improving the keel and consequently ensured stability of the ships and allowed Vikings to take long trips on the open sea.
They not only were at war and plundered a significant part of the European territory but also settled there in search of more fertile land for processing and established contacts and trade relations with local monarchs.

Пиратските нападения на викингите (нормани – от Normann „мъже от севера“ са северногермански племена, предци на датчани, шведи и норвежци) били несъмнено най-страшната заплаха за народите, населяващи Средна и Източна Европа. Викингските нападения започват през 793 г., като тогава е и първият засвидетелстван набег.

Най-силно засегнатите от викингските набези области и местности през IX в. са в Нидерландия, Шотландия, Англия, Ирландия (през 841 г. завладяват Анагасан и Дъблин, а по-късно цяла Ирландия), Русия, като достигат дори и до днешните територии на Франция и Германия.

Викингите са огромен проблем за редица от държавните образувания в Европа по това време, фактор, с който е трябвало да се съобразяват не един или двама владетели.

„Цели 230 години те опустошаваха грешна Англия от единия морски бряг до другия, избиваха народ и животни, не щадяха нито жените, нито децата“. Това събитие авторът поставя в рамките на

календарната 836 г. до 1066 г. и може би най-ярко свидетелства за сериозността на заплахата от викингите, които не могат да бъдат спрени.

През 876 г. датските викинги, водени от Гултрум, нахлуват в Уесекс и превземат Уоръм. На следващата година след мощна атака е превзет Ексетър, а през 878 г. Алфред Велики отново губи при Едингтън, но след 4 месеца вкарва в капан викингската армия и я разгромява тотално, след което викингите отстъпват Уесекс.

Викингите умело се възползвали от различните разкъсани държавни образувания, които вглъбени в борби помежду си, не можели да се противопоставят на викингските нашествия.

Има редица случаи, в които самото население се е опитвало да се организира и да се противопостави на техните грабителски и опустошителни набези.

Воюването с викингите е водело до сериозни загуби – опитите да им се противопоставят водят до променлив успех и резултат и не винаги имат търсения ефект, а в повечето случаи водят и до по-големи разорения[1].

Независимо че средновековните автори представят викингските нашественици като жестоки, безмилостни езичници, нашествията първоначално, а в много отношения и на по-късен етап, са движени от стремежа да се осигурят по-добри места за заселване и да се компенсира липсата на достатъчно земя за обработване в самата Скандинавия.

Викингите разчитали за прехраната си основно на продуктите на стопанствата си и на риболова.

Тези, живеещи в северните части на полуострова, се занимавали малко със земеделие поради неподходящия климат, но зависели до голяма степен от лова, риболова и животновъдството. Викингите, живеещи на юг, където климатът е бил по-благоприятен, се изхранвали основно от земеделие. Те отглеждали овес, ръж, ечемик, грах, зеле, също така, от който изработвали тъкани за облекло.

Отглеждали още едър рогат добитък, овце, като по-рядко прасета и кози.

Основно при дългите си пътувания към Европа те се изхранвали с лов и риболов, като месото са запазвали чрез осоляване (извли-

чали са сол чрез много преварявания на морска вода), също така корабите им са били натоварени със зърнени култури, като в стремежа си да не останат без продоволствия, пътували покрай бреговете, за да е възможно при необходимост да правят нападения на местното население и по този начин да се снабдяват с продукти.

Викингите осъществявали също така и търговия като продавали кехлибар, кожи, роби, както споменах, и мечове. Те правели много добри железни мечове, но ценели повече главно франкските, защото били по-добри. Закупували ги от търговските центрове – квентовик, намиращи се на територията на франките, дорестит на територията на фризите, бирка, на тяхна територия, и от други помалки средища.

За техните стоки получавали златни и сребърни монети, занаятчийски продукти и бойно снаряжение[2].

Най-силно въздействие върху живота на викингите оказва морето. Те плавали във фиордите, по реките и езерата на Скандинавия, за търговия и риболов.

Онова, което направило възможно морските набези на огромни разстояния, е не само желанието за плячка, търсенето на по-добри условия за живот, но и техните познания за мореходство и изграждане на кораби. През VIII в. се слага начало на развитието на корабното строителство. Дългото към 3000 км западно крайбрежие на полуострова е благоприятно за корабоплаване. Така в средата на VIII в. викингите прибавят към своите лодки платна и мачти. Това води до усъвършенстване на кила, за да се подсигури стабилност на кораба и, позволява да предприемат дълги пътувания в открито море.

Датирането на Готландските каменни плочи и на двата много различни по вид кораби, които те изобразяват – единият непоказващ никакъв напредък в сравнение с Нидамския кораб, и вторият – напълно усъвършенстван боен кораб с ветрила и сложно стъкмяване, с което се променя положението на ветрилото срещу вятъра, показва, че за неговата долна част обикновено не е бил използван рапгоут, а дърво, макар да има специалисти, които твърдят, че са открили доказателства за това върху някои каменни плочи.

То може и да е било използвано инцидентно по попътен вятър, като по-прост начин да се изпълни долната част на ветрилото, вместо да се използва всеки ъгъл отделно. Точно така е било употребявано на бреговете за превоз на въглища чак през XIX в., които са имали същия проблем при увеличаване на ветрилната площ[3].

Колко ли време е продължила еволюцията на тези съдове?

Староанглийските текстове ни навеждат на мисълта, че датирането на плочи като тази от Хейнум от края на VIII в. е съвсем приемливо. Затова е и разбираемо как викингите с кораби като тези, изобразени на камъка от Хейнум, са могли да осъществяват многобройните пиратски нападения от първата половина на IX в.

В всеки случай те са по-логично предположение от тесните бойни кораби като този от Ладби, които били на гребла и само от време на време рискували да вдигнат ветрила по попътен вятър, сложните, с относително голямо водоизместване и многоброен екипаж кораби от типа на токстадския също не са по-подходящи за тази цел[4]. Затова не е чудно, че при наличие на възможността да се печели от пиратските набези в средата на IX в. усилено се строят морски кораби за дълги разстояния и най-вече бързи средно големи кораби.

Мнозина средно-имотни норвежци и датчани, които може да съберат около 40 души екипаж, се снабдявали с кораб от този тип и всяко лято предприемали с него продължително пътешествие по три или четири месеца.

По всичко изглеждало, че отначало са били използвани също леки и сравнително малки съдове, с които можело да се прониква по реките дълбоко навътре в сушата, без да е било необходимо с тях да се предприемат дълги пътувания в открито море.

През 896 г. в Англия имало бойни кораби в излишък, и пътуването е било единственият изход за бедните викинги.

Вождът Роло, който основал скандинавската колония Нормандия, слязъл на европейския бряг през 900 г. и през 911 г. неговото херцогство било официално признато[5].

Някои типични находки от този край ни навеждат на мисълта, че част от заселниците, дошли с него, били тръгнали от завоювани от викингите райони на Англия. Част от археологическите разкопки, направени край Атлантическия бряг, като например корабното погре-

бение на о-в Гроз, близо до Бретан, разкриват широко разпространена и много смесена култура, развила се в резултат на далечните плавания на едно поколение.

Променливият успех на скандинавските викинги в района Ирландско море през този период показва тяхната голяма подвижност и това е така, що се отнася до развитето на институциите и езика, но събитията от тази година предизвикали промени в пътуванията на викингите в района на Ирландско и Северно море едва през следващото столетие[6].

Според руския летопис „Повесть временных лет“ през първата половина на IX в. или малко по-късно, варяги създават Киевска Русия и управляват „Горната Русия“ (Новгород).

Пътят на варягите от Северна Европа през източноевропейските степи към Константинопол е описан подробно от византийския император Константин VII Багренородни (913 – 959) в съчинението му „За управлението на империята“. Там се споменава че варягите преминали по брега на Черно море и стигнали до византийската столица, която става не само цел на техните търговски флотилии, но също така предизвиква желанието им да бъде завоювана и разграбена[7].

Според изворите тези походи са били извършвани с корабите на варягите, наричани от византийците ,,моноксили“ (лодки еднодръвки). Понякога походите към Константинопол са засягали и други области на Балканите.Например, след проваления поход на варяжкия княз Игор (скандинавско име Ингвар) нападенията на норманите и други племенни общности в Европа били тясно свързани с процеса на разлагането на родовия строй и с възникването и утвърждаването на новите феодални отношения, което протичало сравнително бавно.

Познати ни предимно като големи войни, мореплаватели, завоеватели, пирати и търговци, викингите обаче са и забележителни земевладелци и занаятчии.За своята прехрана те разчитали на стопанските си добив и риболов, занимават се със земеделие, но и с животновъдство. Те не само воюват и разграбват немалка част от европейската територия, но и се заселват в търсенето си на повече и по-плодородна земя за обработване, установяват контакти с местните владетели и търговски отношения – викингите се превръщат в съществен фактор, с който е трябвало да се съобразяват редица владетели.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Морган, К.** История на Великобритания. София, 2006, с. 102 – 133.

[2] **Гюзелев, В.** Средновековна България и Скандинавия през IX – XV в. – В: Викингите – мореплаватели, откриватели и създатели. София, 2000, с. 27 – 40.

[3] **Кан, А.** История Норвегии. Москва, 1980, с. 97 – 105.

[4] **Гюзелев, В.** Средновековна България и Скандинавия през IX – XV в…, с. 35 – 51.

[5] Тази за самото херцогство Нормандия.

[6] Колектив. История на света в двадесет тома. Яростта на Севера. В. Търново, 1996, с. 9 – 14.

[7] **Гаи, Д., Хол, Р.** Викингите. София, 2003, с. 2 – 17.

ДВОЙНИТЕ ВЛАДЕТЕЛСКИ ИМЕНА ОТ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Светослав ГЕОРГИЕВ
специалност „История“, III курс,
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Николай ХРИСИМОВ

In the age of the First Bulgarian Empire double monarch's name exists as a part of the naming tradition in the ruler's house. In the following article will be analyzed some certain and hypothetical names, tracing back their ideological significance.
The following manner used in the Bulgarian ruler's naming tradition for both the First and the Second Bulgarian Empires is another indirect proof for the existence of continuity between them.

В епохата на Средновековието лесно проследима била традицията за често повтаряне на даден владетелски антропоним, с което се преследвала конкретна идеологическа цел – да се продължи дадена родова традиция, да се създаде специална връзка между значима личност от миналото и представител на настоящето и т.н. За средновековна България имена с подобна идеологическа натовареност били Йоан[1] и Петър[2]. Неслучайно водачите на трите големи антивизантийски въстания от 1040, 1072 и 1185 – 1187 г. възприемали името Петър, чрез което се демонстрира идеята за приемствеността – въстаниците не са метежници срещу легитимна власт, а предводители на народ, със славно минало и собствена държава и целящи нейното възстановяване[3]. Друг способ за изграждане на времевия мост между минало и настояще било двойното име.

С цел постигането на по-голяма яснота на настоящото изложение двойните владетелски антропоними от Първото българско царство ще бъдат разделени в две условни групи – **сигурни** и **хипотетични**, като заедно с това ще се обърне внимание и на един интересен прецедент.

Към първата от посочените групи могат да бъдат отнесени имената: Борис-Михаил, Роман-Симеон, Гаврил-Радомир и Йоан-Владислав.

Борис-Михаил (852 – 889)

Говорейки за княза-кръстител трябва да посочим в българската историческа и църковна традиция масовост е получило името Борис-Михаил[4]. В изворите обаче се срещат, вариантите Борис[5], Михаил[6] или Михаил-Борис[7].

Едно от най-значимите събития от дългото управление на този владетел било приемането на християнството. Този акт налагал и промяна в официалното име на българския княз – от Борис на Михаил. Това се вижда от неговата кореспонденция и печатите, отнасящи се до времето след покръстването. В писмата той е именуван „*Михаил, княз на България*“[8], а оловните владетелски печати са с надпис: „*Богородице, помагай на Михаил, архонта на България*“[9] или „*Богородице, помагай на твоя раб Михаил монах, от Бога поставен архонт на България*“[10].

Замяната на антропонима Борис с Михаил свидетелства за вероятен идеологически двубой между езичеството и християнството. В този ред на мисли официализирането на името Михаил вероятно изпълнявало конкретна цел – да демонстрира победата на християнството.

Въпреки това обаче домашни извори, произхождащи от двореца, говорят за това, че името Борис не е забравено, а се използва паралелно с официалното Михаил. Така например в приписката на неговия племенник Тудор Доксов към „Слова на Атанасий Александрийски“, е записано следното: „*…В същата година, на втория ден от месец май, в събота вечер почина рабът божи – бащата на този княз, – великият и почтеният, и благоверният наш господар княз български, именуван Борис, а християнското му име е Михаил, който живя в благоверие и добро изповедание на господа наш Исуса Христа…*“[11].

От приведените примери може да се заключи, че името Михаил е използвано като основно от княза след приемането на християнството. Още при управлението на неговия син цар Симеон Велики се забелязва тенденция за използването все по-често на името Борис. Независимо от това обаче първородният син на цар Симеон носи името на своя дядо – Михаил. Даването на името Михаил на първородния син на цар Симеон може да се тълкува като косвено доказателство за времето, когато той е роден – докато е жив князът-кръстител. В средата на десетото столетие друг първороден царски

син – този на цар Петър (927 – 969) носи името Борис, вероятно също в чест на своя прародител. Това е още едно косвено доказателство, че името Михаил е използвано приживе от княза-кръстител.

Тенденцията за използването на името Борис след кончината на княза-кръстител намира потвърждение и в по-късните извори. В тях присъстват видоизменени форми на името Борис – Богорис[12] и Гоборис[13].

Въпреки синтезираният си вид, в който бяха изложени, данните по проблема с името/имената на княза-кръстител са много и позволяват той да бъде разгърнат дори в самостоятелно изследване.

Роман-Симеон (976 – 997)

В преобладаващата част от съвременната историческа книжнина братът и наследник на цар Борис II (969 – 971) е Роман[14], но заедно с това някои от изворите и от първите историографи наричат този български владетел с антропонима Роман-Симеон[15].

Някои съвременни изследователи възприемат посоченото двойно име, отбелязвайки, че по-малкият син на цар Петър (927 – 969) носил имената на двамата си дядовци – император Роман I Лакапин и цар Симеон I Велики[16]. Възможно е това да е добре премислен политически ход от страна на цар Петър I, чрез който да се демонстрира затвърждаване на мира и сродяването между византийската и българската династия, осъществени през 927 г. Тази хипотеза, макар да звучи логично, не може да бъде приета безкритично поради нерешения въпрос с годината на раждане на цар Роман-Симеон[17].

Според Никола Благоев в хода на своето управление царят „се е отказал от името си Роман и се нарекъл Симеон, на името на дядо си по баща цар Симеон“[18]. Възможната цел на един такъв акт е да се вдъхнат вяра и сили у българите, че отново ще побеждават ромеите, както неотдавна това е правил цар Симеон Велики. Предложената хипотеза звучи логично предвид бурната епоха, в която управлява този български цар, независимо от това как тя е оценявана от различните изследователи.[19]

Наличието на немалък брой спорни въпроси не позволява да се даде ясно предимство на една от изказаните хипотези.

Гаврил Радомир (цар от 15 окт. 1014 до авг. 1015)

Управлявалият по-малко от година син на цар Самуил (997 – 1014) е известен с името Гаврил-Радомир[20]. В извори се среща

формата Гаврил-Роман[21], която често се използва и от първите историографи[22]. В последните години сред изследователите все по-голяма популярност добива компромисният вариант Гаврил-Роман Радомир[23].

Съществуват различни тълкувания относно използването на антропонима Гаврил, като две от тях са водещи. Според едното Самуиловият син получил името Гаврил в светото кръщение, в чест на действащия тогава български патриарх Герман-Гаврил[24]. Според Пламен Павлов е по-приемливо антропонимът Гаврил да се тълкува като препратка към евентуалния прародител на Комитопулите – вторият син на княз Борис-Михаил – Гаврил[25].

Георги Николов пише, че другото име на българския цар – Радомир е славянско и е с широка разпространеност в българската именна система от периода[26]. Присъствието на антропонима при петия от шестте сина на цар Йоан Владислав (1015 – 1018) позволява да се мисли, че името Радомир по всяка вероятност било дадено в чест на някой от предците на комит Никола.

В историческата литература съществуват различни мнения относно това, откъде идва името Роман. За изтъкнатия наш медиевист Васил Златарски българският владетел носил името Радомир, което „у византийците се преобърнало в Роман“[27]. Сходно е и мнението на Никола Благоев, според когото сред хронистите настъпва объркване и те смесват цар Роман-Симеон и цар Гаврил-Радомир в един компилативен образ. Като доказателство той използва редакцията на Йоан Скилица, дело на Михаил Деволски, в която името Роман било заменено с Радомир[28].

Политическата обстановка в България през последната четвърт на X век позволява да се изведе още едно мнение по разглежданията проблем. Според Пламен Павлов е възможно през годините на своето управление цар Роман-Симеон да е признал Самуиловият син за свой наследник, давайки му името си[29]. Невъзможността да има пряк наследник на българския владетелски род обяснява възможността за подобен акт от страна на владетеля. Тази идея, макар и хипотетична, звучи логично, защото чрез признаването на Гаврил-Радомир за български престолонаследник се осигурявал плавен преход в управлението.

Йоан-Владислав (1015 – 1018)

Първородният син на най-големия от Комитопулите – Аарон – традиционно е записан в изворите[30], а оттам и в литературата[31] с името Йоан-Владислав. В част от изворите обаче се среща и името Светослав[32]. Това се обяснява с объркване от страна на хронистите при звучащите по сходен начин имена Светослав и Владислав[33]. Доказателство в подкрепа на това предположение е епизодичното използване на името Светослав – по веднъж в текста[34].

За първи път при Аароновия син е засвидетелствано използването на антропонима Йоан, чиято роля в политическата идеология на Второто българско царство е добре известна[35]. Родоначалникът на българската историопис Паисий Хилендарски представя на своите читатели интересно тълкувание за първоизточника на името. Става дума за княза-кръстител: „*Тоя блажен и велик цар Михаил се наричал Йоан-Михаил и по негово име българските царе, които били от неговия род, имали такава титла: първо Йоан, след това своето име, както му било*“[36].

Липсата на извори, в които князът-кръстител да е посочен с името *„Йоан“*, позволява да се изложи друго предположение за първоизточника. По-вероятно е използването на антропонима *„Йоан“* да е продиктувано от зараждащия се култ към българският светец Йоан Рилски. Еманацията на този култ може да се наблюдава през епохата на Второто българско царство, когато е издигнат в неразделна част от политическата идеология на държавата[37].

В надписа на Иван Владислав, поставен на стената на възстановена крепост, българският владетел е именуван „*Йоан, самодържец български*“[38]. Даването на приоритет на името „Йоан“ за сметка на „Владислав“ е още едно косвено доказателство за зараждането на култ към българския светец Йоан Рилски.

Използването на името Йоан както в Първото, така и във Второто българско царство може да се тълкува като демонстрация на идейната приемственост помежду им.

* * *

Към групата на хипотетичните и проблемни двойни владетелски антропоними от епохата на Първото българско царство могат да се отнесат имената Телериг-Теофилакт, Пресиян-Звиница, Владимир-Расате, Симеон Лабас и Самуил-Петър.

Телериг-Теофилакт (ок. 766 – 777)

В достигналите до нас извори[39], а оттам и в историческите изследвания[40], този български владетел е именуван Телериг. Тук логичният въпрос е откъде идва антропонимът „Теофилакт“?

Отговоряйки на поставения въпрос, трябва да припомним, че през 777 г., принуден от обстоятелствата, българският кан бяга във Византия, където бил покръстен и удостоен с високия титулен ранг „патрикий“[41]. Свидетелство за това са достигналите до нас два екземпляра на оловен печат, принадлежащ на патрикий Телериг[42]. Онова, което разделя изследователите в интерпретацията, е легендата върху моливдовула, или по-точно преводът ѝ. Според Иван Йорданов и Веселин Бешевлиев чрез надписа се търси закрила за „*Телериг, богохранимият патриций*“ [43]. На друго мнение е Васил Гюзелев, според когото закрилата се моли за „*патриций Телериг-Теофилакт*“[44].

Византийската практика от епохата не познавала друг пример, при който титулът „патрикий“ да се съпровожда от епитет[45]. „Богохраним“ е епитет, който можел да се използва само от императора и/или императорски учреждения[46]. От друга страна, през разглежданата епоха няма засвидетелствани двойни имена върху печати и примерът с Телериг-Теофилакт остава изолиран, без аналог във византийска среда.

Възможно е чрез запазването на старото си име бившият владетел да е демонстрирал, че въпреки приемането на християнството не се е отказал от българския си произход. Стигайки и по-далеч в тълкуванията си, можем за предположим, че името Телериг издавало и амбицията на бившия кан да се завърне на българския престол.

Пресиан-Звиница (836 – 852)

В съвременната историопис се е наложило името Пресиан, което се среща и в изворите[47]. Въпреки това преди няколко десетилетия полският медиевист Тадеуш Василевски предлага нов вариант на името на този български владетел – Пресиан-Звиница[48]. Не са много онези съвременни изследователи, които по един или друг начин възприемат предложената форма[49].

В наличните извори се открояват две основни разминавания. Първото се отнася до наследника на кан Маламир, който според Теофилакт Охридски е синът на Звиница[50], назован по-нататък в текста Борис. Другият извор за периода – Константин Багренородни, посочва

като приемник на кан Маламир Пресиан[51]. Единствен извор от IX век, отнасящ се до проблема, е надписът от Филипи, според който към 837 г. владетел е „*Пресиан, от бога архонт на многото българи*“[52].

Второто противоречие е свързано с въпроса за бащата на княз Борис-Михаил. Както вече стана дума, според Теофилакт Охридски това е Звиница[53], докато за Константин Багренородни бащата на княз Борис-Михаил е Пресиан[54].

Посочените противоречия се допълват и от концентрирането на няколко поколения от т.нар. Крумова династия в изключително кратки времеви граници. Така например раждането на кан Пресиан ориентировъчно се отнася от учените към 815 – 820 г. – времето, в което евентуално е роден неговият чичо Енравота[55]. Както отбелязва Пламен Павлов: „Всъщност, дори Енравота да се е появил на този свят няколко години по-рано, дори това да се отнася и за мистериозния Звиница, нещата не се променят по същество. Тогава синът на Звиница (в случая Пресиан!), с каквито и уговорки да пресмятаме, би трябвало да е роден не по-рано от 835 – 840 г. Най-логично е да се съгласим с Т. Василевски, че Пресиан и Звиница са една и съща личност“[56].

От приведените доказателства и разсъждения може да се приеме, че вероятно княз Борис-Михаил не е правнук на кан Омуртаг, а негов внук. Така хипотезата на Тадеуш Василевски, макар и да не се доказва сто процента, не е лишена от известна доза логика.

Владимир-Расате (889 – 893)[57]

Първородният син и непосредствен наследник на княза-кръстител е известен в историческата литература с двойното име Владимир-Расате[58]. В изворите обаче той не се споменава с двоен антропоним, а само като Владимир[59]. Името „Расате“ присъства само в Чивидалското евангелие, и то самостоятелно[60].

Наложилото се традиционно схващане за съвместно използване на езическо и християнско име[61] от този владетел е погрешно по две причини. Както вече бе посочено, в достигналите до нас извори липсва случай за използване на двете имена, било като двойно име, или като имена с еднаква стойност. На второ място трябва да посочим, че името „Владимир“ не е християнско. Като доказателство за това твърдение би могъл да се използва примерът с руския кръстител – княз Владимир, който след покръстването си получил и ново име – Василий, в чест на византийския император[62].

Наложилата се, на пръв поглед странна, симбиоза между определяните като езическо и християнско име допълва изградения в историческите изследвания образ на княза като отстъпник, опитващ се да върне времето назад. Нерешен остава въпросът – доколко е достоверно наложилото се двойно име Владимир-Расате.

Симеон-Лабас (893 – 927)

Единственият български владетел, на когото историята е дала прозвището „Велики“, е цар Симеон. В достигналите до нас извори той е назоваван само с това си име[63]. Но при родоначалника на българската историография Паисий Хилендарски ситуацията е различна. В текста на „Славянобългарска история“ се използва името Симеон Лабас[64] или само Лабас като равностойно на името Симеон[65].

Хилендарският монах е използвал като основен извор произведението на Мавро Орбини „Царството на славяните“ [66]. На четири пъти в текста Мавро Орбини използва двойното име „Симеон-Лабас“[67] или само „Лабас“[68].

Много е вероятно дубровнишкият абат да е открил информация за името „Лабас“ в непознат на съвременната медиевистика извор.

Налагането на двойното име Симеон-Лабас може да изглежда странно, но то не е прецедент в науката. В историческата литература Вълкашин и Углеша са познати с фамилното си име Мърнявчевичи[69], предложено от дубровнишкия абат Мавро Орбини[70].

Самуил-Петър (?) (991 – 1014)

В последно време Павел Георгиев лансира идеята за двойното име Самуил-Петър, като за доказателство използва т. нар. Самуилов надпис от 992/993 г.[71]

В споменатия надпис Павел Георгиев акцентира върху начина на изписване на Самуил, при което вижда изписана надредова буква Л. Авторът отрича наложилото се схващане, че става въпрос за допусната грешка, заради вида и начина на изписване на надредовото „л“, заключавайки, че то е дело на друг гравьор, а не на автора[72]. П. Георгиев обръща внимание и на още един знак, откривайки в него буквите „Т“ и „Ъ“. Така според него „П“ се отнася до името на Самуил „и е включвало лигатурно свързаните „Т“ и „Ъ“. С уговорки към тях може да се присъедини „Р“ от думата раб“[73]. По този начин според автора, се получава и двойното име Самуил-Петър.

Изказаната от Павел Георгиев хипотеза не би могла да се приеме безкритично поради своя условен характер. До появата на

нови доказателства двойното име на цар Самуил си остава твърде хипотетично.

* * *

В края на настоящото изследване е мястото да бъде разгледан и един интересен прецедент. Става въпрос за дукленския владетел и зет на българския цар Самуил Йоан Владимир. Интересно е да се отбележи, че името Владимир не е сред най-характерните за сръбската традиция имена. Онова, което е по-интересно е, че в житието на този владетел присъства името Йоан[74]. Възможно е това да е резултат от кръвна връзка между дукленския и българския владетелски дом.

Трябва изрично да се подчертае, че това е единственият известен сръбски владетел с двойно име.

Двойните владетелски имена от епохата на Първото българско царство свидетелстват за наличието на традиция в даването на име, която е спазена и през Второто българско царство. Сигурни и хипотетични, двойните владетелски имена от разглежданата епоха са поредното доказателство, че даването или възприемането на име не е случаен акт. През епохата на цялото Средновековие добре подбраното владетелско име би могло да изиграе ролята на важно оръжие в провежданата политика.

БЕЛЕЖКИ

[1] Виж например: Владетелското име „Йоан“ и култът към Свети Йоан Рилски в политическата идеология на Второто българско царство. – В: **Лазаров, Ив**. Политическата идеология на Второто българско царство XII – XIII век. Генезис. Велико Търново, 2003, с. 83 – 100; **Димитров, Д**. Властовата харизма на името „Йоан“ през Средновековието. – Епохи, 2015, 1. (под печат).

[2] **Андреев, Й.** Българските ханове и царе VII – XIV век. Историко-хронологичен справочник. Пловдив, 1994, с. 94 – 103.

[3] За повече информация виж: **Андреев, Й.** Българските ханове и царе…, с. 94 – 103.

[4] **Трифонов, Ю**. Царуването на св. Борис-Михаил. София, 1907; **Гюзелев, В.** Приобщаването на българите към християнството: хан Борис I-Михаил Покръстителят. – В: **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. История на средновековна България VII – XIV век. София, 1999, с. 169 – 195; **Андреев, Й**. Борис-Михаил. – В: **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов**. Кой кой е в

средновековна България. (Енциклопедичен справочник). София, 2012, с. 84 – 94; **Вачкова, В**. Свети Борис-Михаил (852 – 889, 907). (Князът миротворец или свещеният владетел воин). – В: **Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов**. Българска национална история. Т. III. Първо българско царство. Велико Търново, 2015, с. 251.

[5] Виж например: ЛИБИ II. София, 1960, с. 185. (**Анастасий Библиотекар**. Животоописание на папа Николай I); Списък на българските архиепископи. – В: **Иванов, Й.** Български старини из Македония. София, 1970, с. 56; Български апокрифен летопис от XI век. – В: Стара българска литература. Том III. София, 1983, с. 62.

[6] Виж например: ЛИБИ II. София, 1960, с. 47. (**Фулденски летописи**); ЛИБИ II. София, 1960, с. 63. (**Папа Николай I.** Писма.); ГИБИ V. София, 1964, 115-117. (**Продължителят на Теофан.** Покръстването на българите); ГИБИ V. София, 1964, с. 157. (**Лъв Граматик**. Хронография); ГИБИ VI. София, 1965, с. 137. (**Продължителят на Георги монах**).

[7] ГИБИ V. София, 1964, с. 207. (**Константин Багренородни**. За управлението на държавата).

[8] ЛИБИ II. София, 1960, с. 137, 144, 147. (**Папа Йоан VIII.** Писма); ГИБИ IV. София, 1961, с. 103 – 106. (**Патриарх Фотий**. Писма.).

[9] Моливдовулите на княз Борис-Михаил (866 – 889). – В: **Йорданов, Ив.** Страници от историята. Печатите на Средновековна България. София, 1987, с. 74.

[10] **Йорданов, Ив.** България при Борис I (852 – 889, 907). Приносът на сфрагистиката. – В: Християнската култура в Средновековна България. (Материали от национална научна конференция, Шумен 2–4 май 2007 г., по случай 1100 години от смъртта на св. княз Борис-Михаил). Велико Търново, 2008, с. 44.

[11] Слова на Атанасий Александрийски. – В: Стара българска литература. Том III. София, 1983, с. 102.

Тази традиция се запазва и през епохата на Второто българско царство. За повече информация виж: Борилов синодик. Издание и превод **Ив. Божилов, А. Тотоманова, Ив. Билярски**. София, 2010, с. 310.

[12] ГИБИ V. София, 1964, с.115, 117. (**Продължителят на Теофан.** Покръстването на българите); ГИБИ VI. София, 1965, с. 236. (**Кедрин-Скилица**. Кратка история).

[13] ГИБИ V. София, 1964, с. 174 – 175. (**Псевдо-Симеон**. Хронография).

[14] **Петров, П.** Войни с Византия. Цар Роман и цар Самуил. – В: История на България. Т. 2. София, 1981, с. 402 – 416; Положението в България след падането на Източната половина на царството и походът на Василий II в 986 г. – В: **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. София, 2007, с. 633 – 676; **Павлов, Пл**. Българското средновековие. Познато и непознато. Велико Търново, 2008, с. 85–91.

[15] ГИБИ VI. София, 1965, с. 282 – 283. (**Кедрин-Скилица**. Кратка история); **Орбини, М.** Царството на славяните. История от Дон Мавро Орбини от Рагуза Абат от Млетския орден. София, 2012, с. 478.

[16] **Андреев, Й.** Роман. – В: **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов**. Кой кой е …, с. 576; **Гюзелев, В.** Бележки върху историята на България по времето на Комитопулите, царете Роман-Симеон и Самуил и техните наследници (971–1018). – В: Хиляда години от битката при Беласица и от смъртта на цар Самуил (1014 – 2014). София, 2015, с. 20.

[17] Съществуват две основни мнения по въпроса – Йордан Андреев предполага, че цар Роман-Симеон е роден около 930 г., докато Анчо Калоянов датира раждането на царя след 1 август 956 г. Виж разминаванията по въпроса при различните автори: **Андреев, Й.** Роман. – В: **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов**. Кой кой е …, с. 576; **Калоянов, Анчо.** Славянската православна цивилизация. Том 3. Неделникът на българските патриарси и архиепископи.Велико Търново, 2013, с. 93.

[18] **Благоев, Н**. Българският цар Роман. – Македонски преглед, 1930–1931, № 4, с. 27.

[19] Иван Божилов определя епохата като апокалипсис. Виж: **Божилов. Ив**. Българският апокалипсис: 976 – 1018. – В: **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. История на …, с. 308 – 339.

От своя страна пък Пламен Павлов я определя като епопея. Виж: **Павлов, Пл**. Цар Самуил и българската епопея. – В: **Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов**. Българска национална история …, с. 480 – 492.

[20] Приемниците на цар Самуил и покорението на България от Василий II Българоубиец. – В: **Златарски, В.** История на българската …, 743–750; **Петров, П.** Падане на България под византийска власт. – В: История на България ..., с. 416 – 422; **Божилов, Ив.** България пред пропаст: 1014 – 1018. – В: **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. История на …, с. 326 – 338.

[21] ГИБИ VI. София, 1965, с. 284. (**Кедрин-Скилица**. Кратка история); ГИБИ VII. София, 1968, с. 188–189. (**Йоан Зонара.** История).

[22] **Орбини, М**. Царството на славяните …, с. 479; **Дюканж, Ш.** Византийска история. – В: Тъпкова-Заимова, В. Българи родом ... (Второ допълнено и преработено издание). София, 2014, с. 236.

[23] **Гюзелев, В.** Бележки върху историята …, 18–44; **Николов, Г.** Българският цар Гаврил-Роман Радомир (1014 – 1015). – В: Македонски преглед, 2015, № 3, с. 35 – 62.

[24] **Николов, Г.** Българският цар …, с. 39.

[25] Цар Гаврил Радомир (1014 – 1015) – цената на личните и бащините грешки. – В: **Павлов, Пл.** Векът на цар Самуил. София, 2014, с. 177.

[26] **Николов, Г.** Българският цар …, с. 38 – 39.

[27] Приемниците на цар Самуил и покорението на България от Василий II Българоубиец. – В: **Златарски, В.** История на …, с. 743.

[28] **Благоев, Н**. Българският цар Роман. – Македонски преглед, 1930–1931, № 4, с. 23–45.

[29] Цар Гаврил Радомир (1014 – 1015) – цената на личните и бащините грешки. – В: **Павлов, Пл.** Векът на …, с. 176.

[30] ГИБИ VI. София, 1965, с. 287. (**Кедрин-Скилица**. Кратка история); Добавки на Михаил Деволски от 1118 г. към „Исторически свод“ на Йоан Скилица (XI век). – В: **Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България (VII – XV век) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. София, 1994, с. 52 – 54.

[31] Падане на Охридското царство. – В: **Мутафчиев, П**. История на българския народ. Т. 1. София, 1943, с. 382 – 393; **Петров, П.** Падане на България под византийска власт. – В: История на България. Т. 2. София, 1981, с. 416 – 422; **Божилов, Ив.** България пред пропаст: 1014 – 1018. – В: **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. История на …, с. 326 – 338.

[32] ГИБИ VII. София, 1968, с. 185. (**Йоан Зонара**. История); Добавки на Михаил Деволски … В: **Гюзелев, В**. Извори за …, с. 51.

[33] ГИБИ VII. София, 1968, с. 185, бел. 6.

[34] ГИБИ VII. София, 1968, с. 185. (**Йоан Зонара**. История); Добавки на Михаил Деволски … В: **Гюзелев, В**. Извори за …, с. 51.

[35] Владетелското име „Йоан“ …, с. 83 – 100.

[36] **Хилендарски, П.** Славянобългарска история (под редакцията на Петър Динеков). София, 1972, с. 153.

[37] Владетелското име „Йоан“ …, с. 83 – 100.

[38] Надпис на Иван Владислав, самодържец български. – В: **Тъпкова-Заимова, В.** Българи родом … , с. 21 – 22.

[39] ГИБИ III. София, 1960, с. 274 – 275. (**Теофан Изповедник.** Хронография); ЛИБИ III. София, 1965, с. 43 – 44. (**Зигеберт.** Хроника).

[40] Отклонение на византийската опасност и край на вътрешните борби. – В: **Златарски, В.** История на …, с. 225 – 246; Преодоляване на външната опасност и първи стъпки към вътрешно успокояване. – В: **Мутафчиев, П.** История на …, с. 165–169; **Примов, Б., Г. Цанкова-Петкова.** Стабилизиране на България и преодоляване на византийската заплаха. – В: История на …, с. 127 – 130.

[41] ГИБИ III. София, 1960, 275 – 276. (**Теофан Изповедник**. Хронография.)

[42] Моливдовули на Телериг (след 777). – В: **Йорданов, Ив**. Страници от историята …, с. 58.

[43] Моливдовули на Телериг (след 777). – В: **Йорданов, Ив**. Страници от историята …, с. 59; **Бешевлиев, В**. Първобългарски надписи. София, 1979, с. 232.

[44] **Гюзелев, В**. Вътрешнополитическата криза в Българското ханство и опитите за нейното преодоляване през втората половина на VIII век. – В: **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. История на …, с. 120.

[45] **Божилов, Ив**. Българите във Византийската империя. София, 1995, с. 353. В подкрепа на тази хипотеза се изказва и проф. Пламен Павлов. Виж: **Павлов, Пл**. Към стабилизация на държавата – Телериг и Кардам. – В: **Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов**. Българска национална история …, с. 132.

[46] Използваната идея е по устно сведение на доц. д-р Николай Кънев.

[47] ГИБИ V. София, 1964, с. 209. (**Константин Багренородни**. За управлението на държавата); ГИБИ IX-2. София, 1994, с. 67. (**Теофилакт Охридски**. Мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици).

[48] **Василевски. Т**. Наследниците на хан Омуртаг: Маламир и Пресиян-Звиница. – В: България и Византия IX – XV век. София, 1997, с. 18.

[49] Пресиан I, неговото време и семейна „история“. – В: **Павлов, Пл**. Забравени и неразбрани. София, 2010, с. 13 – 16; **Вачкова, В.** Кратка политическа история на управлението на кан Борис (852 – 864). – В: **Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов**. Българска национална история …, с. 252.

[50] ГИБИ IX-2. София, 1994, с. 67. (**Теофилакт Охридски**. Мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици).

[51] ГИБИ V. София, 1964, с. 209. (**Константин Багренородни**. За управлението на държавата).

[52] **Бешевлиев, В**. Първобългарски надписи. София, 1979, с. 134.

[53] ГИБИ IX-2. София, 1994, с. 67. (**Теофилакт Охридски**. Мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици).

[54] ГИБИ V. София, 1964, с. 209. (**Константин Багренородни**. За управлението на държавата).

[55] **Василевски. Т.** Наследниците на хан Омуртаг: Маламир и Пресиян-Звиница. – В: България и Византия …, с. 18–19.

[56] Пресиан I, неговото време и семейна „история“. – В: **Павлов, Пл**. Забравени и …, с. 16.

[57] Идеята ми бе споделена от гл. ас. д-р Николай Хрисимов.

[58] **Гюзелев, В., Ив. Божилов**. България през последната три десетилетия на IX век. – В: История на България …, с. 236; **Стефанов, П.** Юлиан Отстъпник и Владимир-Расате. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, Том 1, 1995, с. 227–239; **Владимиров, Г.** Управлението на Владимир-Расате (889–893). Опит за критичен коментар. – История, 1997, № 3-4, с. 87 – 93.

[59] ЛИБИ II, София, 1960, с.46 – 47. **(Фулденски летописи);** ГИБИ V, София, 1964, с. 209. (**Константин Багренородни**. За управлението на държавата); Из **„Хроника на абат Регино”**. – В: **Гюзелев, В.** Покръстване и християнизация на българите. София, 2006, с. 188; Сказание за железния кръст/Чудото на свети Георги с българина. – В: **Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов.** Сказание за железния кръст и епохата на цар Симеон. Велико Търново, 2007, с. 196 – 200.

[60] **Иванов, Й**. Българскитс имена въ Чивидалското евангелие. – В: Сборник в чест на професоръ Л. Милетичъ за седемдесетгодишнината му (1863 – 1933), с. 626 – 639.

[61] **Андреев, Й.** Владимир. – В: **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов**. Кой кой е …, с. 116 – 117.

[62] Покръстването на руския владетел напомня покръстването на княз Борис. Това позволява да се говори за определена практика, използвана от Византия при покръстването на „варварите".

[63] ГИБИ IV, София, 1961, с. 274. **(Николай Мистик.** Писма**)**; Сказание за железния кръст/Чудото на свети Георги с българина. – В: **Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов.** Сказание за железния кръст и епохата на цар Симеон. Велико Търново, 2007, с. 196 – 200.

[64] **Хилендарски, П.** Славянобългарска история …, с. 83, 84, 87.

[65] **Хилендарски, П.** Славянобългарска история …, с. 84.

[66] **Орбини, М**. Царството на славяните. История от Дон Мавро Орбини от Рагуза Абат от Млетския орден. София, 2012.

[67] **Орбини, М.** Царството на …, с. 465; 467; 469; 471.

[68] **Орбини, М.** Царството на …, с. 470.

[69] **Матанов, Хр**. Залезът на средновековна България. София, 2016, с. 116.

[70] **Орбини, М.** Царството на …, с. 307

[71] **Георгиев, П.** Името на Самуил в надписа от 992/993 г. – В: Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 11. София, 2015, с. 183 – 201.

[72] **Георгиев, П.** Името на Самуил …, с. 185.

[73] **Георгиев, П.** Името на Самуил …, с. 189.

[74] Житие и служба на свети Йоан Владимир. – В: **Тъпкова-Заимова, В.** Българи родом …, с. 131 – 140.

РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА ГАДАТЕЛНИТЕ КНИГИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Божидарка ИВАНОВА
докторант, катедра „История на България“
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: проф. д-р Милияна Каймакамова

The spread of prophetic books in the bulgarian territory
The prophecies have been used since ancient times. Various historical sources confirm the fact that certain prophetic practices were exercised both by the slavs and the bulgarians. The belief in different prophecies was not removed even after conversion to Christianity. Alongside in the bulgarian lands prophetic books were distributed. The books are mixed group of texts in which the prophecies were made by various signs and symptoms, manifesting without human intervention. In a result there are prophecies on natural phenomena, astronomical objects, hours or signs of the zodiac. Since the middle of 40 – ies of the nineteenth century the first and special researches, dedicated to these texts, have been written. The bulgarian and foreign researchers, analyzing the books with prophecies, think different about the question of the books' spread in the bulgarian territory. Part of them considers that the emergence of the books was during the reign of the bulgarian tsar Symeon (893-927). Another – reach the conclusion that these books were popular in later historical period – fourteenth or fifteenth century. Although the various hypotheses the most logical initial stage in the spread of prophetic books in the bulgarian territory can be assume the period between eleventh – twelfth century. Since that time one of the early manuscripts were preserved of the oldbulgarian language.

Стремежът да се узнае бъдещето е съществувал у човека още от най-древни времена. Трудностите, с които са се сблъсквали хората, са ги принуждавали да търсят различни начини за гадания на бъдещи събития. Целта на пророчествата е била да се избегнат неприятностите и да се постигне сполука в предприетите начинания.

Предмет на настоящото изследване е въпросът за времето, в което са започнали да навлизат и да се използват гадателни книги в средновековна България. По този проблем различните изследователи, които са се занимавали с проучването на пророческите текстове, нямат единодушно мнение. Това налага да бъде направен критичен

обзор на застъпваните мнения, а впоследствие и да бъде представяна обоснована хипотеза относно най-възможната епоха, в която са се разпространили масово прогностичните паметници. В допълнение ще бъде проследен историческият развой на използването на различните пророчески практики от Античността до Средновековието и последващото им навлизане в българска среда. Гаданията в основните пророчески творби са подложени на критичен анализ с оглед очертаване на ролята им като източник за отражение на народната духовна култура на българите.

Първоначалните форми на предсказване са били свързани с наблюдението на определени обекти или извършване на определени ритуали, чрез които да се достигне до получаване на знаци, носещи информация за бъдещи явления. За целта се наблюдавали вътрешностите на различни животни, полетът на птиците или се тълкували гласове на божества, получени по време на сънища[1]. Тези гадателни практики са се разпространявали главно по устен път. С течение на времето обаче част от тях са започнали да бъдат записвани. Едни от най-ранните записи са били под формата на вавилонски таблички (III – II хил. пр. Хр.) и етруски глинени плочки, описващи процедурите за гадания. В античните гръцки светилища пък са били запазени множество плочки, върху които са били отбелязвани въпроси към различни божества и предсказателни формули, изречени от жреците. Гърците от своя страна са успели да сътворят и т.нар. бронтологии, в които се описвали разнообразни правила за предсказване на явленията гръм и мълния[2]. Горепосочените записи на гадателни практики и устни пророчески представи са положили основите на гадателните книги, които са били разпространени в Средновековната епоха. Тези писмени пророчески текстове са били пренесени и във Византия. По-голяма част от езическите гадания са претърпели известна трансформация, наложена от изповядваната християнска религия. Пророчествата са станали християнски, защото са били използвани от християни, а и поради факта, че е съществувал само един бог[3]. През XII в. гадателните съчинения са започнали да се схващат като заблуда за християните, тъй като в тях били засвидетелствани силни езически елементи и мотиви[4]. Свещениците, които вярвали в такива предсказания, били анатемосвани[5]. Самите гадателни книги са били включени в специален индекс (списък) на отречени книги, в който са били посочени както позволените за четене християнски канонични книги, така и тези, които са противоречали на християнската доктрина

и са били отхвърляни от църквата[6]. Списъкът е бил известен под името Киприанов индекс, тъй като негов съставител бил московският митрополит с български произход Киприан (1375 – 1406)[7].

До официалното приемане на християнската религия в българската държава, подобно на Византия, гадателните практики имали значително развитие и популярност. Те били масово практикувани от славяните. Конкретни данни за това се съдържат в редица исторические извори от български и византийски произход. Византийският историк Прокопий Кесарийски (края на V или началото на VI в. – 60-те години на VI в.) при описанието му на поредното нашествие на славяни в Тракия през 50-те години на VI в. в „История на войните" споменава, че те „почитат и реки, и нимфи, и други някои божества и на всички тях принасят жертва, като именно при тези жертвоприношения вършат гадания"[8]. По подобен начин анонимният автор на съчинението „Деянията на Св. Димитрий" уточнява следното, разказвайки за обсадата на Солун през 20-те години на VII в.: „Предводителят на тези славяни, на име Хацон, поискал според обичая си да узнае чрез гадание дали ще влезе в нашия богохраним град. Казано му било, че ще влезе, но не му било указано как. Впрочем, изглежда, че той имал добри надежди, като че ли поради направеното му предсказание и с дързостта си ускорил развоя на събитията"[9]. В съчинението „За буквите" на Черноризец Храбър (края на IX – началото на X в.) се съдържа също сведение за особен вид пророчески дейности сред славянските племена: „Прочее преди славяните нямаха книги, но бидейки езичници, четяха и гадаеха с черти и резки" [10].

От друга страна, пророчества са били осъществявани също и от българите. В 34-тия отговор на папа Николай I (858 – 867) по допитванията на българите от 866 г. е отбелязано: „Освен това вие се допитвате дали трябва веднага да потеглите, щом дойде вест, че е нужно да вървите на война, или има известно време, в което не трябва да се отправяте на война"[11]. В следващия отговор се дава по-подробно пояснение относно този вид суеверие: „Вие разправяте, че сте били свикнали, когато отивате в сражение, да съблюдавате дни и часове и да извършвате заклинания, игри, пеения и някакви гадания"[12]. В друг отговор – 77 – е подчертано, че българският народ бил запознат и със специален вид гадания, осъществявани главно от византийците: „Вие разправяте, че някои от гърците взимат затворена книга в ръце и един от тях, взимайки една съвсем малка клечка, я тиква в самата книга и ако отнякъде се добие някаква двусмислица,

твърдели, че по тоя начин могли да знаят какво желаели. Вие обаче се допитвате дали това трябва да се спазва, или отхвърли”[13].

От посочените данни в историческите извори става ясно, че са били практикувани различни методи за гадания както от славяните, така и от българите. Целта им е била търсенето на успех в начинанията или пък своевременно отбягването на провала. В допълнение сред българите имало хора, които били надарени със способността да извършват гадания. Това били шаманите, за които се е смятало, че се явявали посредници между земния свят и свръхестествени сили[14] . Те могли да излизат извън своето тяло, да изпадат в екстаз или в състояния на транс. Именно тогава те можели да разкриват тайни, непознати за обикновените хора[15]. Шаманите извършвали магии и гадания по време на военни походи и сражения, чрез които се вярвало, че се увеличавала силата на бойците и се сломявали противниците[16]. Поради тази причина те са се явявали религиозни вождове, придружаващи войската. Освен това в мирно време са предвождали религиозни шествия. Обикновено те са били длъжностни лица с високо обществено положение, носещи длъжностната титла „колобър”[17].

Приемането на християнската религия не довело до окончателното изкореняване на вярата в пророчествата. Те продължили да бъдат практикувани. Сведения за това се съдържат в един сборник с тринадесет слова на Григорий Богослов (329 – 390), където наред с други запазени езически култове и вярвания е отбелязано, че „един прокобата на птиците гледа”[18].

Заедно с тези пророчески практики в българската държава през Средновековието са били използвани и гадателни книги. Те са представлявали разнообразна група от текстове[19]. В тях предсказанията са били осъществявани посредством определени знаци, които се проявявали без пряка човешка намеса. Тези знаци и признаци, по които са се правели пророчествата, са многобройни и именно те предопределят основните видове гадателни книги. Сред тях се открояват гадания по природни явления (според гръм, мълния, земетресение, буря, поява на мъгла, роса, тътен), по календарни и астрологически признаци (според това в кой ден се случи да бъде Коледа, според звездите, според промените на Луната (следи се дали е права, полегата, растяща, кървава, залязваща), според слънчевите затъмнения), по признаци, идващи от човешкото тяло (според треперенето на различни мускули на тялото, според сънищата; според това кога се е разболял човек, кога се е родил). Към групата на гадателните съчи-

нения се причисляват и текстове за добри и лоши дни (с кратък вариант – за всеки отделен календарен месец само се изброяват лошите и добрите дни; разширен вариант – всеки отделен ден от тридесетте лунни дни е окачествен като добър или лош и съответно при последния са посочени конкретните дейности, които да не се вършат), творби за добри, средни и лоши часове (за отделен седмичен ден всеки един час от 24-часовото денонощие е окачествен като добър или среден, или лош), съчинения за добрите, средните или злите зодиакални знаци (съобразно положението на Луната в дадена зодия последната получава определена характеристика)[20].

От структурна гледна точка гадателните изречения не се отличават с поетически изказ, тъй като тяхната цел е изцяло практическа. Поради същото обстоятелство в тях отсъства и образност на стила[21]. Самите изречения са къси и нещата се назовават точно и ясно без използване на определени литературни символи или алегории и метафори. Предсказанията през Средновековието не са били предназначени за забавление, а за вяра в съществуващите закони в света. Важно е да има яснота за това какво и при какви условия ще се случи[22]. Отделните изречения не са свързани помежду си логически[23].

Авторството на отделните гадателни книги не е напълно ясно, тъй като не са налице никакви точни данни. Повечето от тях са били свързани с имената на различни личности от Античността и Средновековието. Целта е била да се придаде по-голяма достоверност и уважение. Някои текстове на пророчества се приписват на библейските пророци Мойсей или Ездра, библейските царе Давид и Соломон. Заедно с тях като автори се проявяват и някои византийски императори – Ираклий (610 – 641) или Лъв VI (886 – 912)[24].

Прогнозите в различните прогностични паметници разкриват отделни аспекти от ежедневния живот. Чрез тях се очертава специфична картина на претворяване на народната духовна култура на средновековните българи. Тя е изградена на базата на многообразни елементи. От една страна, към тези елементи се включват специфичните народни вярвания, които са отразени в част от гаданията. Те засягат езически, а и християнски възгледи. По този начин потвърждават съществуването на езическо-митологични култове. Налице е и фактът, че в българския мироглед място има и християнското учение – изразено чрез гадания за сътворението на света, представата за Бог и Дявола. Има и вещания, които касаят материални придобивки и блага. Такива са пророчествата, свързани с природата, климата,

епидемиите, бедствията, земеделието, животновъдството, търговията, облеклото, храната, образованието, женитбата, здравето, болестите, раждането, смъртта[25]. Застъпени са още образите на владетеля, аристокрацията, църквата, политическите събития[26].

Специалните проучвания на гадателните книги започват да се появяват от 40–те години на XIX в. Различните изследователи от български и чужд произход, занимаващи се с текстовете на пророческите творби, обаче нямат единно мнение по въпроса за началния етап на разпространението им в българските земи.

Първоначално словашкият историк и филолог Павел Шафарик (1795 – 1861) в статия от 1848 г., озаглавена „Разцвет славянской письменности в Булгарии“, отнася появата на различни гадателни книги към епохата на управлението на цар Симеон (893 – 927)[27].

След него руският филолог и историк Владимир Перетц (1870 – 1935) в публикация от 1899 г., касаеща историята на гадателната книга Гръмник, повтаря същото твърдение [28].

Едва в началото и средата на XX в., в отделни статии се предлагат други времеви периоди за появата на гадателните съчинения в България. След като прави обзор на различни видове гадателни книги и представя част от съдържанието им, руският изследовател Николай Кононов (1881 – 1920) достига до извода, че те са съществували в южнославянската писменост още в XIII – XIV в., без обаче да привежда в подкрепа някаква аргументация[29].

Със значително по-късна епоха свързва използването на гадателни книги в славянския свят Мая Андреева. В няколко отделни статии, насочени към откроването на политическия и обществения свят от византийско-славянските гадателни книги, тя счита, че те са се появили в славянския свят през XV – XVIII в. и са се разпространявали главно от духовенството[30].

Не само сред руските изследователи, работили върху прогностичните паметници, няма единодушно мнение относно времето на разпространение на гадателните съчинения в българските земи. В статия от средата на XX в., акцентираща върху апокрифната книжнина, Димитър Ангелов (1917 – 1996) без да конкретизира, застъпва идеята, че пророческите творби са получили популярност сред българите в периода на Първата или Втората българска държава[31]. Подобно на Димитър Ангелов, Петър Динеков (1910 – 1992) е на същото мнение[32].

Независимо от това, някои изследователи продължават да се придържат към становището на Павел Шафарик. В общия си труд, посветен на преглед на историческите извори за естествознанието в средновековна България, Иван Дуйчев (1907 – 1986) и Цветан Кристанов (1898 – 1972) споделят неговата хипотеза, с допълнението, че някои от гадателните книги са били преведени на старобългарски език по-късно[33].

Нови хипотези относно началния етап на пренасянето на прогностични творби в българските земи се появяват в края на XX в. на базата на задълбочени критични проучвания на различни гадателни текстове. При изследването на връзката между различните гадателни книги и фолклора Донка Петканова (1930 – 2016) отбелязва, че те намират разпространение в България през IX – X в. Тя обаче не аргументира това свое твърдение[34]. По подобен начин Цветана Чолова в монографията си, разглеждаща естественонаучните знания в средновековна България, стига до заключението, че те са били превеждани от българите през X – XI в.[35] В единствения труд, посветен изцяло на различни видове пророчески съчинения, и съставен от Аделина Ангушева-Тиханова, е развита идеята, че още от епохата на Първата българска държава вероятно са проникнали първите такива текстове[36].

В началото на XXI в. интересът към гадателните книги намалява. Проучванията върху прогностичните паметници са съвсем бегли и в тях недостатъчно се разглеждат особеностите им. Относно проблема за времето на разпространението им в България не са налице нови предположения[37].

Разнообразието в представените датировките се дължи на обстоятелството, че отделните гадателни книги в българска среда са били превеждани по различно време. Началото на тази дейност вероятно е започнало от XI в. Именно оттогава са запазени най-ранните ръкописи на гадателни книги на старобългарски език (гадателни приписки в Бичковския псалтир от XI в. и кирилски таблици със зли дни, допълнени през XII в. към календара на Асеманиевото евангелие, разположени срещу съответния месец)[38]. В условията на византийска власт тяхната поява е била логична, тъй като е липсвал единен книжовен център, който да контролира литературната дейност на различните книжовници. Също така неканоничната литература е била в своя разцвет. Важно значение има и обстоятелството, че хората все повече са започвали да се интересуват от естествено-научните зна-

ния. В следващите векове (XII, XIII, XIV, XV в.) са били осъществявани преводи на други гадателни книги[39]. В средновековна България те се поместували най-вече в сборници със смесено съдържание, включващи съчинения от различни жанрове[40]. Освен това текстове на гадателни книги са се срещали и в ръкописи с богослужебен характер – Псалтир, Миней, Синаксар, Часослов. Причината, поради която тези текстове са били пропагандирани от низшето духовенство или от пътуващи монаси, е, че главно те са представлявали най-образования слой от населението на българската държава.

Тези творби получили широка популярност не само по българските земи. Оттук те са били пренесени в Русия, Сърбия и Трансилвания[41]. От друга страна, употребата им не се ограничила само в средновековната епоха. Ръкописи на отделни съчинения са били правени дори и през XVIII – XIX в.[42] Това е доказателство за голямата устойчивост на гадателната традиция, засвидетелствана още от времето на Античността.

Гадателните книги съдържат пророчества, които засягат различни страни от ежедневния живот на хората. Чрез тях се създава представата за отделните елементи от народната култура на обикновеното население. Намерили широка популярност в българските земи, тези прогностични паметници били масово използвани. Макар в изследванията на различните учени от български и чужд произход да няма единно мнение относно точния период на разпространението им сред българите, пророчествата са били употребявани неизменно в средновековна България. Те не престанали да бъдат използвани дори до XVII – XVIII в. В резултат страстта към узнаване на бъдещето, така популярна и днес, има своите дълбоки корени още в миналото.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ангушева-Тиханова, А.** Гадателните книги в старобългарската литература. София, 1996, с. 24 – 27.

[2] **Перетц, В.** Материалы к истории апокрифа и легенды. I. К истории Громника. Введение, славянские и еврейские тексты. Санкт Петербург, 1899, с. 29.

[3] **Ангушева-Тиханова, А.** Цит. съч., с. 48.

[4] **Петканова, Д.** Гадателните книги и фолклорът. – Старобългарска литература, 18 (1985), с. 49.

[5] **Георгиев, Е.** Литература на изострени борби в средновековна България. София, 1966, с. 161.

[6] **Ангелов, Б.** Списъкът на забранените книги в старобългарската литература (Към въпроса за класовия характер на нашата стара литература). – В: Известия на института за българска литература, София, 1952, с. 109.

[7] Пак там, с. 137.

[8] **Procopius Caeseriensis.** Libri de Bellis VIII. – ГИБИ, II, София, 1958, p. 126.

[9] **Acta Sancti Demetrii.** – ГИБИ, III, София, 1960, p. 133.

[10] **Динеков, П.** Христоматия по старобългарска литература. София, 1974, с. 99.

[11] **Responsa Nicolaus I Papa ad consulta bulgarorum.** – ЛИБИ, II, София, 1960, p. 88.

[12] Ibidem, p. 89.

[13] Ibidem, p. 112.

[14] **Бешевлиев, В.** Първобългарите – бит и култура. София, 2008, с. 346.

[15] Пак там, с. 346 – 347.

[16] Пак там, с. 348.

[17] **Славова, Т.** Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София, 2010, с. 69 – 73.

[18] **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България. Том I. Ранно Средновековие VII – XII в. София, 1978, с. 194.

[19] **Милтенова, А., А. Ангушева-Тиханова и др.** История на българската средновековна литература. София, 2009, с. 218.

[20] **Петканова, Д.** Гадателните книги и фолклорът. – Старобългарска литература, 18 (1985), с. 50.

[21] Пак там, с. 52.

[22] Пак там, с. 53.

[23] Пак там, с. 50.

[24] **Кристанов, Цв., Ив. Дуйчев.** Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори. София, 1954, с. 496.

[25] **Милтенова, А.** Стара българска литература. Том пети. Естествознание. София, 1992, с. 297 – 328.

[26] Пак там.

[27] **Шафарик, П.** Разцвет славянской письменности в Булгарии. – В: Чтения Императорского общества истории и древностей российских, Моска, 1848, с. 20.

[28] **Перетц, В.** Цит. съч., 30–32.

[29] **Кононов, Н.** Из области астрологии. Обзор статей: Планетника, Звездочтеца, Колядника, Громника, Лунника, Трепетника, Тайная тайных, Лечебника и пр. рукоп. XVIII в. А. Г. Первухина. – В: Труды славянского московского археологического общества, Москва, 1905, с. 40.

[30] **Андреева, М.** Политический и общественный элемент византийско-славянских гадательных книг. – Byzantinoslavica, 4/1 (1932), с. 66 – 68.

[31] **Ангелов, Д.** Апокрифната книжнина като отражение на феодалната действителност и светогледа на експлоатираната класа в средновековна България. – Исторически преглед, (1949 – 1950), № 4–5, с. 495 – 496.

[32] **Динеков, П.** Стара българска литература. Кратък курс. Първа част. София, 1950, с. 141.

[33] **Кристанов, Цв., Ив. Дуйчев.** Цит. съч., с. 392.

[34] **Петканова, Д.** Гадателните книги и фолклорът, с. 49; **Петканова, Д.** Старобългарска литература. Част I (IX – XII в.). София, 1986, с. 305.

[35] **Чолова, Цв.** Естественонаучните знания в средновековна България. София, 1988, 42 – 46.

[36] **Ангушева-Тиханова, А.** Цит. съч., с. 36.

[37] **Милтенова, А., А. Ангушева-Тиханова и др.** Цит. съч., с. 219; **Каймакамова, М.** История и традиционна култура (по данни на апокрифните летописи през XI – XIII в.). – В: В света на човека. Сборник в чест на проф. д.и.н. Иваничка Георгиева. Том II. София, 2008, с. 513 – 514.

[38] **Милтенова, А., А. Ангушева-Тиханова и др.** Цит. съч., с. 219.

[39] **Ангушева-Тиханова, А.** Цит. съч., с. 37 – 40.

[40] **Милтенова, А., А. Ангушева-Тиханова и др.** Цит. съч., с. 220.

[41] **Чолова, Цв.** Цит. съч., с. 92 – 157.

[42] Пак там.

ПРИЗВАНИЕТО ДА СИ АКУШЕРКА В СРЕДНОВЕКОВНА ЗАПАДНА ЕВРОПА (XIII – XVI ВЕК)

Събина ПЕТРОВА
Докторант, катедра „Стара и средновековна история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Надежда Христова

In the Middle Ages, before the professionalization of medicine, the midwife was very important for the life and health of women. During this period in the history of Western Europe, medicine relied on the knowledge and the understandings of Greek and Roman scholars such as Galen, Hippocrates and Aristotle, who ignored the health problems of women, especially during pregnancy, because they thought that only women can care for women. This understanding determined the role of the midwife in the field of medicine during most of the period of the Middle Ages. Gradually midwifes became authoritative figures in medieval society. The Church delegated to them certain privileges: they had the right to baptize newborns in special cases, to give opinion in lawsuits concerning the death of a newborn or the death of a woman in labour. But there were cases in which the authority of midwives was discredited by society and repeatedly representatives of the profession were accused of witchcraft and subjected to persecution.

Наследявайки научните постижения на предците си, средновековните хора унаследяват и техните табута, а дори и прибавят нови, осланяйки се на религията. Наред с всички фундаментални знания през Средновековието господстват и множество ограничения и предразсъдъци, които не позволяват естественото развитие на някои науки. Един показателен пример за това е медицината и по-конкретно акушерството и нежеланието на мъжете да се грижат за противоположния пол. А в едно патриархално общество, каквото е средновековното, това предопределя застоя в акушерската наука и обяснява преобладаването само на жени специалисти в областта, които без научно образование приемат професията си като призвание.

През Средновековието в Западна Европа медицината се упова на знанията и постиженията на гръцките и римските стожери в областта и по-конкретно на трудовете на Гален, Хипократ и Аристотел. Тези учени избягват здравословните проблеми на жените и по-

конкретно проблемите, свързани с бременността и раждането, тъй като считат за правилно с тях да се занимават представители на същия пол. Жените, които откликват на тази професия-призвание, са познати в историята като баби, мъдри жени или акушерки.

Резултат от нежеланието и неразбирането от страна на мъжете на специфичните здравни проблеми на жените са странните твърдения и предразсъдъците, които господстват през периода. Представителите на силния пол и лекарската професия имат много погрешни схващания за жените и тяхното здраве. Например те вярват, че жените са физически по-слаби и по-податливи на заболявания отколкото мъжете. Както и в по-ранни времена, средновековните лекари вярват, че много от женските болести се пораждат от т.нар. „скитаща матка“ или женска истерия, и „лек“ срещу това е жената да вдиша отровни пари, за да се върне матката обратно в правилното положение. Още едно погрешно разбиране е, че менструалната кръв трябва по някакъв начин да осигури храна за новия живот. В това отношение тя се разглежда като важна предпоставка за фертилност. Но менструацията също се разглежда и като признак на слабост и по време на менструалния цикъл жените са смятани за нестабилни.

Средновековното разбиране за механизма на зачеването също е обвито в доста заблуди. То е съчетание от писанията в Библията и трактатите на Аристотел и на гръцкия лекар Соран Ефески, и на древноримския лекар Гален. Вярвало се, че само спермата на мъжа е необходима, за да се случи зачеването. Въпреки това, ако двойката не успее да създаде потомство, жените са единствено виновни[1].

Някои съвременни учени като Уйлям Л. Минковски се опитват да обяснят поведението на средновековните медицински специалисти със схващането, че „*чрез грижите за бременните пациентки самочувствието и достойнството на мъжете ще бъдат накърнени*“[2]. Сходно е обяснението и на друг учен, Мириам Грейлсамър, която отбелязва, че „*нежеланието на мъжете да обгрижват здравословните проблеми на жените в средновековното общество до голяма степен е свързано с табутата, касаещи „тайните“ части на телата им*“[3]. Именно тези господстващи схващания монополизират медицинските грижи в акушерството и през по-голямата част от Средновековието жените доминират в тази област на медицината, докато постепенно не се покачва нивото на лекарската професия.

Интересно е обстоятелството, че представителките на акушерската професия не получават специално медицинско образование, а тъкмо обратното – повечето от акушерките идват от по-бедните прослойки на обществото и са неграмотни[4]. Моника Х. Грийн отбелязва, че, *„ако акушерките са били грамотни, това е било случайност, а не предпоставка за тяхната работа*“[5]. Едва през късното Средновековие са написани няколко книги за преподаването на акушерската професия. Преди това акушерките научават занаята си от други практикуващи жени и го предават на своите деца. Минковски пише, че, *„без формално обучение, както и поради обстоятелството, че текстове по акушерство са древни и редки, акушерките научавали своите умения като занаят от семейството или от приятели*“[6].

Познанията в „семейния“ занаят жените получават още в най-ранна възраст, когато още като малки момичета присъстват на раждането на другите си братя и сестри и наблюдават процедурите, които се извършват по време на родилния процес от акушерката или от други членове на семейството от женски пол. Дейността на акушерката по време на родилния процес се определя като изкуство, на което нямат право да присъстват мъже. Но всяко правило си има и изключение и случай на нарушение на това правило през XV век е отбелязан от белгийския историк Луис Тео Мес. Той пише, че Хайн Ванден Дам бил глобен с 15 ливри, защото се скрил зад стълбите и подслушвал, когато жена му раждала[7].

За обществото отличителните атрибути на средновековната акушерка са ножици, спално бельо, поднос, които тя поставя в кутия или увива в голяма кошница, и родилният стол. Тези предмети участват в раждания на жени от всички социални класи, но съществуват известни различия. Най-бедните жени обикновено са подпомагани от жените в семейството или от съпругите на техните съседи и по-рядко от акушерките, живеещи в градовете. В градовете акушерките са по-многобройни, което поставя акцент върху репутацията им. Много акушерки обслужват обществото полуофициално, помагайки при появата на новородените, ограничавайки достъпа до професията си и защитавайки нейните стандарти. Тяхната полезност е частично компенсирана със специални привилегии, които им осигурява обществото, като освобождаване от данъци или осигуряването на малка пенсия[8].

Акушерките не участват в гилдии и не се организират в собствени общности, каквато е практиката при мъжете лекари. Подобни организации стават нормална практика едва през XV век, подтиквани от местните общински и църковни власти. В началото на XV век градовете въвеждат закони, насочени към регулиране на професиите и включват акушерките в рамките на официалните структури. По принцип целта е да се предотврати израждането на едно дете от неквалифицирани лица или шарлатани.

Регламентирането на акушерството интересува и Църквата. В късното Средновековие Църквата и държавата се ангажират с идеята да контролират и узаконят поведението на всички представители на медицинската професия. Този процес включва църковните и общинските структури, които трябва да следят дейността на лекарите, включително и на акушерките. Контролът, който жените упражняват върху собствените си тела, в продължение на векове е потенциална заплаха за патриархалното общество. Но църковно-общинските институции са в явен конфликт. Аргументирайки се, че регулирането на акушерството е необходимо поради незнанието на акушерките и липсата на умения, църковните и светските власти всъщност използват акушерките в своя полза, за да се извлече максимумът от огромната социална мощ на медицината и особено от контрола върху раждането, който става обект на борбите между Църквата и държавата за власт и контрол. Тези институции виждат в контрола ползотворен начин да се променят обществените очаквания за лечение и отношението към жените, занимаващи се с медицина, чийто авторитет в тази област е неоспорим. Процесът завършва с институционална стандартизация на лекарската практика.

Религиозните и общинските власти признават, че могат да разчитат на акушерките както като на легитимни представители в процеса на раждането, така и като на свидетели при спорни случаи на смърт на майката или новороденото. Акушерките се грижат за живота на майките и децата. И църковните, и светските власти са единодушни, че трябва да се запази животът на бебето, ако съществува опасност майката да не оцелее. Те признават, че извънредното кръщение е жизнено важна отговорност на акушерката към новороденото. Те виждат в лицето на акушерките обекти, които биха могли да контролират и над които биха могли да упражняват социален натиск. А самите акушерки следва да отговарят за религиозните и

светски разбирания на жените, на бъдещите майки и другите практикуващи акушерки. Религиозните институции искат да получат контрол над раждането, защото се нуждаят от акушерките с цел запазване на душите на новородените – акушерките присъстват на раждането, докато свещениците не могат. Католическата църква използва акушерките да насочват духовно обществото, когато духовниците са възпрепятствани да присъстват на такова важно събитие като раждането. Самите представителки на професията признават ползата от подобна позиция, защото при евентуални обвинения в случай на негативен изход при раждане или на обвинение в злоупотреби подкрепата на църковните и светски институции би могла да им осигури справедлив процес. От интерес за акушерките е обособяването на такава ниша за тях като представители на църковните и общинските служители – те стават важни инструменти на църковните власти.

Църквата разглежда тайнството на кръщението като едно от най-важните. Спасението на детето както физически, така и духовно зависи и от акушерката. Те са обучени да действат на мястото на свещеника и извършват извънредни кръщения според църковното право. Има твърдения, че архиепископът на Кентърбъри още през VII век призовава акушерките да кръщават новородени[9]. В по-късен извор, *Liber poenitentialis* на Теодор, се казва: „*Жената не може да извършва кръщение, но се допуска и изключение, когато е принудена от крайна необходимост*"[10]. През XII век е постановено, че всеки би могъл да извърши извънредно кръщение, за да спаси душата на дете – всеки мирянин или жена. По този начин на акушерките не са предоставени извънредни привилегии. Със сигурност се знае, че в Англия кръщението от акушерки датира от XIII век. Съветът на Кентърбъри през 1236 г. инструктира акушерките как да подготвят светената вода за извънредни кръщения. Има дори и описание на инструмент, наподобяващ помпа, който може да бъде напълнен със светена вода и акушерката може да го постави във влагалището на родилката и да кръсти плода в утробата[11].

Интересно е и че в нито един от многото укази, които регулират практиката на акушерките, не прозира загриженост за опазването на живота на майката, а по-скоро е проявен интерес към опазването на живота на детето достатъчно дълго, за да бъде кръстено.

Църковният съвет на Кьолн през 1310 г. определя процедурата, която акушерката трябва да следва в случай на извънредно кръщение:

„Ако майката умре по време на раждането и ако главата на детето е извън утробата на майката, акушерката трябва да хвърли вода върху детската глава и да каже: „Аз ви кръщавам в името на Отца, и т.н.“

Детето така е кръстено...

Ако главата на детето не се показва или друга част от тялото, и не е възможно напълно да се разпознае неговият пол, акушерката казва: „създадено от Бога, аз ви кръщавам” и т.н.”[12]

Когато майката умре при раждане, акушерката трябва незабавно да се опита да направи цезарово сечение и да кръсти бебето, ако то е все още живо. Ако може да се предположи, че детето е починало в утробата на майката, няма причина да се извърши операцията и майката, и детето трябва да бъдат погребани в гробището. През 1311 г. на синод в Париж се постановява, че акушерките трябва да са обучени да кръщават и че трябва да бъде назначена по една за всяко село, за да се гарантира, че на бебетата ще се осигури духовна защита.

Освен загрижеността, която проявяват относно точното спазване на процедурата при кръщението, църковните власти желаят да се уверят и че се използва правилният език, тъй като силата на тайнството се крие в точните слова. През 1303 г. Робърт Манинг от Брюн в трактата си за религиозно обучение *Handlynge Synne* в стих подробно описва правилната кръщелна формула, която трябва да изричат акушерките:

„Акушерките, които са отишли с жените,
От всички болки, от които могли, ги отмили,
Свещениците трябва да ги научат на ритуалите,
Какво те трябва да казват и да правят, при случая,
И да ги изпитват какво са разбрали,
Какво трябва да правят и да изричат с устата си.“[13]

Този ранен случай на техническа регулация на акушерството е изключително показателен за осигуряването на правилната практика на кръщението. Робърт Манинг разказва историята на една акушерка, които „*погубва душата на детето и неговия живот*“, защото е използвала погрешна дума при кръщението.

„Тази акушерка, когато детето се роди,
Държала главата му в скута си;
И когато видяла, че то ще умре,
Тя започнала силно да плаче,
И казала: „Бог и свети Йоан
Кръщават детето, и плътта, и кръвта“[14].

Свещеникът скоро открива, че е била следвана грешна процедура при кръщаването на бебето и поради това майката и бебето не могат да бъдат погребани в църковното гробище. Когато свещеникът разбира, че акушерката е използвала грешни слова и е кръстила детето в името на Бога и свети Йоан, той ѝ забранява бъдещи кръщавания на новородени. В този случай на акушерката вече не може да се има доверие и тя не може да продължи да действа като църковен представител.

Църквата също така регламентира и използваните от акушерките молитви или заклинания по време на раждането. Акушерките и бременните жени използват тези молитви или самостоятелно, или заедно с други езически или християнски ритуали, за да се ускори раждането и за защита на майката и детето. В клетва от XVI век поставената под ръководството на епископа на Честър акушерка обещава, че няма да използва никакви *„магьосничества, заклинания, реликви или молби към други светии по времето на родилните мъки*“[15].

Освен обучението за извършване на извънредно кръщение и регулирането на практиките, църковните и общинските администрации започват да изискват акушерките да полагат и клетви, за да станат лицензирани професионалисти. Тъй като църковната бюрокрация използва акушерките за оказването на духовни грижи, тя започва и регулиране на техните практики с тази цел. На архиепископа на Париж е наредено да потвърди избора на акушерките в Мо, за да се гарантира правилното им лицензиране. След преглед и церемония клетвата е положена през 1365 г.[16] Преди полагането ѝ акушерката получава инструкции за извършването на кръщение. По този начин църковните служители могат да следят отблизо това, което тя прави, както в духовен план, така и като медицинска практика.

Акушерките биха могли да бъдат изложени на правни преследвания, ако не съществуват взаимоотношенията между общинските и църковните институции при регламентирането на тяхната роля на

църковни посредници. Самото обстоятелство, че Църквата задължава акушерките да спасят душите на новородени, понякога води до обвинения, че те тайно кръщават мъртвородени, като така им позволяват да се възнесат на небето чрез измама. Според някои закони акушерка може да бъде убита за такова престъпление, особено ако тя се забави да извърши цезарово сечение[17]. Акушерките също така са задължени да докладват както за всички извънбрачни раждания, като упоменат и имената на бащата и на майката, така и за всички законни раждания. Задължени са и да докладват за всички спонтанни аборти и не им е позволено да погребват мъртво дете без знанието и разрешението на общинските власти. Тези задължения гарантират, че акушерките не използват бебетата и техните органи за магьосничество или за някакъв друг нерегламентиран обред. Въпреки тяхната роля като църковни агенти, служителите на духовенството периодично обвиняват акушерките в много духовни прегрешения и дори във вещерство. Всички изрични регламенти, правила и ограничения, с които са длъжни да се съобразяват акушерките, могат да се обяснят с вълните гонения срещу вещици, които се наблюдават от края на XV век нататък във Франция, Германия, Англия и Италия, чести жертви на които са и акушерки.

Честотата, с която духовенството отправя тези и други обвинения срещу акушерките, показва, че те често са принудени да стават свидетели и да дават показания в своя защита, за да докажат, че следват религиозната процедура и са надеждни църковни агенти. В резултат на това много от църковните разпоредби, които са създадени през XV век, инструктират акушерките да се обръщат към друга акушерка или свещеник за помощ при трудни раждания и да се явяват като свидетели, ако е необходимо[18].

Църковните власти понякога настройват жените една срещу друга, когато те свидетелстват, в опит да ги дискредитират и да се разграничат от женския пол в медицинската практика и да укрепят патриархалния контрол. Освен това акушерките са използвани, за да докладват и свидетелстват срещу други жени, включително и не само срещу акушерки, които практикуват без лиценз, но също така и срещу тези, които може да са родили незаконно или да са използвали магия, или демонични ритуали по време на раждането. Църковна наредба от Аахен от 1527 г. разпорежда акушерките да докладват в съда всички „тайни раждания“, т.е. нелегитимни раждания. По този

начин Църквата ограничава не само акушерките, но и всички жени. Църковните институции са загрижени, защото акушерките, от чувство на женска солидарност, биха могли да прикрият греховете на своите пациентки от църковните власти[19].

Въпреки че и светските, и църковните власти се опитват да регулират акушерството, те понякога имат различни цели. Като цяло в църковните разпоредби е гласувано по-голямо доверие в способностите на акушерките. Интересът на Църквата е насочен към кръщението в екстремни ситуации и това може да обясни донякъде покровителственото ѝ отношение. В градски разпоредби акушерки не се упоменават официално до XIV – XV век. Регламентите на градовете са по-ограничителни, като се фокусират върху това, което акушерките не могат да правят, а не ги инструктират какво могат да правят.

Първите градски разпоредби, свързани с регулирането и лицензирането на акушерки, са издадени в Нюрнберг през 1381 г. и в Регенсбург през 1452 г. Първата такава наредба в Англия е издадена през 1512 г. и в нея се изисква акушерките да получават лиценз от местния епископ[20]. Значителна част от тази регламентация обаче, макар и формулирана от светската власт, представлява религиозно обучение за извършване на извънредно кръщение. Като част от лицензионния процес в тези градове също така използват църковни служители, за да получат акушерките религиозно обучение и да се явят на изпити. Освен това акушерките са задължени да преглеждат с лекар в медицинската си практика и да черпят и от неговите знания, макар и по-добре запознати от него с бременността и здравословните проблеми на жените. Те трябва да преминат изпит при градския лекар, за да станат заклети общински акушерки, на които градът да плаща. Тези разпоредби имат сходство с църковните по отношение на това, че градът също изисква клетва от акушерката, за да може тя да изпълнява призванието си легално и да се грижи за жените.

Независимо от всички изисквания, ограничения и регламенти, на които акушерките трябва да се подчиняват, за да могат да практикуват, те продължават да бъдат опора на жените в средновековното общество. Към тях се обръщат при неразположение, болест, раждане и дори само за съвет. Те са стожерът на женската част от обществото, грижейки се за жените през целият период на бременността, осигурявайки им сигурност при самия процес на раждането и след това. Те са „мъдрите жени“, от които нуждаещите се търсят съвет, те са лекарите, които им помагат при болести, срещащи се само при

жените. Акушерките винаги с готовност откликват на търсещите ги, без да се интересуват от табутата, властващи в патриархалното общество. Те помагат еднакво на всички, независимо от социалната принадлежност на обърналите се към тях за помощ, защото приемат професията си не като задължение, а като призвание.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Kelly, K.** The History of Medicine. The Middle Ages 500 – 1450. New York, 2009, p. 78.

[2] **Minkowski, W. L.** Women Healers of the Middle Ages: Selected Aspects of Their History. – American Journal of Public Health, 1992, 82 (2), p. 288 – 295.

[3] **Greilsammer, M.** The Midwife, the Priest, and the Physician: The Subjugation of Midwives in the Low Countries at the End of the Middle Ages. – The Journal of Medieval and Renaissance Studies, 1991, 21, p. 285.

[4] **Minkowski, W. L.** Women Healers…, p. 291.

[5] **Green, M.** Making Women's Medicine Masculine: The Rise of Male Authority in Pre-Modern Gynaecology. Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 13 – 14.

[6] **Minkowski, W. L.** Women Healers…, p. 293.

[7] **Greilsammer, M.**The Midwife, the Priest…, p. 286.

[8] **Minkowski, W. L.** Women Healers…, p. 288 – 290.

[9] **Forbes, T. R.** The Midwife and the Witch. New Haven: Yale UP, 1966, p. 53.

[10] Ibid., p. 54.

[11] **Butler, J.** Mediaeval Midwifery. – Nursing Times, October 7, 1981, 1764.

[12] **Tiffany D. Vann Sprecher, R. Mazo Karras.** The Midwife and the Church: Ecclesiastical Regulation of Midwives in Brie, 1499 – 1504. – Bulletin of the History of Medicine, 2011, 85, p. 173.

[13] Robert of Brunne's "Handlyng Synne". F. J. Furnivall, ed. Millwood, New York: Kraus Reprint, 1988, 300, lines 9613 – 9619. Harley MSS 273, 4657, 1701, and MS Bodley 415.

[14] Ibid., lines 9616 – 9620.

[15] **Forbes, T. R.** The Midwife and the Witch…., p. 145.

[16] **Taglia, K**. "Delivering a Christian Identity: Midwives in Northern French Synodal Legislation, c. 1200 – 1500", in Religion and Medicine in the Middle Ages. Woodbridge, Suffolk, 2001, p. 83 – 84.

[17] **Renate Blumenfeld-Kosinski**, Not of Woman Born: Representations of Caesarean Birth in Medieval and Renaissance Culture. Ithaca, N. Y., and London: Cornell University Press, 1990, p. 103.

[18] Ibid., p. 68.

[19] **Forbes, T. R.** The Midwife and the Witch…., p. 147.

[20] **Bourdillon, H.** Women as Healers: A History of Women and Medicine. Cambridge: Cambridge UP, 1988, p. 24.

РАЙОНЪТ НА ПРОВАДИЯ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Николай КОЙЧЕВ
специалност „История и чужд език“, II курс
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Николай Хрисимов

The Medieval fortress of Ovech is located in nowadays Northeastern Bulgaria, like fifty kilometers west of Varna. On the hill where the medieval fortress was situated were found earlier remains of Thracian and Roman culture, but it is claimed that a fortified settlement didn't exist before the 5th century A.D. The fortress had its golden age during the era of the Second Bulgarian Empire in 13th and 14th century, when it had a cultural, military and economic significance to the state. It is believed that the only peasant-emperor in the medieval European history, originated from this region. The fortress fell under Ottoman rule in 1388, but didn't lost its military significance until the end of 17th century when the population left the fortress and settled on the valley of the river of Provadia.

Средновековната крепост Овеч е разположена в Североизточна България, на 50-тина километра западно от Варна, до съвременния град Провадия. Тя се намира на планинското плато, наречено Калето, извисяващо се източно от града. То има формата на кораб, чийто нос сочи на юг. Платото отвсякъде е обкръжено със скални откоси, високи около 20 м. Тесен провлак го свързва с друго плато – Табиите (Укрепленията), разположено на север от Калето. Западно от крепостта Овеч преминава р. Провадийска, а на юг се намира съществуващото още от праисторията солодобивно селище „Провадия-Солницата“, което датира от шестото хилядолетие пр. н.е. и продължава да се ползва и през османския период. Следи от тракийско и римско присъствие са открити съответно от I и III в., но се счита, че за укрепено селище може да става дума едва в V в. Византийците я наричат Прват или Проватон, което от гръцки език означава „проход“[1]. Славяните забелязват добре развитото овцевъдство в региона и я наричат Овеч, а българите вземат същото име. Турците ѝ дават названието Таш Хисар, което означава ‘Каменна крепост’[2].

Провадийската крепост съществува до началото на VII в., след което известията за нея спират. Счита се, че тя започва да функцио-

нира отново през XII в., като единственото сведение от този период е на Идриси от 1153 г.[3]

Пътната мрежа в околността на Провадия има две главни, наследени от Античността трасета: паралелно трасе – т.нар. Северно-балкански път, и меридионално, което пресича първото при вливането на Крива река в Провадийска река. Ранносредновековно отклонение от меридионалното трасе при Новопазарското укрепление е отвеждало до източния вход на Плиска. От него право на изток се е насочвал друг път, който е минавал по стената на бента на Крива река и оттам към североизточните окрайнини на Лудогорието и Добруджа. Стръмният спусък на платото Стана е запазил до ново време неговото название „Атйолу“, т.е. Пътят на конете. Групите девташлари, югоизточно от Абобския лагер, очертават трасе, което води директно към лагера при с.Стан и преминаващия пред него античен път. С тези и някои други пътни трасета ранносредновековният център се е „привързвал“ към заварената късноантична пътна мрежа[4].

Добре е да се отбележи и фактът, че по времето на Първото българско царство крепостта Овеч се намира в голяма близост до голямата агломерация от прабългарски селища между Варна и Девня, а и също така до първите български столици – Плиска и Преслав. За историята на Овеч през епохата на Първото българско царство разполагаме с единични, при това разхвърляни сведения. Според една легенда, записана от италианския поет Лукарич (краят на XVI в.), градът бил основан от цар Симеон. С право се съмняваме в истинността на това легендарно твърдение. Трудно може даже да се помисли, че изключителните стратегически преимущества на крепостта не са били оценени още от владетелите през езическата епоха. Не съществуват основания да се съмняваме в твърденията, че два от най-важните надписи на Омуртаг са се намирали по начало в Овечката крепост. Изсечени в каменни колони, те са открити в Провадия през 70-те г. на XIX в. от Феликс Каниц, а днес са вече част от експозицията на Археологическия музей в София. Това са надписите, в които Омуртаг визира Корсис, своя храненик, който се удавил в р. Днепър, и Негавонаис, който е сполетян от същата участ[5].

Друг паметник в района от този период е манастирът при с. Равна, който се намира на 11 километра северозападно от Провадия. Най-ценното в него е огромното количество надписи и рисунки върху

камък. Открити са около 280 надписа на старогръцки, старобългарски и латински език и четирицифрено число рисунки на животни, кръстове, фигури на светци и шамани, конници, кораби, геометрични и растителни орнаменти и др. В България, а и в целия славянски свят, такова количество надписи от ранното средновековие се открива за първи път. Намерен е и оловен печат за кореспонденция на Симеон I. Най-важната сграда в комплекса е църквата "Св. Богородица", осветена на 23.IV.897 г. Манастирът заема площ от 8 дка и вероятно е построен с решение на владетелския двор, от което може да приемем хипотезата, че е бил предназначен за видна личност, вероятно самият Борис или Симеон, а защо не и за някого от Кирило-Методиевите ученици?[6]

Непристъпните скални ниши и пещери по платата край крепостта са естествено убежище за монасите отшелници открай време, но през XIII – XIV в. са построени множество нови скални манастири, обитавани най-вече от исихасти. Последователите на преподобния Григорий Синаит (1260 – 1346 г.) се отричат от света и търсят уединение сред дебрите на природата. Съществуват над хиляда скални манастира към момента на територията на България, но в Провадийско е концентрирана голяма част от тях. Със своите запазени надписи и скални рисунки те са безценно културно-историческо богатство. Скалните манастири представляват огромен комплекс от църкви, килии и скитове, изсечени в самите скали. В непосредствена близост до Провадия са манастирите в местностите Шашкъните, Кара пещера, скалният манастир „Свети Георги" и много други, а тук ще опишем гореспоменатите:

– Скалният манастир в м. Кара пещера край с. Манастир се намира на 3.5 км североизточно от центъра на селото. Приема се, че е от XII – XIV в. Обителта се състои от няколко надземни и подземни помещения. Впечатлява голямата пещера с елипсовидна форма и засводен таван, наречена Кара (черна) пещера. Ясно личат отпечатъци на преградни съоръжения – по стените има множество ниши. В южната част на пещерата има стълбище откъм нивото на платото, което през малък проход води до входовете на подземните килии – общо три, на различни нива. Килиите са тъмни, преминаващи една в друга чрез малки проходи. В северната част на пещерата има голямо помещение с два отвора. На север по скалата са подредени множество ниши, различни по големина. Под една от тях се вижда

заличен надпис. След тях под прав ъгъл са разположени поредица от четири големи помещения. В тях има скални пейки, ниши, малки олтари и корита. Във всяко се влиза по своеобразен начин, според възможностите на терена. Има основание да се мисли, че Кара пещера е един голям манастирски комплекс. За неговата история и съществуване се разказват много предания и легенди. Манастирът дава името на днешното село – *Манастир*.

– Скалният манастир "Св. Георги", който се намира на 1,8 км югоизточно от с. Петров дол, представлява скална килия с трапецовидна форма, ориентирана на запад. На по-високо ниво в самата килия е разположена гробницата. Върху стените има две ниши, а на пода – вдълбана яма. Пред самата килия – малка площадка, а вляво от входа, надпис на гръцки език – „Свети Георги". Надписът е късен – датиран е около XVIII – XIX в. и е вероятно от по-късното обитаване на килията. До нея се е стигало по стръмни каменни стълби, които са добре запазени. В подножието на гробницата са запазени останки от малка църква или параклис. Пред скалата се простира обширна поляна с добра видимост към друг манастир – „Градище". Върху околните скални венци личат места, където е имало постройки – запазени са следи от гнезда за греди, ниши, основи. Вероятно са били стопански постройки. Тъй като наблизо се намира и скалният манастир „Градище", където е имало и селище не е изключено „Свети Георги" да е обслужвал и тази обител с църквата си, а гробницата да е била свято място за поклонение.

– Друг манастир е локализиран в м. Шашкъните. „Шашкън" означава „див", „луд", но и „прекрасен", „чудесен". Не се знае кое значение са имали предвид в миналото – дали, че там живеят диви, луди хора, тоест монаси отшелници, или че мястото е красиво. Намира се на 300 м над провадийския квартал „Север". Приема се, че е от XII – XIV в. Точно тук, на отвесните и стръмни скали, е разположен скалният манастир с пет съединени помежду си килии и още пет с отделни входове. Днес лесно се достига до първите пет – по изградения стоманен висящ мост. Петата килия е най-висока и в нея има гробница – каменен гроб, с вдлъбнати места за капак. Килията има два отвора, над които са изписани кръстове. Останалите килии са трудно достъпни.

Манастирите „Св. Георги“ и манастирът в местността Кара пещера са обявени за паметници на културата от местно значение[7].

Археологическите проучвания установяват, че крепостта Овеч се използва от III в. до началото на VII в. и след това от XII – XIII в. до края на XVII в. Крепостта има три входа. Източният подстъп е запазен в оригиналния си вид с изсечени в скалата каменни стълби. Същото се отнася и за западната част. Главен за крепостта е северният вход. Пред него е изградено мостово съоръжение с дължина 150 м, което свързва твърдината със съседното плато Табиите[8].

На места отвесните скали достигат височина от няколко десетки метра. Крепостта е свързана с платото посредством тесен провлак, изкуствено пресечен на дълбочина 4 и широк 8 м. Южно от пресечната скала е главната порта, защитавана от правоъгълна кула с двукрила врата и подвижен мост. През провлака е преминавал изсечен в скалата път, засводен на повече от 10 м навътре в крепостта. Установена е крепостна стена по източната и западната част на скалния венец. Градежът ѝ е от ломени камъни, споени с бял хоросан. В източната и западната част на скалния венец са изсечени стъпала, водещи към подножието на крепостта. Входът към западното стълбище е бил защитаван от квадратна кула. В северната част на крепостта е имало кладенец, дълбок около 80 м. На много места в скалата са изсечени щерни, а край източната стена множество помещения, доизградени в горната част. Проучени са три църкви. До главната порта е митрополитската църква. Тя е трикорабна, едноапсидна, с притвор. Третата църква, също еднокорабна, едноапсидна, с малък притвор, е в западната част на крепостта. Датирани са от XIII – XIV в.[9]

Най-силният период на Овеч е през XIII–XIV в., когато крепостта е военен, религиозен, икономически и административен център на региона. Открити са множество монети от времето на Второто българско царство, измежду които на: Алексий III Ангел (1195 – 1203), Йоан Комнин Дука (1237 – 1244), Мицо Асен (1256 – 1263), Константин Тих Асен (1257 – 1277), деспот Яков Светослав (1261 – 1275), Токту (1292 – 1312), Андроник II (1282 – 1328), Андроник III (1328 – 1341), Теодор Светослав (1300 – 1321), Иван Александър (1331 – 1371), Иван Шишман (1371 – 1393), деспот Йоан Добротица (1360/67 – 1385), Йоан Тертер (1386 – 1388),и други[10]. Вярва се, че

Овеч е важен религиозен център на българското царство в периода XIII – XIV в., когато играе ролята на самостоятелна митрополия. Счита се, че издигането на Овеч за епископско седалище следва да се свърже с евентуалното обстоятелство, че крепостта заема важно място в административното устройство на Първото българско царство, по-точно след 870 г., а за това биха свидетелствали и сведенията за копана Корсис и зера таркана Негавонаис, които имат титли, издаващи високо служебно положение. Пряк източник за това нямаме, но разполагаме с каменните колони, посветени на тях, но открити именно в Провадия в края на XIX в. Допустимо е да се вярва в твърдението, че посочените аристократи вероятно живеят на Овеч в този период[11].

По време на Второто българско царство Овечката епархия се оформя като един от седемте най-важни духовни центрове на България. Издигането на Овеч за митрополитски център трябва да се отнесе към средата на XIV в. В добавките към Бориловия синодик са записани имената само на двама овечки митрополити: Теоктирист и Лазар. „Повишаването“ на овечките архиереи трябва да се свърже с отделянето на Добруджанското деспотство и със стремежа на Търновската патриаршия да противопостави Овеч на Варненската митрополия, която пък се подчинява на Цариградската църква. Споменатият по-горе овечки митрополит Лазар участвал в антиеретическия събор в Търново през есента на 1359 г.[12]

Откъм военно-политическо отношение крепостта Овеч е споменавана неведнъж, особено след момента, в който четирима от рицарите на Амедей Савойски попадат в български плен след битката край Варна, и биват затворени в Провадийската крепост в края на 1366 г.[13] В началото на XIII в., след превземането на Варна от Калоян, значението на крепостта спада, тъй като новата териториална придобивка на България налага ново административно деление. За това се съди от грамотата на Иван Асен II, дадена на дубровнишките търговци. В нея са посочени областите на българската държава, в които занапред дубровничани получавали право на безмитна търговия. Иде реч за Преслав и Карвунската хора[14]. Вероятно крепостта бива подчинена на властта на управителя на Преславската хора. Във военно отношение, както и преди, главната задача на крепостта била да защитава източностаропланинските проходи. Тази роля е

силно подчертана в края на XIII в. когато византийските войски отново започват да преминават Стара планина.

Възможно е даже и самият цар Петър IV, брат на Иван Асен I, да живее в Овеч, след като предава властта на брат си през 1186 г. За това свидетелства писменото известие на Георги Акрополит, макар и не категорично: „*Споменатият Асен имал двама братя, единият от които се наричал Петър, а другият Йоан. Той държал Йоан при себе си, а на Петър отделил част от своята територия и му наредил да я управлява. Наистина братът Асен подарил на Петър като собствено владение и Преслав, и Проват, и земите около тях. Поради това те и досега се наричат „Петрова хора*“[15]. По-скоро е интересен моментът, в който тази крепост е спомената редом с бившата столица Преслав, от което можем да предположим, че Овеч има важно значение в държавата[16]. Прието е, че Овеч, заедно с Дръстър и Варна, е предаден на деспот Добротица от Добруджанското деспотство като дар от Иван Александър през 1369 г. Монетната циркулация е само един от аргументите, които сочат за подобно дело, тъй като в съседната на Овеч Шуменска крепост са открити около 50 екземпляра на монети на Иван Шишман, докато в Овеч едва един. Защо обаче името на крепостта отсъства от списъка от 1370 г., след като е включена в диоцеза на Варненската митрополия през 1369 г., е непонятно. Може би в него са посочени само новоприсъединените градове, докато порано предадените Петрич, Проват, Галата, Кичево, Емона и Карвуна са таксувани като вече приключил случай. На пръв поглед се повтаря само името Карвуна, но след задълбочен анализ става ясно, че става дума за различно изписване на името. Тук трябва да се подчертае, че се говори за две различни укрепления, съответно Карвуна и Каварна. Изводът е, че според списъците от 1369 г. и от 1370 г. към Варненска епархия са причислени различни групи крепости.

По време на археологическите проучвания на крепостта, в частност на митрополитската църква, е открит златен пръстен, на който има изобразен орел, което води до твърдението, че орелът е бил символ на крепостта през Средновековието. Разбира се, едно от схващанията е, че орелът, както и различни видове животни, е бил изобразяван върху предмети в по-ранни епохи. Това, което прави впечатление, е, че златният пръстен е лишен от всякакъв признак за

притежание, тъй като липсва надпис **Ѫ(Н)ТР(О)П(ОΛНТЪ)**, какъвто е засвидетелстван върху варовиковата матрица за восъчни печати, открита в митрополитската църква[17]. Открит е и още един пръстен, който е сребърен, отново с изобразен орел, но произходът му не е известен. Що се отнася до естетическите качества на пръстена, то може да потвърим, че той е далеч по-богато орнаментиран, за разлика от златния[18]. И двата пръстена са част от експозицията на Исторически музей – Провадия.

Една от забележителните личности, които са често свързвани с Овеч, е българският селски цар Ивайло. За известния още като „Лахана“ или „Бърдоква“ се знае малко, тъй като е описван като свинепас, който живее скромно и бедно. За родното му място се знае малко, но се твърди, че родните му поля се намират в Североизточна България, в частност – Провадийския Балкан.

През 1278 г., опитвайки се да преминат през проходите на Стара планина към Търново, две византийски армии от 5000 и 10 000 бойци, водени съответно от пълководците Априн и Мурин, намират гибелта си под мечовете на войните на цар Ивайло. Следващият византийски пълководец Михаил Глава Тарханиот опитва през Варна. Той превзема няколко крепости в Източния Балкан, но е спрян при Овеч. Докато се занимава с обсадата, в тила му пристига армията на Ивайло и ликвидира византийците за броени дни. Михаил Глава (за когото впрочем се смята, че е от български произход) предвидливо се “разболял”, качва се на кораба си във Варна и отпътува за Константинопол, оставяйки войниците си на заколение[19].

Що се отнася до различните възгледи за тъй наречената Селска война в България считам, че най-абсурден е възгледът, изразен от марксистката историография, според която тази война е представена като „връх на класовата борба в средновековна България“[20]. Изхождам до това от факта, че средновековната философия дели обществото на съсловия, а не на класи. Каква е разликата? – разликата се корени в това, че съсловията се създават в продължение на дълго време и отделните им членове нямат мнение по въпроса за техния житейски, професионален и всякакъв друг път. Още повече, че понятието „класа“ възниква едва през XIX в., което достатъчно свидетелства за неправилното му използване. Но все пак, ако приемем, че класовата борба е факт в Средновековна България, тогава не следва ли и да кажем, че това само по себе си е признак на

индивидуалистично мислене, характерно за Ренесанса, но възникнало по-рано, отколкото досега се приемаше в модерната историография!?... Считам, че Селската война в България ще продължи да бъде спорна тема в родната историография с оглед на променливата политическа доктрина. Но това, което мога да изтъкна, е близостта на народното въоръжаване и опълчение на българите от края на XIII в. със същото дело от времето на византийското владичество, когато, вместо татарски и византийски отряди, тюркски народи правят чести нахлувания през Дунав и „снабдяват“ българските селяни с ценен военен опит[21]. С единствената разлика, че времето от XI – XII в. не разполага с лидер, с какъвто разполагат българите по времето на Селската война.

Овеч пада под османска власт в края на 1388 г. по време на тъй наречения „Наказателен поход“ на Али паша. Формалният повод за него е липсата на военна подкрепа от страна на Търновското царство и Добруджанското деспотство в битката при Плочник през 1387 г. Безспорен е фактът, че Търново е във васална зависимост от османците още от 70-те години на XIV в., но не е ясен статутът на Добруджанското деспотство. Прието е, че през 1369 – 1370 г. Овеч заедно с Дръстър, е предаден на властта на Добротица, но пък сега се обмисля и мнението, че към 1385 – 1386 г. същите тези земи са присъединени обратно под управлението на търновския цар. Когато се обявява така наречения от Мехмед Нешри „велик поход на вярата“ след поражението при Плочник, единствено Иван Шишман и Иванко отказват да се присъединят към османската армия. Ако приемем, че Добруджанското деспотство се превръща във васал на османците, то на преден план излиза въпросът кога по-точно се случва това; и още повече – дали са възможни някакви съюзни отношения между двамата владетели. Знае се, че по това време турците са в открит конфликт с бошняците, сърбите, власите и унгарците, подкрепени от татарите, което може би е мотив за дръзкото дело на Иван Шишман и Иванко. И освен това, има и друга хипотеза, според която последният сам приема васална зависимост от турците, тъй като през 1385 – 1386 г. се намира под постоянен натиск от страна на търновския и влашкия владетел, а посредник на това дело да е Генуа, която има традиционно добри отношения с османските турци. Мехмед Нешри свидетелства за това, че наказателният поход е насочен срещу „земята Сосманова“[22], а за земите на Иванко не се казва

нищо[23]. В крайна сметка, Али паша, след като превзема Айтос, се насочва към Овеч, а Леунклавиус, който по-късно компилира стари османски извори, ни дава по-подробна информация за събитието. Според извора, по това време крепостта Пирауади (както я наричат турците) е непристъпна и много трудна за превземане. Впоследствие Али паша поверява част от войската си на Якши бей и го задължава да влезе в крепостта на всяка цена. Изворът продължава, като споменава, че поради наистина ниските температури, управителят на крепостта се съгласява да пусне малка част от отряда на бея вътре. По-късно, поради нехайството на пазачите, турците се изкачват на кулите и ги превземат. Веднага след това Якши бей изпраща някого от доверените си хора да извести Али паша за изненадващия успех. Оттук пък следва и естественият изход – на следващия ден Али паша влиза в крепостта с цялата си войска и Овеч става част от османската държава. Нейния пример последват и Мадара, и Шумен[24].

Не след дълго, когато България се оказва под турска власт, идва времето и за първото по-масово въстание против новата власт. Въстанието на Константин и Фружин е спорно събитие в историографията, тъй като не е ясен неговият диапазон и времевият интервал, който заема. Вярва се, че това става в началото на XV в. – 1404 г. или 1408 г. и продължава до 1412 – 1413 г. или до 1422 г. Едно от твърденията за това въстание е, че то избухва в Северна България, Предбалкана, Дунавската равнина и също така части от Североизточна и Северозападна България. Вярва се, че Овеч се включва дейно в това начинание, но изходът не е положителен, тъй като Муса Кеседжията, един от претендентите за турския престол, превзема крепостта наново през 1412(3) г.[25]

Едва през 40-те г. на XV в. Овеч отново става предмет на историческите документи, когато вече под името Ташасар (Таш Хисар) се твърди, че бива превзет от войските на полско-унгарския крал Владислав III Ягело и воеводата Хунияди[26]. Крепостта е разрушена от войските на кръстоносците[27]. В действителност, знаем как завършва и походът на Владислав III, и съдбата на цяла България за няколко века напред, а колкото до провадийската крепост Овеч – тя загубва своето значение с напредването на турските войски на север и някъде през XVII в. населението създава днешния цялостен облик на град Провадия[28].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Аджемлерски, С.** Справочник на селищните имена във Варненска област. Велико Търново, 2012, с. 181.

[2] **Аджемлерски, С.** Справочник на селищните имена..., с. 181 – 182.

[3] **Андреев, Й.** Средновековният Овеч през XIII–XIV в. – В: Средновековният български град (Материали от научна конференция. Велико Търново, 1979). София, 1980, с. 269.

[4] **Георгиев, П.** Хинтерландът на Абоба-Плиска: пътни комуникации, селищни и военни средища. – В: Eurica. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 333 – 351.

[5] **Андреев, Й.** Средновековният Овеч през XIII – XIV в. …, с. 267 – 284.

[6] **Георгиев, П.** Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. – Известия на Народния Музей – Варна, 21(36), 1985, 71–98; **Георгиев, П.** Новооткрит печат на княз Симеон. – Музеи и паметници на културата, 1986, № 4, с. 13 – 15.

[7] **Кирова, В.**, **Михайлов, Пл.** Скалните манастири от Провадийско. Провадия, 2008, с. 6, 20, 21, 22, 23; **Атанасов, Г.** Добруджанското деспотство. Велико Търново, 2009, с. 337 – 358.

[8] **Плиска-Преслав**, 7, Шумен, 1995, с. 238 – 239.

[9] **Плиска-Преслав**, 7..., с. 238 – 239.

[10] **Лазаров, Л.** Данни за монетната циркулация на Провадийската крепост (по материали от Дългополския музей). Велико Търново, 2001; **Митев, Н.** Монети и монетна циркулация в Средновековния Овеч (491–1388) . – В: България в световното културно наследство (Материали от третата национална конференция по история , археология и културен туризъм. Пътуване към България – Шумен, 17–19.05.2012 г.). Шумен, 2014, с. 586 – 597.

[11] **Андреев, Й.** Средновековният Овеч през XII – XIV в. …, с. 268.

[12] **Андреев, Й.** Средновековният Овеч през XII – XIV в. …, с. 280; **Златарски, В.** Житіе и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосіа иже вь Търновс постничествовавшего. – Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. 20, 1904, с. 48; **Божилов, И.**, **Тотоманова, А.**, **Билярски, И.** Борилов синодик, София, 2011, с. 315; **Атанасов, Г.** Добруджанското деспотство…, с. 280.

[13] **Атанасов, Г.** Добруджанското деспотство..., с. 102.

[14] **Андреев, Й.** Средновековният Овеч през XII – XIV в. …, с. 272.

[15] **ГИБИ**, VIII, София, 1972, с. 154.

[16] **Андреев, Й.** Средновековният Овеч през XII – XIV в. …, с. 271; **Николов, Г.** Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (краят на XII – началото на XIII век). София, 2011, с. 59.

[17] **Маргос, А.** Матрица за восъчни печати от Средновековния Овеч. – Нумизматика, 1989, № 1, с. 34 – 36.

[18] **Лазаров, Л.** Данни за монетната циркулация на Провадийската крепост (по материали от Дългополския музей). Велико Търново, 2001; **Митев, Н.** Отново за пръстените с изображение на Орел от Овеч. – В: Сборник научни трудове от Националната конференция с международно участие „40 години Шуменски университет 1971–2011“. Шумен, 2012, с. 616 – 620.

[19] **Андреев, Й.**, **Ив. Лазаров, Пл. Павлов,** Кой кой е в средновековна България. София, 1994, с. 122 – 127; **Христов, Н.** Крепостта Овеч и Ивайло – началото на едно царуване. – В: Музеен вестник (Провадия), 18.V.2009, с. 3; **Павлов, Пл.** Ивайло – „смелото сърце“ на средновековна България. – В: „България, земя на блажени...“ In memoriam Professoris Iordani Andreevi. Велико Търново, 2010, с. 375 – 384; **Лазаров, Ив.** Богоборецът Лахана/Ивайло. – В: „България, земя на блажени...“ In memoriam Professoris Iordani Andreevi. Велико Търново, 2010, с. 59 – 73.

[20] **Андреев, Й.** Въстанието на Ивайло – изследвания проблеми. – В: Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, XVII, № 3, 1981, с. 11.

[21] **Тъпкова-Заимова, В.** Долни Дунав – Гранична зона на Византийския запад. София, 1976, с. 116 – 144.

[22] **Атанасов, Г.** Добруджанското деспотство. Велико Търново, 2009, с. 191.

[23] **Атанасов, Г.** Добруджанското деспотство..., с. 190, 191.

[24] **Недев, С.** Османското нахлуване в Североизточна България през 1388 г. – Военноисторически сборник, 1979, 1, с.71; **Игнатов, В.** Походът на Али паша срещу българите. – Военноисторически сборник, 1996, № 4, с. 7 – 17; **Димитров, С.** Управителят на Провадийската крепост по време на османското нашествие. – Векове. София, 1977, № 5, с. 40 – 44; **Нешри, М.** Огледало на света. София, 1984, с. 94; **Петров, П.**, **В. Гюзелев.** Христоматия по история на България. София, 1978, № 2, с. 190 – 191; **Маргос, А.** Провадия. София, 1981, с. 17; **Андреев, Й.** България през втората четвърт на XIV век. София, 1993, с. 297; **Павлов, Пл.**, **Ив. Тютюнджиев.** Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.). София, 1995, с. 75; **Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България**. София, 1981, с. 383; **Челеби, Е.** Пътепис. София, 1972, с. 76.

[25] **Павлов, Пл.**, **Тютюнджиев, И.** Българите и османското завоевание …, с. 118.

[26] **Имбър, К.** Османската империя 1300 – 1481. София, 2000, с. 188 – 189, 192; **Аджемлерски, С.** Справочник..., с. 182.

[27] **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите. Варна, 1979, с. 304

[28] **Драгнева, М.** Етно-демографски облик на Провадия XV – XXI век. Варна, 2013.

РАННИТЕ ИСТОРИОГРАФИ ЗА ЗАВЛАДЯВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ОТ ОСМАНСКИТЕ ТУРЦИ

Елена ДИМИТРОВА
Специалност „Български език и история“, III курс
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Николай ХРИСИМОВ

The events in the Balkans during the 14th century were of high importance for the history of Bulgaria. The purpose of this paper is to present and make a comparison between the information we can retrieve from the writings of historiographers of different nationalities and a number of views in the Ottoman expansion in the Bulgarian lands based on the information provided by contemporaries of the events. The information from the historiographical texts is presented in chronological order, first the view of the Western authors, then – the interpretation of the Bulgarian historiographers.

Периодът XIV – XV век е пагубен за Балканите заради обособяването и разрастването на една нова и различна държава – Османската. Този период преобръща историята на Балканския полуостров, което личи векове по-късно. Гражданските недоволства, проблемите в църквата и социалните кризи във Византия я обезоръжават и тя не се ползва с голям авторитет на Балканите[1].

Другите държави на полуострова също преживяват вътрешни кризи, което допълнително ги отслабва. Силната преди България била само исторически спомен. На нейно място се появили Видинското царство, Добруджанско деспотство и Търновско царство. Всички те – самостоятелни държавици, претендиращи да бъдат наследници на Българската империя, но лишени от реални сили за противодействане на силна външна заплаха[2].

Не по-различна е и съдбата на Душановото царство, което се разпада на множество княжества и кралства[3]. Към този период от историята се споменава, че на Балканския полуостров съществували около 40 самостоятелни и полусамостоятелни държавици. Големият им брой е показателен за ситуацията на полуострова, на който

отношенията между съседите били обтегнати и царели размирици. Единствено османските турци са стоели далеч от тези вътрешни разделения, които се разпространили из всички държави на полуострова, и сплотено започнали издигането на една нова и могъща държава, която да подчини под своята власт всички балкански държави.

Онова, което различавало Османската от другите балкански държави, е нейният характер – тя е абсолютна теократична монархия, в която държавната религия е ислямът[4]. До този момент Балканите са обител само и единствено на християнската вяра, без значение дали католическа или православна, само християнска. Създаването на една империя с напълно различна официална религия било предпоставка за промяна в бъдещето на Балканския полуостров за столетия напред. България също страда от създаването на Османската империя и до днес още се усещат остатъци от влиянието на турците над страната ни. Много важно е освен да знаем какви са последиците от хегемонията, на Османската държава, да знаем и какви са причините за нейното появяване и начина, по който се е установила. Заради голямото си значение за бъдещето на Балканите редица историографи и хронисти разглеждат проблема с експанзията на османските турци както на Балканския полуостров, така и в частност в България.

В настоящата работа ще обърнем внимание на това как ранните историописци виждат събитията около османското завоевание на българските земи. Първо, в хронологическа последователност, ще бъдат представени западните автори, занимавали се с проблема, а след тях – и най-ранните български възрожденски истории – Зографската, на йеромонах Спиридон[5] и „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски[6]. Всички имена в текста са запазени във вида, в който присъстват при цитираните автори.

Най-ранен от западните историографи е Мавро Орбини[7]. Той обръща внимание на нашествията на османците както цялостно така и само по българските земи. В своя труд „Царството на славяните“, макар и не подробно, той разглежда тяхната поява от самото начало, преди на тях да бъде гледано като на заплаха. Орбини пише, че цар Александър имал една много красива дъщеря от жена си – Браида[8]. Тази своя дъщеря Александър дал за жена на турчина Амурат. Така за пръв път авторът споменава за взаимоотношения между българи и османци. Освен тази дъщеря той имал трима синове от еврейката,

по-точно Шишман, Асен и още един, чието име не споменава. Понататък пише, че след смъртта на цар Александър през 1363 г.[9] синовете му започнали да живеят в неразбирателство, а в същото това време в България се появили турците. Шишман заедно с братята си влязъл в боя с тях и Асен бил убит в сражението. След това Шишман сключил мир с османците, като се задължил да им плаща данък. Въпреки мира и данъка, който българинът плащал, османците често нахлували и грабели земите му. Те стигали до Видин, но не успявали да го превземат. „Скоро след това“ преминали р. Дунав и се прехвърлили във Влашко[10].

Както по-рано Мавро Орбини споменава, синовете на Александър Страцимир и Шишман били в много лоши отношения заради бащиното наследство. По-малкият брат Шишман не искал да отстъпи на по-големия си брат. Той не можел да мери сили с брат си Страцимир и пратил да повикат на помощ Мурат, господаря на турците. В замяна на помощта си той щял да получи голяма сума пари.

Както беше споменато по-горе, турците стигали до Видин, но не могли да го превземат, въпреки че заграбвали огромна плячка. През 1393 г. Мурат лишил Шишман от властта и от живота му[11], а българското царство напълно изчезнало, преминавайки в ръцете на османския предводител[12].

Ако се задълбочим в написаното от Мавро Орбини, трябва да обърнем особено внимание на факта, че османците стъпват на българска земя първоначално не като узурпатори, а като приятели на владетеля на България и като негови съюзници срещу другия наследник, по-късно и като част от царското семейство. Голямо значение трябва да дадем и на факта, че България е завладяна не защото е била слаба, а заради гражданските несъгласия вътре в страната.

Според свидетелствата на Биондо, Сабелик и Платина[13] българите били най-могъщият народ, който можел да победи турската сила, и докато те живеели в съгласие, нито само един техен враг, но дори и всичките им врагове, взети заедно, не можели да ги надвият. Но след като по вина на техните царе се разделили, царството им, което някога било процъфтяващо, напълно се разпаднало[14].

Уповавайки се на думите на Орбини, Биондо, Сабелик и Платина, не може да говорим, че османците са имали за цел на този етап от съществуването си да превземат България, а по-скоро че

техният предводител Мурат е бил невероятен тактик. Използвайки точния момент, а именно сепарацията на наследниците на българския трон, той могъл да разшири османските граници.

В излязлата през 1680 г. „Historia Byzantina“ французинът Шарл Дюканж, макар и много бегло, също разглежда тази част от българската история[15]. В своя труд той пише, че Страцимир се видял като изгнаник далеч от царския двор, а и не можел да понесе мисълта, че децата от втория брак на баща му са предпочитани, той открито се отцепил от него и се нарекъл крал на България. Това му състояние не продължило дълго. По неизвестна причина унгарският крал Лудовик събрал силна войска, навлязъл в България, унищожил властта на Страцимир, пленил го и го затворил в крепостта Гохмен или Гемлех. След това управлението на Видин било в ръцете на унгарски първенец. След 12 години Страцимир получил от Лудовик свободата си, а с нея и Видин, като положил клетва за вярност[16].

Дюканж проследява историята и на другия престолонаследник, а именно Шишман. За него пише, че наследил баща си като крал на България. Той водел война със Страцимир за наследяването на кралството. В битка загинал Асан или Асеня, който бил брат на Шишман. Докато течели тези междуособни борби, султан Амурат I изпратил в България силна войска под ръководството на Скахиа. Той завладял голяма част от българските земи, като разгромил Шишман. Това завършило със сключването на мир, а Шишман дал на Амурат дъщеря си за жена. След това наследникът на Амурат – Баязид, покорил останалата част от българското кралство[17].

В своята „Византийска история“ Дюканж, също като Мавро Орбини, свидетелства за враждата между българските царски синове и благоприятните условия, които тази вражда създала за османските турци. За разлика от „Царството на славяните“, тук не се среща информация, която да говори за покана на турците от българския цар, с цел помощ срещу отстраняването на другият претендент.

От двата труда можем обаче да извлечем едно и също заключение, а именно, че турските управници са били много добри тактици и независимо дали са били помолени за помощ или не, те са съумели много ловко да се възползват от вътрешните борби в българското царство и да положат основите на една разрастваща се империя.

Проблемът за идването на османските турци в България е представен и от монах Спиридон[18]. За разлика от другите автори, които припокриват информацията си, монахът изказва едно по-различно виждане за събитията, които са се случили на Балканския полуостров и най-вече в България. Това ни кара да предполагаме, че той е използвал неизвестен източник на информация, който не е стигнал до нас. За съществуването на такъв текст подозираме и поради факта, че поп Йовчо от Трявна изказва подобни твърдения[19], най-вероятно защото е използвал същият източник като монах Спиридон. Този недостигнал до нас текст може да се окаже знаков за историята на България и написаното в него може да промени коренно досегашните схващания за събитията в царството.

По негови данни Александър имал жена, от която му се родил син – Иван Шишман. След това той взел за жена дъщерята на Йоан Катакузин и му се родил син (Георги) и дъщеря Мария, монах Спиридон споменава за съществуването на още две дъщери, чиито имена не са назовани. След неговата смърт на престола застанал Иван Шишман през 1360 г. Турците завладели много християнски земи, което довело до вълнения в тях през 1364 г. В 1356 г. пиротския княз Момчил, заедно с българската войска, нападнал Оркан, турския цар. Първото сражение било при Испол – турците с тяхната 150-хилядна армия победили българите и 100-хилядната им войска. Турците убили 96 000 души от войската на княз Момчил, но българите успели да убият Оркан, турския цар. Турците не се изплашили и не прекратили военните действия, а дошъл големият син на Оркан – Сюлейман, и пак започнали да превземат Тракия, гръцки земи, Енес, Енея, Димотика, Адрианопол. Върнали се в България и превзели Сливен, Загоре и Велту. На 15.06.1386 г. при Косово поле се били Мурат и цар Лазар, където Мурат загубил живота си. След неговата смърт на турския престол застанал синът му Баязид. Той събрал войска и през 1393 г. нападнал и превзел Търново, а българският цар побягнал към Златица, а от там към Самоков. През лятото на 1413 г. султан Муса[20] убил българския цар Иван Шишман при р. Искър и тръгнал да завзема Златица. Братът на българският цар Шишман, деспот Георги, видински цар, когато разбрал за смъртта на брат си, събрал войска от българи и сърби и през 1421 г. отишъл в Златица, убил турския султан Йоюзум, убил и неговия зет Ахмет паша и се върнал във

Видин. След Йозум на престола застанал Мохамед, който скоро починал и на негово място се възцарил Мурат II.

На 17.07.1433 г. Видин бил превзет, а българският цар Георги, като видял,че няма какво да направи, помолил за мир. За да скрепи мира, той оженил сестра си Мария за турския султан Мурат. През 1441 г. Георги заедно с войска от българи и сърби победил Мурат, но 3 години по-късно той се завърнал и завзел много български земи.

През 1454 г. султан Мехмет събрал 500 000 души войска, влязъл в България и завладял още земи. Две години по-късно, през 1456 г., Зинан паша победил българския цар Георги и го заловил жив. Смъртта на цар Георги и царица Ирина през 1457 г. и тази на крал Владислав и деспот Лазар през 1458 г. сложили край на българските царе и князе[21].

Представената по този начин от йеромонах Спиридон фактологическа информация дава един по-различен поглед за края на Българското царство.

Според съставителя на „Зографска българска история“ цар Александър се оженил и имал двама синове от първата си жена – Йоан и Страцимир. После се оженил за една еврейка и от нея имал двама синове, чиито имена не се споменават, и една дъщеря Мария. Дъщеря си дал за жена на турския султан Мурат през 1363 г. Точно в тази година анонимният историописец за пръв път вписва османските турци в българската картина. Еврейката отровила първородния му син на име Йоан. Александър се притеснил да не сполети същата съдба и другия му син Страцимир и затова на него дал Видин и Загоре, с цел да го отдалечи и предпази. Шишман и Асен се съюзили и се изправили срещу Страцимир. Страцимир показал героизъм и ги победил, като дори убил брат си Асен. След тази семейна битка и убийството на Асен, изправен пред другия си брат, който вече веднъж доказал колко непоколебим може да бъде, Шишман потърсил помощта на зет си, турския султан, за да му даде той войска. Независимо от помощта на турските войски Страцимир отново излязъл, като победил и прогонил вражески настроения си роднина. Тогава Шишман заедно с турската войска отишъл във Влашко да плячкосва, но влашкият воевода Мирча ги победил, а Шишман успял да избяга. Той отново отишъл при Мурат, за да му поиска повече войници, но Мурат разбрал, че при такова нестабилно положение може да вземе царството, и тръгнал с всички сили да разшири териториите си. Най-

напред нападнал Шишман и завзел Търново, после отишъл към Видин и превзел и него. Шишман избягал в София, а Страцимир заедно с майка си отишъл във Влахия при Мирча воевода. Мурат отишъл от Видин в София и се бил с Шишман и го убил, а царството превзел[22]. Така според анонимния съставител настъпва краят на Второто българско царство.

Когато говорим за българска история, и по-точно за отношенията с османците, няма как да пропуснем най-видния български възрожденец Паисий Хилендарски[23]. Той също се занимава с нашествието на османските турци в България и представя този процес от друг ъгъл. Той сам казва в своето предисловие, че с много труд е събирал от различни книги и истории тая „книжица".

Паисий поставя за пръв път османските турци в българската история през 1351 г., когато по негово писание, султан Мурад искал да повдигне войска срещу България. От своя страна Александър дал една своя дъщеря за жена и така постигнал мир със султана, който продължил до края на живота му. Смъртта на цар Александър е датирана от хилендарския монах така, както, дадена и от М. Орбини – 1363 г. Идентична с тази в „Царството на славяните" е и по-нататъшната информация, която ни дава Паисий. И в двата източника датират като край на живота на Шишман и край на България 1370 г. Орбини не споменава какво се е случило със Страцимир, докато Паисий пише, че Страцимир, Шишмановият брат, избягал в Молдово-Влахия и там живял до смъртта си[24].

В края на „История славянобългарска" Паисий Хилендарски застава срещу писаното от гърците, че престолонаследниците сами повикали турците, като казва, че така те прикриват своето лукаво дело. Той пише още, че гръцкият цар Мануил извикал турците срещу България и така започнала експанзията[25].

Това обаче не е нещо, на което можем да се доверим напълно, защото Паисий не се е занимавал с написване на чиста история, а с история, която да пробуди българския народ. Неговата цел не е била стриктно да следва историята, а да окаже влияние върху народа, използвайки само великите дела на предците му с хиперболизиране на някои не чак толкова велики събития.

От гледна точка на съвременната хронология на събитията, свързани с османската експанзия на Балканите и завладяването на

България, представите на ранните поколения историописци доста се разминават с наложилото се сега. Заедно с това се забелязват и две версии за края на българската държавност. Първата – че краят настъпва със смъртта на цар Иван Шишман, и още една – на йеромонах Спиридон, според която България продължава да съществува поне до средата на XV век, подкрепена и от летописа на поп Йовчо.

РОДОСЛОВНО ДЪРВО НА НАСЛЕДНИЦИТЕ НА ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР, СПОРЕД ЙЕРОМОНАХ СПИРИДОН

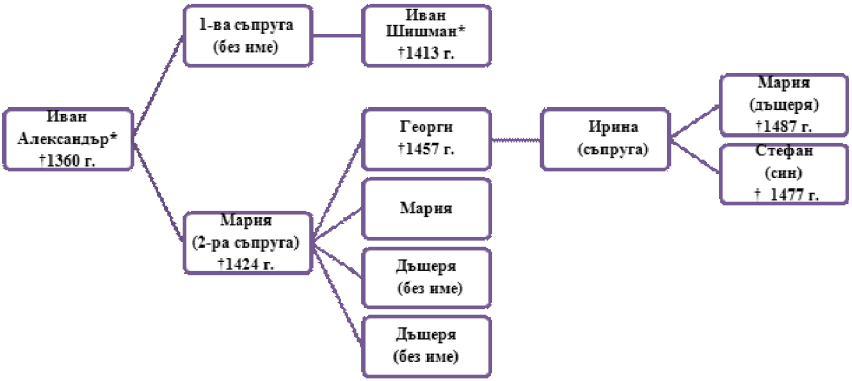

* Личности, присъстващи в познатите на съвременната наука извори.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Павлов, Пл.** Византия в своя залез (1341 – 1453). – В: **Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, Пл. Павлов**. Византия и византийския свят. София, 2011, с. 193 – 220.

[2] **Божилов, Ив.** „Трите България“ и тяхната гибел. – В: **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** История на Средновековна България VII – XIV век. София, 1999, с. 647 – 676.

[3] **Павлов, Пл., В. Тъпкова-Заимова.** Византия и Балканите. – В: **Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, Пл. Павлов**. Византия и…, с. 405 – 409.

[4] **Ангелов, Д.** Характер на Османската държава. – В: История на България. Т. III. Втора българска държава. София, 1982, с. 359 – 360.

[5] История во кратце о болгарскомъ народе словенскомъ. Сочинися и списася въ лето 1792 Спиридономъ іеросхимонахомъ. Стъкми за издание В. Н. Златарски. София, 1900.

[6] **Паисий Хилендарски.** История славянобългарска. Велико Търново, 1992.

[7] **Орбини, М.** Царството на славяните. София, 1983.

[8] Тук се има предвид Теодора. Виж: **Андреев, Й.** Теодора. – В: **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов**. Кой кое е в средновековна България. София, 2012, с. 655.

[9] В съвременната историческа наука се приема, че цар Иван Александър е починал през 1371 г. Виж: **Андреев, Й.** Иван Александър. – В: **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** Кой кой е …, с. 237 – 245; **Божилов, Ив.** Краят на едно дълго царуване. – В: **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. История на …, с. 624 – 646.

[10] **Орбини, М.** Царството на…, с.135.

[11] В съвременната историческа наука тези събития се отнасят към 1395 г.

[12] **Орбини, М.** Царството на…, с. 136.

[13] **Орбини, М.** Царството на…, с. 136.

[14] **Орбини, М.** Царството на…, с. 136.

[15] **Дюканж, Ш.** Византийска история. История на империята на Константинопол. София, 1992.

[16] **Дюканж, Ш.** Византийска история…, с. 73.

[17] **Дюканж, Ш.** Византийска история..., с. 73 – 74.

[18] История во кратце о болгарскомъ народе словенскомъ …,

[19] Поп Йовчо от Трявна. Летопис и родословие. Предговор и обща редакция Иван Радев. Велико Търново, 1995.

[20] Това е един от тримата синове на султан Баязид I (1389 – 1402). Той е известен в българския фолклор като Муса Кеседжия.

[21] История во кратце о болгарскомъ народе словенскомъ …, с. 98 – 100.

[22] Зографска българска история. – В: **Иванов, Й.** Български старини из Македония. София, 1970, с. 640 – 641.

[23] **Паисий Хилендарски.** История славянобългарска. Велико Търново, 1992, с. 60 – 62.

[24] **Паисий Хилендарски.** История славянобългарска…, с. 60 – 62.

[25] **Паисий Хилендарски.** История славянобългарска…, с. 61.

„ПРИЯТЕЛИ НА БОГА И ВРАГОВЕ НА ЦЕЛИЯ СВЯТ“: VITALIENBRÜDER КАТО ПИРАТИ И НАЕМНИЦИ В БАЛТИЙСКИЯ РЕГИОН В ПОСЛЕДНАТА ЧЕТВЪРТ НА XIV В.

Марио ФИЛИПОВ
докторант, катедра
„Стара история, тракология и средновековна история“
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: доц. д-р Александър Николов

The political reality in the Baltic region in the last quarter of 14th century is quite intricate and dynamic. One of the objectives of this study are to present briefly the political development of the Baltic region in the late 14th century, and the role of the battling forces of Meclenburg, Denmark and Hanseatic League. The Victual Brothers (German: *Vitalienbrüder*) were a loosely organized association of privateers who later turned to freebooting. Their moto was “ God’s friends and the whole world’s enemies“. It’s clear that they vastly affected maritime trade during the 14th century in both the North and Baltic Seas. After the death of her father Valdemar IV, Queen Margaret I of Denmark was battling Albert of Mecklenburg for Scandinavian supremacy. Albert had been King of Sweden since 1364 and Duke of Mecklenburg since 1383. The Vitalian Brotherhood were hired in 1392 by the Dukes of Mecklenburg to fight against Denmark, after Queen Margaret had imprisoned Albert and his son Eric of Mecklenburg in order to subdue the Kingdom of Sweden. The research reveals, using some of the known historical sources, more details about the role of the Victual brothers in the political conflicts depicted above, and the reasons why they were driven away from the region by the forces of the mighty Teutonic order in 1398.

Историята познава немалко случаи, при които разбойничеството, санкционирано от официалната власт, се смята за достойна за всякакви награди дейност и бива разглеждано като неотменна част от външната политика. Пиратството[1] – бич за търговията и порядъка в мореплаването, се поощрява от властимащите, когато им носи политическа изгода срещу техните противници, но когато това явление излезе от рамките на позволеното и престава да се поддава

на контрол, то най-често се превръща в своеобразно стихийно бедствие за всички страни. Появата на това явление в Балтийския регион, където в навечерието на Калмарската уния се разиграват динамични политически процеси, не прави изключение.

I. Датско-ханзейското съперничество в Балтийския регион през втората половина на XIV в.

Стотиците острови край датските, норвежките и шведските брегове от край време предоставят множество добре скрити места, удобни за разгръщане на пиратски операции. Още от епохата на викингите протоците Скагерак и Категат, свързващи Балтийско и Северно море, са известни с постоянно надвисналата заплаха от морско разбойничество. Цялостната геополитическа обстановка в Северна Европа през втората половина и последната четвърт на XIV в. предразполага развитието на пиратството в Балтийско и Северно море. След 1358 г. Ханзейската лига, своеобразна търговска конфедерация на свободни имперски, предимно северногермански градове, се консолидира и все повече се стреми да наложи цялостен монопол в търговията в Балтийския регион. Организацията от край време се стреми да извоюва колкото се може повече привилегии за собствените си търговци, които да осигурява максимални приходи при минимални разходи. Ханзейските градове следват тези цели, като пряко си взаимодействат с държавата на Тевтонския орден в Прусия и Ливония, както и със северногерманските страни, лавирайки умело в своята дипломация. Наред с гореизброените, като основни политически сили в региона се обособяват кралствата Дания и Швеция, както и Херцогство Мекленбург[2]. Дания постига особен просперитет по време на управлението на Валдемар IV Атердаг (1340 – 1375). Новият монарх успява да консолидира държавата си, докарана до фалит от Кристофер II (1276 – 1332) и да върне под своя власт важни за икономиката територии като Блекинге, Сконе и Халанд, предадени по-рано на шведския крал Магнус Ериксон. В първите десетилетия от управлението си той се стреми да закрепи властта си на трона. Ханзейските вендски градове първоначално подкрепят новия владетел на Дания. Вътрешнополитическите датски борби обаче влияят сериозно на търговията в Балтийско море. Пиратските кораби се умножават и не е тайна, че повечето от тях потеглят от определени

бази на датския бряг, за да причиняват сериозни загуби на германските търговци. Магистратите очакват стриктни действия срещу морското разбойничество от страна на датския владетел.[3] Валдемар обаче безкомпромисно се стреми да следва своите политически интереси и дори се намесва в борбите за престола на Свещената Римска империя на страната на бранденбургския си зет. Щом Сконе[4] се връща в състава на Датското кралство, Атердаг отменя търговските привилегии на ханзейските търговци в този важен за контрола на европейските пазари за херинга регион[5]. Походите на Валдемар срещу островите Йоланд и Готланд и завземането на гр. Висби в 1361 г., важен търговски пункт за германците, го въвличат във война с Ханзейската лига. Целта на краля е да контролира търговията с Русия и да получава редовни данъчни постъпления от Висби, а вероятно той се надява да си създаде важен изходен пункт за бъдещи удари срещу потискащото икономическо господство на Ханзата в Балтийско море. Въпреки наложената от Лигата търговска блокада, датчаните постигат успехи във военноморските сражения срещу ханзейските флоти през 1361 – 1362 г. Ключовата битка се състои при Хелсингборг в 1362 г. и коства сериозна загуба на Ханзата. В крайна сметка Любек отстъпва и дори е принуден да признае върховенството на датската корона с договора, подписан във Вордингборг през 1365 г.[6]. Заслепен от моментните си успехи, крал Валдемар става твърде късоглед за политическите условия в собствената си държава и недоволството на аристокрацията, духовенството и народа срещу него. Той все още се надява, че ще успее да сломи един противник, който има неимоверно по-голям икономически потенциал от Датското кралство. В следващите години ханзейските градове се договарят с херцога на Мекленбург-Шверин, Албрехт, чиито амбиции за датския престол за отколешни. Впоследствие постигат споразумения и с Долна Саксония, както и с част от местната недоволна датска аристокрация в Холщайн и Ютландия за нова война срещу Валдемар**.** Стига се и до важен етап във вътрешното развитие на Ханзейската лига – формирането на т.нар. Кьолнска конфедерация на градовете в 1367 г. След като Валдемар произволно повишава митническите ставки за преминаване през протока Йоресунд, военните действия са подновени в 1367 – 1370 г. Войната е доста кървава и за двете страни. Тежко поражение е нанесено на датската флота през 1368 г., след което

редица градове в Ютланд попадат под властта на ханзейските наемни войски. Местните немски князе пращат своите отряди да сеят опустошение по цялото крайбрежие на Ютланд. Копенхаген е разграбен, а към 1370 г. са завладени 15 важни укрепления в Сконе. На 8 септември 1369 г. капитулира крепостта Хелсингборг, издържала до последно. Валдемар не съумява да привлече сигурни съюзници и допуска сериозна грешка, отказвайки да пристъпи към преговори с Ханзата. Дания е принудена да отстъпи[7].

По силата на подписания на 24 май 1370 г. Щралзундски мирен договор, с който завършват Датските войни, Валдемар IV отстъпва на ханзейците широки привилегии. За щастие на датчаните 23-те града от Кьолнския съюз не бързат да удовлетворят исканията на съюзниците си от Мекленбург и рода Холщайн. Ханзейската лига добива правото на свободна търговия в Дания, Сконе и завладените крепости в Сунд, както и 2/3 от доходите от тях се предават за срок от 15 години на победителите като компенсация за претърпените загуби. Договаря се сеченето на нова монета в Дания, както и се дава обещание от датския държавен съвет да не се избира престолонаследник след смъртта на Валдемар, без съобразяване с мнението на градските магистрати от Кьолнската конфедерация. Изключително важно е и, че се регламентират условията на т.нар. брегово право по датските брегове, което е постоянна причина за конфликти в миналото[8]. Ползите, които Ханзейската лига придобива, са неоспорими. За известно време в региона се установява дългоочакваният мир. Година по-късно Валдемар постига мир и с Албрехт от Мекленбург, давайки му неясни обещания, свързани с унаследяването на датския престол. С това се създава предпоставка за продължение на конфликтите в бъдеще.

II. Мекленбургско-датска конкуренция в Балтика

Нова вълна на политическа нестабилност в западната част на Балтийския регион предизвикват амбициите на рода Мекленбург. Засилената конкуренция между Дания и Мекленбург за политическа власт в Скандинавия води до нова поява и увеличаване с особена сила на пиратството в региона. След бунт на аристокрацията, воден от влиятелния благородник Бо Йонсон Грип, през 1364 г. Албрехт, син на херцога на Мекленбург е поканен от кралския съвет на Швеция

да заеме овакантеното място на бившия крал Магнус IV Ериксон. Макар това да става не без политическата подкрепа на ханзейските градове, новият шведски владетел, воден от собствените си амбиции за датския престол, отказва да подпише Щралзундския мир. След смъртта на Валдемар Атердаг през 1375 г. властта над Дания попада в ръцете на най-малката му дъщеря Маргрете, съпруга на норвежкия крал Хокон VI Магнуссон. След като нейният съпруг умира, от 1380 г. насетне тя управлява кралството като регент от името на малолетния си син Олав Маргрете I Валдемарсдотер (р. 1353, 1375 – 1412) използва благоприятните за нея политически обстоятелства в Швеция и Норвегия, за да пристъпи към създаването на голяма северна федеративна държава под егидата на Дания, както и да постигне равенство в икономическо отношение с Ханзейската лига[9]. След смъртта на Олав Хаконсон през 1387 г. се обявява за кралица на Дания и Норвегия, но в някои официални документи явно не се свени да се подписва още от 1385 г. като „*Norvegiae et Sveciae regina, filia et vere heres domini Valdemari*". В едно свое изследване Д. Бьорк синтезира накратко в три направления политическия курс, подет от Маргрете: 1. Дания да се управлява от датчани и амбициите на Мекленбург да се контрират; 2. Равенство в балтийската търговия с Ханзата – ключ за което е контролът над Сконе; 3. Датска хегемония в Швеция – предпоставка за конфликт с Албрехт фон Мекленбург[10]. Една изключителна жена, която успява да накара Ханзейската лига да играе в нейната политическа игра. Именно немските търговци изразяват своята подкрепа при избирането на Маргрете за регент на Дания и Норвегия, а за това са възнаградени с поставянето на големия норвежки кралски печат под Щралзундския мирен договор и потвърждаване на привилегиите им в Норвежкото кралство[11]. Веднага след провала на амбициите им за получаване на датската корона враговете на Маргрете от рода Мекленбург още от 1376 г. се стремят да нанасят икономически вреди на датчаните, вземайки на своя служба местни пирати като наемници-капери, което е отразено в множеството оплаквания на германските търговци на официалните ханзейски събрания[12]. И старият херцог на Мекленбург-Шверин, Албрехт II, и неговият син, кралят на Швеция, носещ същото име, се опират на подкрепата на императора на Свещената Римска империя Карл IV (1355 – 1378). Постепенно след смъртта на стария херцог през 1379 г.

отношенията между датчани и мекленбургци се нормализират за известно време. Мир в региона бива постигнат, едва след като Ханзейската лига се споразумява с датската кралица за статуса на митата в Йоресунд след изтичането на 15-годишния срок за ханзейски контрол над завладените през 1369 – 1370 г. крепости и пролива. Това става чрез силен политически натиск от страна на Маргрете – тя първоначално отказва да поднови привилегиите на Градовете в Норвегия, а и явно подкрепя пиратските набези в региона, срещу ханзейските търговски флоти. Търговците неведнъж я обвиняват, че издава каперски писма и подкрепя морските разбойници[13], и докато не получат компенсации за своите загуби отказват да върнат Сконе на Датската корона. Разходите за поддръжка на безопасни търговски пътища са огромни. Ханзейските градове са принудени да събират специален данък, наричан *Pfundzoll,* за съоръжаване на специални умиротворителни кораби (*Fredekoggen*), които да патрулират в проливите. Събирането на този налог неведнъж вкарва в конфликти отделните немски градове, отказващи да предават сумите по ред причини[14]. Магистратите от Ханзейската лига, водени от своето меркантилно мислене, виждайки че властта над сконийските градове и Хелсингборг не оправдава високите разходи за поддържане на сигурността в региона, мълчаливо се съгласяват, когато в 1385 г. датските войски на Маргрете навлизат в загубените по силата на Щралзундския мир територии[15]. За сметка на това датската кралица възстановява привилегиите на немските търговци в Норвегия и Дания. Тя дори посредничи за установяване на мир между ханзейските търговци и пиратите, а още от 1384 г. датски кораби се присъединяват към патрулите в Западно Балтийско море. Въпреки че в региона настъпва затишие, съперничеството между Мекленбург, Ханзата и Датското кралство далеч не е отшумяло.

III. Vitalienbrüder в служба на Мекленбург.

Докато кралицата-регент на Дания и Норвегия Маргрете Валдемарсдотер бавно, но сигурно прокарва своя политически курс на консолидация, мекленбургският крал на Швеция въвлича своята държава в политическа криза. Албехт раздава на немската аристокрация от Мекленбург значителни държавни постове и немалка част от владенията на шведската корона. През 1386 г. кралският маршал и глава

на кралския съвет (швед. *Riksredet*) Бо Йонсон Грип, един от най-могъщите земевладелци в Швеция, завършва земния си път, дарявайки по-голямата част от своите притежания на местни църкви и манастири. Преди смъртта си той определя съвет от лордове, които да управляват остатъка от обширните му териториални владения. Бо Йонсон прави всичко възможно тези територии да не попаднат под властта на крал Албрехт. Претенциите на краля към тези владения и опитите му да назначава свои протежета от Мекленбург на висши постове го вкарват в конфликт с кралския съвет и аристокрацията на Швеция. Стига се дотам, че през 1387 г. Маргрете Датска е поканена да стане регент и на Шведското кралство. Албрехт няма друг избор, освен да събере армия и да започне военни действия срещу датчаните на своя територия. Той с пресилена насмешка нарича Маргрете „крал без панталон”[16]. Основното сражение между двете военни сили се води на полето край Фалшьопинг в 1389 г. Албрехт и неговият син Ерик попадат в датски плен. Кралицата практически завладява по този начин почти цяла Швеция. Верни на стария крал остават само няколко града, сред които добре укрепеният Стокхолм, с преобладаващо немско представителство в градския съвет. Местното население, предимно от мекленбургски произход, се заема с подготовката на отчаяна отбрана. Недоверието между германци и шведи в града довежда до изгонването на повече от 300 шведски граждани и екзекутиране на по-видните представители от шведски произход в градския съвет. Крепостта попада под датска обсада и въпреки че е добре укрепена, над населението надвисва опасност от гладна смърт. Именно във връзка с тези събития своеобразната асоциация на морски разбойници, станала известна с прозвището *Vitalienbrüder* – „Виталийските братя”, се споменава в историческите хроники и множеството ханзейски официални административни документи. Както стана ясно, мекленбургските владетели не се свенят още от времето на конфликтите с Валдемар IV Етерде да издават каперски писма, чрез които легитимират правото на пиратите да грабят на воля всеки кораб, плаващ плава под вражеските датски или норвежки флагове. Кризата с пленяването на шведския крал не прави изключение. В отчаяна ситуация като тази мекленбургците обещават, че ще отворят своите пристанища за „всички тези, които на

свой риск ще тръгнат към морето, за да нанесат вреда на Кралство Дания"[17]. Градовете от Мекленбург Рощок и Висмар, членове на Ханзейската лига, също осигуряват подслон на тълпите морски разбойници, готови да плават, служейки на Албрехт. Наименованието *Vitalienbrüder*[18] вероятно идва от конкретната първа задача, поверена на мекленбургските капери – разбиване на блокадата на датчаните и снабдяването на Стокхолм с продоволствие. Далеч по-вероятна е тезата на Д. Бьорк, според която това е название, използвано и порано в региона, и е пример за типичния пиратски хумор, понеже идва от факта, че морските разбойници се самоиздържат чрез грабеж. Друго появяващо се в източниците наименование за каперите е *Likendeeler* или „делящи по равно" и е свързано вероятно с практиката всеки член на техните екипажи – от капитана до най-незначителния моряк, да получава равен дял от награбеното[19]. Според повечето специалисти, занимаващи се с региона, морските разбойници формират свои собствени организации по подобие на асоциациите, характерни за средновековна Европа. Явно те имат собствени неписани правила, бази за операции и йерархия.

Под върховенството на мекленбургските си командири Виталийските братя постигат и първите си сериозни успехи. Хронистите Херман Корнер и Раймар Кок представят находчивостта на каперите. Според тях градовете Рощок и Висмар екипират флот от 8 кораба с екипажи от Виталийски братя, командвани от магистър Хуго. През зимата на 1393 – 1394 г., сезона, когато корабоплаването е почти невъзможно, флотата отплава към Стокхолм, където, пристигайки, е скована от ледовете в пристанището на града. Чрез тактическа хитрост Хуго успява да отърве екипажите си от сигурна смърт при датските набези. Той нарежда на хората си да натрупат дървета покрай застиналите коги и да ги облеят с вода, докато замръзнат подобно на хлъзгава ледена стена. Пред самите дървета ледът бива разбит и оформен подобно на ров. През нощта водата се покрива с тънка ледена кора. Природните стихии сякаш подпомагат измамата, след като лек сняг покрива за няколко часа своеобразното укрепление. Когато датчаните атакуват, хора и коне попадат в ледените води, претърпявайки огромни загуби, засипвани през това време от арбалетните стрели от високите части на мекленбургските кораби. Когато

времето се затопля в следващите дни, магистър Хуго успешно влиза в Стокхолм с товара си от хранителни припаси за бедстващото население[20]. Благодарение на пиратските набези по крайбрежията от 1391 г., под властта на Херцогство Мекленбург попадат немалко датски, норвежки и шведски територии, в това число Борнхолм, Обо, Виборг и няколко крепости във Финландия. Две години по-късно Берген е оплячкосан, а населението му е принудено да се подчини на Албрехт. В 1394 г. Малмьо също е разграбен от каперите.

Реално ситуацията е такава, че мекленбургските градове Висмар и Рощок отварят своите пристанища за всякакви мародери, престъпници, приключенци и недоволни жители на селата. Рецесите от 1391 – 1395 споменават за множество *capitanei* и *fraters vitualium*, които продължават да служат на Албрехт, пратени на бойните полета наред с редовните войски[21]. Мнозинството от командирите в този период произхождат най-вече от дребните аристократични фамилии от Мекленбург-Шверин, макар да се среща името на поне един датски благородник и двама монаси от Просещия орден във Висби.

Най-големият успех несъмнено е завладяването на остров Готланд и столицата Висби в 1394 г. от Албрехт фон Пекател от Стокхолм. Там Виталийските братя установяват сигурна своя база с изключително подходящо за контрол над региона местоположение. Мекленбург също добива допълнителен коз в борбата си за надмощие в региона. Пиратите установяват свои форпостове и в Ботнийския и Финския залив.

Много бързо каперите се връщат към своите стари разбойнически привички, като търсят плячка както в открито море, така и по крайбрежията на Северна Европа. Дребното мекленбургско благородничество, дори и да работи в полза на краля на Швеция и своя сюзерен, рядко се води от морални цели и далеч повече се стреми към лично обогатяване. Нещата излизат от контрол и след 1392 г. морското разбойничество застрашава цялата търговия в региона, като основно бива засегната транзитната търговия на Ханзейската лига. В 1393 и 1394 г. виталийските братя дори оплячкосват Берген, Норвегия, където се намира едно от големите търговски представителства на Ханзата. Редица градове в крайбрежните региони също са подложени на нападения. Хронистът Раймар Кок отбелязва за 1393 г., че Вита-

лийските братя доминират в морето, докато ханзейските флоти бездействат в пристанищата[22]. Това води до повишаване на цените в региона. Уловът на херинга в Сконе намалява от ¼ до 5 пъти от предишното си ниво. Детмар от Любек твърди, че „те ограбваха еднакво и приятел, и враг, така че търговията със Сконе залиня за всички тези три години. Заради това херингата в тази година беше много по-скъпа – в Прусия до 3 пъти, а във Франкфурт до десет пъти"[23]. Ханзейското събрание (диета) от 1392 г. се принуждава да забрани за цели три години търговските операции в Сконе. Ханзата се опитва да наложи политически натиск над Висмар и Рощок и да ги спре да подслоняват морски разбойници, но двата града се оправдават с лоялността към своя сюзерен, отказвайки да предприемат действия или да плащат обезщетения на останалите търговци.

Въпреки че притежават каперски писма, Виталийските братя рядко избягват правосъдието, ако биват заловени в нарушение на правата на ханзейските търговци. В един от протоколите на ханзейските събрания (рецеси) е описан подробно случай, в който група пирати се опитва да завземе на абордаж един кораб от Щралзунд, въпреки че ясно си личи, че е германски, а не датски. Търговският екипаж успява да надделее в разиграло се сражение и да плени пиратския кораб наред с близо сто души от братята виталиери. Пленниците биват натъпкани в бъчви, складирани и пренесени като товар до Щралзунд, където без съд биват обезглавени[24]. На подобно държание към пленниците търговските екипажи се научават от самите пирати. Интересно в случая е, че докато мекленбургският херцог, сюзерен на Рощок и Висмар, се стреми да се възползва от услугите на каперите, град Любек и голяма част от останалите ханзейски градове подкрепят Дания, с която неотдавна са изгладили основни икономически противоречия за митата в Йоресунд. Така вътре в Ханзейската лига се наблюдават редица конфликти относно начините за справяне с пиратската заплаха. Събираният за съоръжаване на умиротворителни конвои данък *Pfundzoll* става редовна причина за противоречия. Загубите, които търговските флоти претърпяват, са твърде големи и постепенно всички градове биват засегнати. Един от опитите на градовете да решат проблема е осъществен през 1394 г.

Тогава под егидата на Любек е съоръжена значителна флота от *Friedeschiffen.* Тя включва 36 кораба тип кога[25], 4 „рейнски кораба" и общо 3 500 въоръжени мъже. Когата като тип кораб е едномачтова, характеризира се с високи бордове, прав кил и водоизместимост до 100 *ласта* (200 метрични тона). Този тип кораб неслучайно олицетворява могъществото на ханзейското мореплаване. За военни цели когата се налага да бъде модифицирана, като палубата и платформата на кърмата, наричана *кастел,* се надграждат с дъски, понеже в своята същност съдът е използван предимно за търговски цели. Наред с това всяка от тежките коги трябва да бъде подържана от *schnigge* и *schutte* – леки, бързи едномачтови съдове за плитко газене[26]. Общо 8 града трябва да осигурят кораби, финансови средства и екипажи. Флотата е огромна за времето си, но така и не е съоръжена напълно, понеже пруските градове отказват да се включат в операцията. Дания също не се справя със задачата да създаде ефективна военоморска сила, която да защитава нейните територии от постоянните каперски набези.

В крайна сметка огромна крачка напред е постигната в 1395 г. Ханзейската дипломация впряга всички сили за да се пристъпи към мирни преговори между враждуващите страни. Редовна тактика на немските търговци е да продължат дори във време на война борбата с дипломатически средства, като си дават вид на защитници на правовия ред[27]. Така на 20 май 1395 г., с посредничество на германските ханзейски градове и Тевтонския орден, започват активни преговори между Маргрете и Мекленбургското херцогство в Сканьор и Фалстербо. В Линдхолм е подписан договор, според който Албрехт получава свободата си срещу голям откуп от 60 000 сребърни марки. Град Стокхолм остава като депозит за договорената сума на разположение на Ханзейската лига. Албрехт фон Мекленбург се отказва от своите претенции за шведската корона и единствено гр. Висби и части от остров Готланд остава като част от някога обширните му владения[28].

Вече няма нужда от мекленбургските наемници. Според мирния договор от Линдхолм каперите трябва да напуснат датските територии до 25 юли 1395 г., а градовете Висби, Стокхолм, Рощок и Висмар повече не трябва да ги подпомагат и да им осигуряват убежище. Повечето мекленбургски аристократи се завръщат в родните

си земи. Виталийските братя загубват подкрепата на официалните власти. Все пак те владеят редица важни пристанища по финландското крайбрежие, където се осланят на подкрепата на сина на Бо Йонсон Грип – Кнут Боссон. Не на последно място под техен контрол се намира изключително важният остров Готланд – най-удобната база за военоморски операции в Източно Балтийско море. Синът на бившия шведски крал, Ерик заема острова като свое владение и застава начело на шайките от морски разбойници, вързуващи в Източна Балтика. Виталийските братя далеч не се отказват от своя „поминък". Тяхно мото оттук насетне става легендарният израз „Приятели на Бога и врагове на целия свят" (среднодолнонем. *Godes vrende unde al der werlt vyande*). За пръв път то се споменава в едно писмо с дата 4 май 1398 г. от германските търговци от контора в Брюж, адресирано до представителите на Ханзейската лига на събранието, свикано в Любек:

Освен това шкиперът (капитанът) Екарт Шьоф ни съобщи, че Братята виталиери му заръчали да ни предаде, че те са приятели на бога и врагове на целия свят, с изключение на онези от Хамбург и Бремен, на които не желаят злото, тъй като им е било позволено да идват и да си отиват от там, когато им е угодно.
[HR IV, No. 458]

Дали наистина тези два града са толкова добре настроени към настаняващите се в техните пристанища пирати, е трудно да се каже. През 1397 г. последният покровител на Виталийските братя в Балтийско море, Ерик фон Мекленбург умира от чума във Висби. Ръководството на пиратите от Готланд е поето от Свен Стуре. Те продължават да извършват разбойнически набези срещу ханзейските търговски флотилии, като така настройват срещу себе си всички големи политически сили[29].

След 1395 г. ханзейските градове вече имат възможност да се възстановят от загубите си и да заработят за нормализиране на търговията в региона. Важна стъпка за политическата стабилизация в Балтийския регион е и създаването под егидата на Маргрете I Валдемарсдотер на съюз между Швеция, Норвегия и Дания, останал известен с наименованието Калмарска уния. За крал на това голямо скандинавско политическо обединение е избран на 17 юни 1397 г.

племенникът на датската кралица Ерих от Померания. Това е едно от най-колосалните и стабилни междудържавни образувания в историята на Европа. Съюзът се разпада едва през 1523 г., след като Густав Васа се обявява за крал на Швеция и отделя страната си от унията[30].

Все пак не се пристъпва засега към нова масова кампания за елиминиране на заплахата от Виталийските братя. В крайна сметка Великият магистър на Тевтонския орден Конрад фон Юнгинген започва подготовка за инвазия на остров Готланд. В тези си действия той надали се води само от безкористни чувства за освобождаване на региона от надвисналата сянка на пиратството. Островът е твърде примамливо за всички владение. За няколко месеца Великият магистър съоръжава флота от 84 кораба с 4000 души и 400 коня. На 17 март 1398 г. тази огромна военна сила потегля от устието на река Висла и след 4-дневно пътуване достига брегове на Готланд. Тевтонските рицари завладяват Ландскрона и използват това удобно пристанище за нападението и обсадата на град Висби. Огромна част от морските разбойници биват избити на сушата. Според изворите още три техни крепости са превзети и изгорени. В крайна сметка Йохан фон Мекленбург, настоящ херцог и брат на бившия шведски крал Албрехт, предоставя на 5 април 1398 г. цялата територия на острова на Конрад фон Юнгинген.[31] Пет седмици се задържат тевтонските рицари на острова, преди да потеглят обратно към Прусия. Мощта на Виталийските братя, които между 1395 и 1398 г. нанасят неизброими щети, бива сломена. Оцелелите морски разбойници в Балтийския регион са принудени да търсят спасение към норвежките брегове и Северно море. Немалка част от тях потеглят към Фризия, където убежище им дават местните вождове. С това завършва този етап на развитието на пиратството в Балтийския регион и така настъпва времето на Виталийските братя в Северно море и Английския канал, прославени във фолклора на северногерманските градове, с техните капитани Клаус Щьортебекер, Годеке Михелс, мейстер Вигболд и Вихман. Историята на трите северни кралства и Ханзейската лига в навечерието на Унията от Калмар е невъзможно да бъде разглеждана цялостно, без да се вземе предвид по-подробно, отколкото досега е направено в европейската медиевистика, любопитната и сложна роля на "приятелите на Бога и врагове на целия свят."

БЕЛЕЖКИ

[1] Добре е да се уточни, че тук понятието „пирати" се използва като еквивалент на употребявания навсякъде в изворовия материал от Северна Европа и Балтийския регион термин „морски разбойници" – среднодолнонем. *Sevor, serovere* – добър пример са редицата от документите от официалните събрания на Ханзейската лига – *Hanserecesse* от 1375 – 1401 г.: – HR II, III, IV.

[2] Вж. приложение 1.

[3] **Финдайзен, Й.** Дания от наченките до наши дни. София, 1999, с. 83 – 84.

[4] Сконе (лат. Scania, нем. Шьонен) в днешно време е все още най-южната историческа провинция на Швеция. Проливът Йоресунд (нем. Сунд) я разделя от брегове на датския остров Зеланд.

[5] **Подаляк, Н.** Ганзейско-датское соперничество и политика Ганзы второй половины XIV в.: пути и методы реализации. – Средние века, 2002, № 63, с. 196. Пазарите за херинга в Сконе са от изключителна важност за развитието на търговията не само в Балтийско море, но и в цяла Северна Европа. Всяка година стотици кораби от Любек, Рощок, Щралзунд, Висмар, Данциг, а дори от Англия, фламандските земи и Шотландия хвърлят котва в пристанището Сканьор при залива Хьолвикен. В добри години уловът на херинга в Сконе е значителен, на корабите се натоварват до 300 000 бурета с риба годишно. Кралската хазна се пълни редовно от голямото търсене на риба, особено във време на пости.Същевременно ханзейската търговия е облагодетелствана и от вноса на нужната за осоляване на рибата, но и за ред други занаяти сол, предимно от Люнебург. – **Финдайзен, Й.** Дания…, с. 91 – 92.

[6] **Подаляк, Н.** Ганзейско-датское соперничество..., с. 197 – 198.

[7] **Dollinger, Ph.** The German Hansa. Stanford, 1970, p. 67 – 70; **Подаляк, Н.** Ганзейско-датское соперничество..., с. 201 – 202.

[8] **Dollinger, Ph.** Die Bedeutung des Stralsunder Friedens in der Geschichte der Hanse. In: HGBll, 1970, № 88, p. 148 – 162; Пълен текст на договора, преведен на български: **Иванов, И., Н. Христова, Ст. Богданов.** Градският въздух прави човека свободен. Сборник с документи и материали за средновековния европейски град. Варна. 1995, с. 122 – 127.

[9] **Финдайзен, Й.** Дания…, с. 94 – 96.

[10] **Bjork, D.** Piracy in the Baltic 1375 – 1398. – Speculum, Vol. 18, No. 1 (Jan., 1943), p. 42 – 45.

[11] **Подаляк, Н.** Ганзейско-датское соперничество…, с. 206; HR.II, № 124-126; с. 133 – 135.

[12] Проблемът с пиратството е засяган постоянно в програмата на ханзейските събрания след тази година: множество от документите за периода в HR II, III, IV.

[13] HR. II, № 240.

[14] **Bjork, D.** Piracy in the Baltic…, p. 47 – 52.

[15] **Bjork, D.** Piracy in the Baltic, p. 50 – 51.

[16] В източниците, между които и „Датската римувана хроника" от 1495 г., се споменава неведнъж фактът, че един мъж бива надхитрен от жена, вж. бележка 3 – **Bjork, D.** Piracy in the Baltic…, p. 55.

[17] Както се споменава в официално оплакване на страдащите от пиратството ханзейски пруски градове: – HR IV, № 15.

[18] От лат. „храна". В документи, издавани от Великия магистър на Тевтонския орден, те директно са наричани fraters victualium, шведските и долнонемските варианти са и *fetaliebrųder, vitalianer, vitaliebrųder.* – **Bjork, D.** Piracy in the Baltic…, p. 59 – 60.

[19] **Bjork, D.** Piracy in the Baltic…, p. 60.

[20] **Bjork, D.** Piracy in the Baltic…, p. 57.

[21] **Nicolle, D.** Forces of the Hanseatic League 13th – 15th Centuries. Oxford, 2014, p. 15 – 16.

[22] **Meier, D.** Seafarers, Merchants and Pirates in the Middle Ages. Woodbridge, 2006, p. 150.

[23] **Dollinger, Ph.** The German Hansa…, p. 80.

[24] **Meier, D.** Seafarers…, p. 147.

[25] Приложения VI, 1; VI, 2.

[26] HR IV, № 192, датирана в 3 март 1394 г.; за класовете кораби: – **Nicolle, D.** Forces of the Hanseatic League…, p. 20 – 22.

[27] **Краузе, Г.** Военно-морское дело в истории Ганзы. – В: Цивилизация Северной Европы: Средновековной город и культурное взаимодействие. Ред. А. Сванидзе. Москва, 1992, с. 107 – 113.

[28] **Bjork, D.** Piracy in the Baltic…, p. 64 – 67.

[29] **Meier, D.** Seafarers, Merchants and Pirates in the Middle Ages…, p. 152.

[30] **Финдайзен, Й.** Дания…, с. 97 – 99.

[31] **Bjork, D.** Piracy in the Baltic…, p. 67; **Meier, D.** Seafarers… p. 153; HR IV, № 437.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение I: Основни политически сили в Балтийския регион в периода между 1200 – 1400 г.

Приложение II: Надгробие от началото на XV в. на шведския крал Албрехт фон Мекленбург. Неизвестен скулптор. Манастир Бад Доберан, Германия

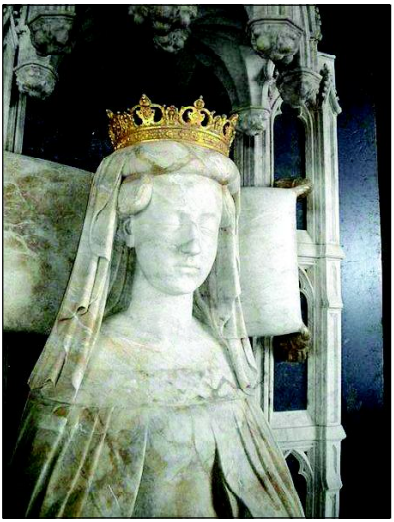

Приложение III: Надгробие на датската кралица Маргрете I Валдемарсдотер, 1423 г., неизвестен автор. Катедрала в Роскиле, о-в Зеланд, Дания

Приложение IV: Фреска с единственото известно съвременно изображение на Виталийски братя. 1405 г., църква в селището Бунге, о-в Готланд, Швеция

Приложение V: Памфлет, издаден в 1701 г., посветен на 300-годишнината от екзекуцията на морските разбойници Клаус Щьортебекер и Годеке Михелс. Любек, Северна Германия

Приложение VI: 1. Ханзейски кораби тип kogge – съвременна графична реконструкция. Източник: Nicolle, D. Forces of the Hanseatic League 13th–15th Centuries. Oxford, 2014

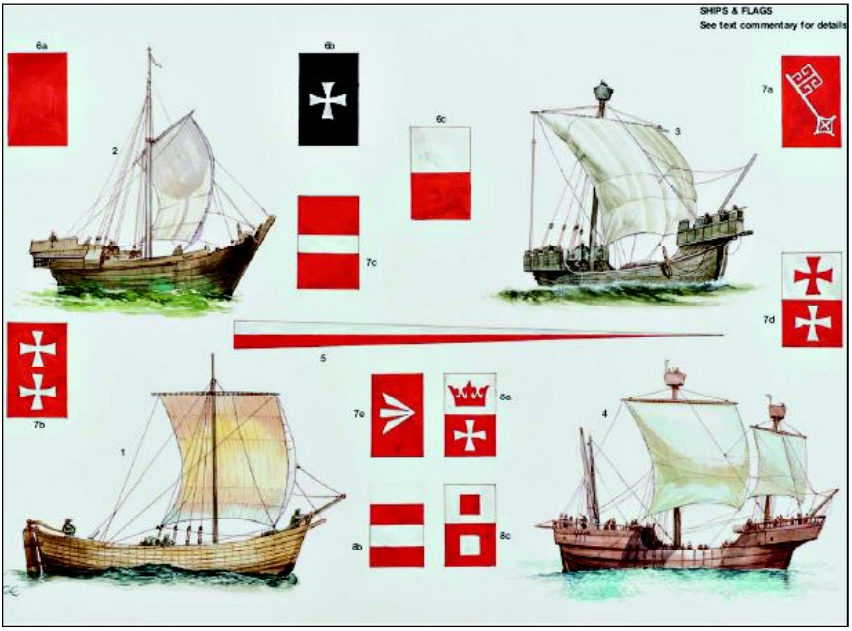

2. Изображение на кога върху градския печат на Щралзунд, 1329 г., Hamburger Staatsarchiv, Хамбург, Германия

Списък на съкращенията:

HGBII – Hansische Geschichtsblätter

HR – Die Recesse und andere Akten der Hansetage

ПОКУПАТЕЛНАТА СПОСОБНОСТ НА НАСЕЛЕНИЕТО ПРЕЗ XVI – XVII ВЕК (ПО ПРИМЕРА НА СКОПИЕ И СОФИЯ)

Десислава ДИМИТРОВА
Докторант катедра „Стара и средновековна история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Красимира Мутафова

This article related to the purchasing power of the population in two major Balkan cities Sofia and Skopje (Ьskьb) will try to do analysis based on published material, what is sold to urban markets and how goods in them are generally available. To visualize the selected documents will use several tables in which data can be found on the selling price of properties in Sofia and the price of labor. An attempt cities to be matched by the conclusion reached by is that wages are Yuskub wages are higher from where it should and the higher standard of living.

Интересът към въпросите, свързани с османската икономическа система, е широко застъпен в българската и балканската османистика. Трудовете на В. Мутафчиева[1], Н. Тодоров[2], С. Димитров[3], Е. Радушев[4], Е. Грозданова[5], Цв. Георгиева[6] и редица други автори поставят кръг от проблеми, отнасяши се до икономическото развитие и състояние както на империята, така и в частност на нейните поданици. В научно обращение е въведен документален материал, предоставящ възможност за детайлно проучване на тенденциите в развитието на османската икономическа система през XVI – XVII в.

През последното десетилетие все по-често османистите насочват изследователския си интерес към едно от големите проблемни звена в изучаването на икономиката на империята, а именно – отношението между център и периферия[7]. В част от тях се поставят въпроси за различните фактори, оказващи влияние върху развитието на административните центрове на санджаци, от една страна, а от друга – между столичния град и останалите. Именно на този тип изследователски дирения ще бъдат посветени следващите редове в

опит да се проследи каква е покупателната способност на населението през XV – XVII в. по примера на два от ключовите балкански ãðàäîâå – Ñîôèÿ è Ñêîïèå (Þãîçàïàäíà á)[8].

Според икономическата дефиниция под покупателна способност се разбират стоките и услугите, които могат да се купях с определено количество пари. Подобно определение е колкото приемливо, толкова и дискусионно. За периода XV – XVII в. ще възприемем като основно средство за покупко-продажба акчето и неговите приблизителни параметри в сребро (то, както е известно, многократно променя своето тегло). Що се отнася до въпроса за стоките, които могат да се закупят, към стандартно описваните цени по пазарите прилагаме и стойността на имотите в София. За основна база на количеството сребро, циркулиращо в едно хане[9], ще се позовем на приблизителна схема на работното възнаграждение, разделено по категории труд.

Другият основнен въпрос, на който би следвало да обърнем внимание, е приложеният критерий за подбора на София и Скопие. Създаването на един приблизително точен модел за разпределение на градското пространство в Османската империя, по-специално в рамките на нейните балкански владения, е изключително трудоемък процес. В българската историография в научно обращение функционират няколко схеми, като можем да възприемем тяхното работно разпределяне в три групи съобразно водещите имена в направеното типологизиране на градовете – съответно на Махиел Кийл, Николай Тодоров и Цветана Георгиева. Ще сравним София и Скопие по трите модела, което се налага поради различните акценти, поставени от авторите[10].

Първата класификация на градовете в империята, на която ше обърнем внимание, е дело на М. Кийл. Холандският османист се ръководи от „начина, по който са възникнали даденитe селища".

1) Градове, оцелели от византийско-българския период, допълнително развити от османците. Те имат смесено население още от началото на османския период.

2) Градове, развили се край византийско-български крепости.

3) Предосмански градове, в основната си част пресъздадени и наново населени от османци.

4) Новосъздадени градове.

5) Градове, развили се повече или по-малко спонтанно от села[11].

По тази схема Скопие и София попадат в една подгрупа, а именно предосмански градове, в основната си част наново населени от османците. Тяхното развитие се стимулира с широкомащабно строителство, ръководено от централната власт.

Други са критериите, които прилага Николай Тодоров. Авторът се позовава на демографската картина през средните векове, според която малките градове са с население до 2000 души, средните – между 2 – 10 000 и големите – над 10 000. Н. Тодоров подчертава, че „някои автори увеличават групите, като въвеждат категорията градове джуджета (с няколко десетки до няколкостотин жители)[12].

Винаги когато се съставя демографска статистика за определен санджак, авторите въвеждат сравнителния анализ. Той е подходящ метод на изследване предвид регистровия материал, но рядко се отчитат всички специфики на документите. Често могат да бъдат открити препратки за отделни региони на две съседни империи (Австрийската и Османската), сравнявани в хиатус от два века, или два санджака, сравнени по иджмал дефтери, съставени през няколко десетилетия. Например в своята монография „Балканские владения Османской империи на рубеже XVII – XIX вв.”[13] В. Грачёв пространно описва миграцията на християнско население от Османската към Хабсбургската империя за периода от XV до XVIII в.: „има няколко големи вълни ... Така разделените на части народи на Балканския полуостров ... постепенно възстановяват икономическата, религиозната, а по-късно и политическата си връзка”[14]. В подкрепа на тезата си за „масовата миграция” авторът представя няколко таблици с числеността на населението в отделните графства и провинции. В тях са вписани названието на съответния град (Виена, Линц, Грац и т.н), сходни начални години и численост на населението, но авторът ги съпоставя с „фактическа и предполагаема численост на населението през 1801 г.”[15]. От обобщаване на данните страдат и редица други изследвания. За населението на Скопие например П. Петров отбелязва: „за 1455 година – 285 християнски ханета, 24 вдовишки, 616 мюсюлмански ханета и 38 евреи”, а Н. Тодоров за същия град вписва следния жителски състав „за периода 1455 – 1460 г. са регистрирани

339 немюсюлмани, 511 мюсюлмани, общо 850 ханета. С нарастване на средногодишния брой на населението от 2,9% за Скопие“[16].

В подробен (*муфассал*)дефтер №12 от 1452/1453 г. за Скопския вилает са регистрирани за „самия град Скопие” 31 махали. Ще отбележим само техните имена и броя на ханетата или лицата (nefer) в тях. Мюсюлмански квартали: Ходжа Омер – 23 лица, Агриян Хасан – 29 лица, Джамия – 20 лица, Тузджа Мустафа – 25 ханета, Кетхуда хаджи – 26 ханета, Хайредин Куюмджия – 38 ханета, Салахеддин Хараджи – 45 ханета, Хаджи Сапунджия – 7 ханета, Кетхуда Рамазан – 31 ханета, Касим Факих – 25 ханета, Синот на Куюмджия – 9 ханета, Дурсун Сарач – 13 ханета, Али Ментешели – 16 ханета, Ходжа Муслихудин – 17 ханета, Катърли – 43 ханета, Бостан Ага – 9 ханета, Капиджи Юсуф – 16 ханета, Диббак Шахин – 49 ханета, Нукри Ахмед – 6 ханета, Шаджах – 36 ханета, Хаджи Бали – 21 ханета, Кара Кади – 13 ханета, Исхак-бег – 8 ханета. Общо: 72 души и 444 ханета.

Християнските (gebran) махали в самия град Скопие: Тодор, син на Владе – 45 ханета, 3 вдовици; Черп – 56 ханета, 8 вдовици; Генко – 58 ханета, 6 вдовици; Рале – 54 ханета, 5 вдовици; Данчо – 42 ханета, 3 вдовици; Станимир – 29 ханета, 1 вдовица; Димитри – 13 ханета, 1 вдовица; Андро – 15 ханета. Общо: ханета 312, вдовици 27[17].

Както може да се забележи, Н. Тодоров и П. Петров се позовават на същия регистър, но с неточна калкулация на населението. Разминаванията от 2-3 години и 20-30 ханета изглеждат несъществени, но могат съвсем погрешно да поставят разглежданото обживено пространство в неадекватна класификационна група. Подобни разлики, както и особеностите на османските регистрови документи, ни провокират да отбележим, че класификационната схема на Н. Тодоров за балканските градове в периода XV – XVII в. е практически трудно приложима.

Според типологията, изложена в монографията на Цв. Георгиева „Пространство и пространства на българите през XV – XVII век”, градските средища би следвало да се поставят и анализират в тяхната природо-географска среда. Именно подобно разпределение на селищната мрежа е представено за Никополския санджак. Цв. Георгиева обособява три географски зони въз основа на физическото ситуиране на обживените места на база надморската височина. Необходимо е ние да обърнем специално внимание именно на този вид

класификация, защото тя може да осветли някои детайли от специфичното развитие на градската мрежа. Чрез нея могат да се доловят отраслите в земеделието, неговият вид, общите климатични особености на регионите, наличието на природни изкопаеми и др. А всичко това е в пряка връзка както с категориите население със специални задължения, така и с предлаганите продукти на пазара. Именно чрез детайлното „разнищване" на регионалните особености можем да вникнем в икономическото развитие на пространствата, а оттам да изведем и покупателната способност на населението.

С оглед на казаното нека въведем кратка справка на географските особености на избраните от нас градове. Скопие се намира в Скопската котловина (1 840 km^2) на Повардарието (Ниска Македония). Градът е разположен по течението на р. Вардар. Обграден е от североизток от Скопска Църна гора и на северозапад от Шар планина. Надморската височина е между 230 м и 400 м. Районът е земетръсен, едно от най-значителните земетресения за периода XVI – XVII в. е през 1555 г.

София се намира в Софийската котловина. Разположена е по поречието на р. Искър. Надморската височина е между 500 и 699 m. Обградена е от планините: Витоша на юг, Люлин на запад и Стара планина на север.

Както може да се забележи, климатичните условия на двата града се сходни, както и тяхното физическо ситуиране. Оттук можем да предположим, че собствената продукция на жителите, предлагана по дюкяните на чаршиите, също е типична за този географски регион.

Налични са и други класически определения за град и градско пространство. Според едно от тях градът може да бъде разглеждан най-общо като агломерация на хора, откъснати в една или друга степен от земеделието, ангажирани в промишлено-търговска дейност и притежаващи определен административен статут[18]. Подобни определения могат да бъдат приложени в слединдустриалните общества, но не са базисен фактор за балканските провинции на империята за периода XVI – XVII в. Причините за това са няколко. На първо място, една от основните характеристики на града е свързана с аграрната активност на неговите жители, съответно как именно се овладява градското производствено пространство.

Западноевропейските автори[19] обръщат специално внимание на икономическата роля на градската крепост. Точно на нея се дължат съществените разлики между разпределението на градското пространство на Балканите и това в Западна Европа. Често в изследванията се отбелязва липсата на запазени крепости във вътрешността на Балканите. Съществуват няколко теории за тяхното премахване или неподдържане. Ние няма да се спираме на тях, а само на последиците – градовете на полуострова разширяват своето пространство, отредено за жилищни постройки, откъдето следва и изменение на техния облик. Според западноевропейските пътешественици през XVI в. градовете са неугледни и хаотично разпределени, но нито един от тях не пропуска да отбележи, че са „като зелени градини"[20]. Оттук и другата основна отлика в териториалното разпределение на градското пространство на Балканите – гъстотата на жилищните постройки, а оттам и броят на живеещите в тях. По българските земи е характерно една сграда, пригодена за битови нужди, да граничи с един или два съседни имота, като между тях стандартно има аграрно пространство (то е различно за отделните географски региони, определя се от околния терен).

Освен обширни аграрни градски площи двата града притежават и друг символ за засилен икономически обмен – монетарници. В историческата наука е наложена тезата, че зарбханетата в София и Скопие възникват при управлението на султан Баязид I Йълдъръм (1389 – 1402). Той открива (или продължава дейността на вече съществуващи) монетни дворове и в редица други градове[21]. Според Д. Ихчиев част от тях никога не въвеждат в обращение монетни единици, поради липсата на добре разработени рудници в близост до населените места[22]. Ситуацията с разглежданите от нас градове в периода XVI – XVII в. е различна. Първите отсечени монети по данни на Д. Ихчиев са т.нар. гюмушъ акчеси – от управлението на султан Сюлейман I Кануни (1520 – 1567), а последната емисия е от времето на Махмуд I (1731 – 1755)[23]. Зарбхане (zarbhane) се създава в центрове на санджаци или нахии, като се отдават под аренда за определено време. Подобна постановка е регламентирана със султански ферман, издаден от султан Осман II през 1618 г. В документа се споменава: „отстъпва се правото за три години на хаджи Али чауш да търси злато, сребро и сребърни руди в Софийската каза и в

самия град София, освен това върху речения се възлага за същия тригодишен период и управлението на софийската зарбхане, която засега стои затворена и на която управлението от дълги години насам не функционира"[24]. Сумата, която Али чауш трябва да заплати за трите години, възлиза на 261 000 акчета (на година по 87 000 акчета)[25].

Скопската монетарница също емитира акчета и алтъни, като нейната дейност е преустановена през 1640 г. от султан Ибрахим поради лошото качество на монетните емисии. Запазени са 72 броя монети, изложени в Музея на Република Македония[26].

Изводите, които можем да направим от наличието на зарбхане за икономическото състояние на регионите, са няколко. На първо място, трябва да се отбележи по-голямата покупателна способност на жителския състав, което налага по-динамично парично обращение. Налична е и добре развита пазарна система и в двата града. Покупко-продажбите с регулярната за империята валута са високи.

Според Х. Харитонов в двата града има данни за сеченето на църковни монети. Можем да предложим работната хипотеза, че с тях се търгува не само във физическото пространство на местните църкви, а се разпространяват и в цялата енория, което води до извода, че те са употребявани от християните в имперските чаршии. Това е само хипотеза, тъй като за нейното доказване е необходим сериозен археологически и нумизматичен материал, а той към момента е ограничен.

Преди да продължим с конкретното описание на икономическото състояние на София и Скопие, трябва да спомена няколко основни групи трудности, свързани с темата. Имперският фиск е изключително пунктуален, що се касае за вписване на дължимите данъчни задължения. Въпреки това се забелязва нехомогенността на регистрации на цени в териториално отношение. Въведени са в обращение данни или за конкретен град в определен период, или са съставени т.нар. обобщени цифри. Те могат да бъдат използвани за база, но са безкрайно подвеждащи при сравнителния анализ на два различни пазара. Условията за вътрешна търговия на Балканите през периода предразполагат към съществени различия в цените по райони дори и при разстояние от няколко километра. Предпоставки за това са неособено надеждният транспорт, разликата в използваната пътна мрежа (коя от трите пътни артерии е подбрана, като за най-трудно-

прекосима се приема тази в Западните Балкани), и не на последно място, ролята на местните еснафски организации.

Макар да са налични определени локални различия, не бива да забравяме, че имперският вътрешен пазар е единен, а неговите райони не са изолирани помежду си. На това основание можем да приемем, че регистрираната конкретна цена на даден артикул е осреднена за цялата каза в определената година. Относителната разлика в цените между отделните саджаци не е трайна величина, но въпреки това изследователите[27] приемат, че цените в гр. Видин за XVII в. например са най-високи по българските земи. Което се аргументира с неговото местоположение и по-малкото количество собствено произведена продукция. Към това трябва да добавим и влиянието на извънпазарни механизми (наводнения, суша, градушки и други природни явления).

Вторият по-съществен проблем е наличието на празнини за отделни години или десетилетия от периода. Данните относно цените на стоките от първа необходимост са по-детайлни в сравнение със занаятчийските изделия и надниците в отделните еснафи. Разлика се забелязва и в цените на стоките в отделните сезони. Такъв пример отново можем да дадем с гр. Видин през 1778 г., когато се забелязват разлики в цените на солта – от 0,05, 0,075 и 0,10 гроша за 1 ока[28]. Трябва да отбележим, че занаятчийските изделия също се влияят от различните сезони, но в значително по-малка степен.

Върху покупателната способност на населението оказват влияние и наличните в близост или в градското пространство чифлици. При преустройството им през XVII в. може да бъде отчетена една закономерност. Те обикновено се формират в близост до големи градове, каквито са и Скопие, и София. Според Хр. Христов, когото дословно ще цитираме, „Това се дължи на обстоятелството, че в тези градове владетелите на чифлици можели по-лесно, по-бързо и по-сигурно да реализират селскостопанското производство. ... Чифлиците се образуват само върху плодородна, равнинна земя, която можела да даде по-голямо селскостопанско производство"[29]. Авторът продължава своето изложение с пространни твърдения, свързани с миграцията на селското население в новосъздадените чифлици. Дори и да не сме напълно съгласни с всички предложени хипотези, трябва да отбележим факта, че самото формиране на подобен род крупен икономически субект (какъвто е чифликът през периода),

насочва вниманието към извод за увеличаване на покупателната способност на градското население.

Друг интересен акцент, поставен от Хр. Христов, е върху етническия състав на населението, участващо активно в чифлишката дейност. „Чифлиците не се образуват там, където населението или мнозинството от населението е мюсюлманско”[30]. Подобно становище, направено на базата само на два града, едва ли може да се приеме за закономерност. Въпреки това се наблюдава нарастване на капитала, с който оперира балканското население на империята.

Освен редицата вътрешни особености, на покупателната способност на населението и на стоковото разнообразие по чаршиите повлияват и изънимперски фактори. Сред тях е отсъствието или засиленото присъствие на чуждестранни търговци. Броят на дубровнишките търговци в София е обект на подобаващ научен интерес. Въз основа на два документа и на подписите под тях Ив. Сакъзов описва броя им от 12 до 114 души. Е. Венедикова изброява около 45 души, а според П. Петров към цифрата 45 трябва да се добавят още 7 имена[31].

Дубровнишките колонии в София и Скопие са организирани подобно на разпределението на обществото в самия град. Ето защо тези градове трябва да бъдат разгледани като взаимно влияещи си търговски центрове.

Една от най-известните търговски фамилии е на братята Соркочевичи. Те, както и почти всички останали дубровничани в българските земи, са участници в т.нар. търговско сдружение (compagnia). Съпоставката на приходната и разходната част на търговския баланс за периода 1589 – 1590 г. показва, че печалбата им за тези години възлиза ва 188 скуди, а целият капитал на компанията – на 8 000 скуди или 449 280 аспри. Записани са и стоките, с които търгуват: 5760 броя волски кожи за 4423 скуди, биволски кожи за 770 скуди, восък за 1849 скуди[32]. Това е вписано в графата за износ от Османската империя. А вносът възлиза на стойност 6982, 6508, 2493 и 3600 скуди. Той обикновено се състоял от стоки, описвани като т.нар. лукс, а именно – различни видове платове: карисие, атлази, дамаски, сопрамани, скарлатини и др. на обща стойност 7759 скуди за 1586 г. В цената на внасяната стока са включени освен стойностите на суровината, още суми за: подготовка на стоките за дълъг път, опаковането

им в бали и сандъци, търговски разходи, суми, изплатени за гюмрук, различни плащания за мита и др.[33] Тези платове са продадени в рамките на няколко месеца на пазара в София. За да онагледим разликите в цените при покупко-продажбите и с колко точно се увеличават, когато са намират при крайния потребител в София и Скопие, ще си позволим да приложим таблицата по-долу[34].

ПРОДАЛ (в София)			КУПИЛ (от Влашко)		
Дата	Стоки	Стойност	Дата	Стоки	Стойност
10.VI.	1 топ Паонацо		20.VI.	800 бр. кожи	53 889
	1 топ Сопрамано		20.VI.	600 бр. кожи	41 624
	11 топа Инарнато		20.VI.	150 кантара вълна	50 803
	10 топа Скарлатини		20.VI.	Бели кордовани	56 500
	цветни		20.VI.1587	352 бр. биволски кожи	75 058
	72 топа Цветни карисе		10. XII	2 038 бр. говежди кожи	
	20 топа Тъмно сини	252 642	26. VI.		125 667

От изложените данни могат да се направят няколко извода. На първо място очевидно кожите във Влашко са по-евтини от тези в българските земи. Цените им постепенно спадат – през 1586 г. те са по 67 и 69 аспри, а през 1587 – 1589 г. са по 61 аспри. Което логично означава, че продажбите на кожи, произведени в София и около нея, бележат спад през средата на XVI в.

Най-често срещаната стока, предлагана от местните производители, е месото. От него, предвид географското разположение и културно-религиозните специфики на населението, разпространено по пазарите е овнешкото. В един от джелепкешанските регистри от 1576 г. за София се упоменават например 34 924 овце за доставка към Константинопол. За да онагледим тези цифри, трябва да спомена, че за градовете Хамбург и Любек за XVII в. са доставени средно между 15 – 20 000 овце, като тази цифра е определена като внушителна[35]. Поради широката популярност на животновъдството София и Скопие се приемат за центрове на производство на кожи.

Може да се предложи, че София се превръща в притегателен център за занаятчии от други региони. Това е видно от наследствен опис от 1619 г., според който Константин, син на Манол от Мелник, търговец, завещава две сгради в София. За реакцията на еснафските организации към придошлите занаятчии са запазени няколко кадийски

решения. През 1612 г. кетхудата на такеджиите (производители на вид шапка) придружен от 10 мюсюлмани и 11 християни занаятчии, се оплаква за това, че придошлите откривали дюкяни и се занимавали със занаята, „без да са го усвоили и без да са получили право да бъдат самостоятелни майстори”[36]. Очевидно през XVI и XVII в. в двата града придошлите занаятчии са твърде много, щом се стига до редица оплаквания на цялата еснафска организация. Не бива да се пропуска и фактът, че вероятно откриването на нов дюкян не е ставало чак толкова трудно, колкото се описва по протокол. А мерките, взети от кадията, вероятно не са свързани със затварянето на новите занаятчийници, а с тяхното задължително зачисляване към местната еснафска организация.

В кадийските сиджили са запазени данни и за регламентиране на начина на изработване на изделията. Например през 1550 г. еснафът на обущарите в София се явява пред кадията, като заявява, че някои от майсторите изработват обувки за неверниците, не спазвайки старата традиция, а с някои нововъведения. Решението е тази нова технология да не се употребява повече. За целта се предвижда глоба от 100 акчета и 50 удара с тояга.

От оплакванията пред кадията може да се констатира и една от основните отлики с цеховете на запад, а именно – активното участие на държавата в еснафския живот. Тя не просто препоръчва, а налага норми. На запад подобни спорове се решават между отделните цехове без пряката намеса на фиска. Нещо повече, правото на избор на ръководни органи на еснафската организация също трябва да бъда регистрирано пред държавата от страна на местния кадия. Това става при избора на кетхуда и игитбашия и е задължение на всички еснафски организации без оглед на тяхната специфична дейност или религиозна принадлежност.

При наличието на множество еснафски организации съвсем закономерно можем да направим извод, че и стоките, предлагани по пазарите, са разнообразни. За тяхното многообразие можем да съдим от наличните пазарни такси, заплащани на фиска. Ще изброим само някои от стоките, които могат да бъдат открити и на двата пазара (защото се заплаща бач и в двата града)[37]: мед, килимчета, аба, кебе, памук, риба, кон, портокали, нарове, сапун, трева (суха), саби, влашки ножове, боздугани и други оръжия (железни), корита, копанки, дървени изделия, каиш, хартия и пресукана коприна, платно,

дебели въжета, ботуши, чехли и мешина, пшеница, просо, ечемик, лук, сахтиян, сирене, сол, бурсенски плат, солунски плат, брашно, роб, вол, магаре, катър, камила и т.н.

От изложените данни можем да направим няколко извода. Предлаганите стоки са обложени с разчетен по размер данък, но той е съобразен с количеството предлагана стока. Фискът изработва стриктна система за облагане на продавача, като само в няколко случая се изисква данък и от бъдещия ползвател на продукта. Въведените такси на толкова голям асортимент от стоки доказват, че чаршиите в градовете София и Скопие са център на засилена търговска дейност.

Освен стоки от първа необходимост, важен фактор за високия стандарт на живот и основно разходно перо за всеки поданик на империята е притежаването на недвижим имот. Ще представим кратка таблица с цените на имотите в гр. София за периода 1618 – 1619 г.[38]

ГОДИНА	МАХАЛА	ВИД НА ИМОТА	АКЧЕТА
1618	Банишор, Пазарище „Бал базаръ"	Дюкян	3500
1617	Дерзи Юсуф	Къща, зимна и лятна стаи, празно място и различни видове дървета.	2500
1619	Дерзи Юсуф	Къща, зимна и лятна стаи, обща стая, течаща вода, фурна и градина.	6500
1618	Джами-и атик (граничи с имот на Фатма хатун)	Къща, зимна и лятна стаи, килер, фурна, хамбар, обор във външния двор и плодни дървета.	12 000
1619	Драз (гробище и дере)	Къща	1500
1618	Емре	Къща, зимна и лятна стаи, обща стая, течаща вода и плодни дървета.	3000
1618	Емре (Фатма хатун)	Къща, зимна и лятна стаи, обща стая, а външната – от зимна стая към обора, хамбар, кладенец и плодни и неплодни дървета.	4000
1618	Емре (Фатма хатун)	Къща, зимни и летни стаи и няколко дървета.	4000
1617	Калоян, пазарище на кечеджиите	Дюкян	1800
1619	Кара Данишменд	Къща, зимна и лятна стаи, чардак, 1 стая във външния двор и обор.	1800
1617	Кара Данишменд (жилищен)	Лятна и зимна стаи.	3600

1618	Кара Данишменд (продадена от Фатма Хатун)	Къща, зимна и лятна стаи, 3 фурни, кьошк и плодни дървета, а във външната – обор със стая, врата, водеща от обора към месджида „Къз Касъм" и врата, водеща от обора към частния път до имота на Искендеровия зет.	12 000
1618	Кара Данишменд, Пазарище Сунгурлар	Дюкян (по 8 акчета на вакъфа Абди Ходжа).	6000
1617	Кара Данишменд, пазарище на дрогеристите	Сграда (по 11 акчета на вакъфа).	20 000
1618	Кара Данишменд, пазарище на дрогерстите	Дрогеристки дякюн, склад с желязна врата (по 40 акчета на вакъфа).	22 000
1619	Кара Данишменд, Пазарище на Сунгурлар	Дюкян	4700
1619	Кара Хисаръ	Къща	800
1617	Кара Хисаръ (предимно аграрен)	Къща, зимна и лятна стаи, обща стая и градина.	1060
1617	Кара Шахин	Къща, лятна стаи, чардак, три фурни, плодни и неплодни дървета	4000
1619	Кара Шахин	Къща	11 000
1618	Касабан	Къща, зимна и лятна стаи, хамбар, фурна, кладенец, обор и плодни дървета.	5000
1618	Касабан	Къща – 2 зимни и 2 летни, фурна, плодни и неплодни дървета.	4000
1618	Касабан	Къща, зимна и лятна стаи, фурна, течаща вода и градина.	6000
1617	Касаплар	Къща, зимна и лятна стаи, върху тях чардак, приземен етаж и върху него – зимна и лятна стая, фурна, течаща вода и плодни дървета. Външна част – от обор, стая към обора и кладенец.	17 500
1619	Куру Чешме	Къща	2000
1617	Куру Чешме (жилищна)	Къща, лятна и зимна стаи	4200
1617	Къз Касъм, Пазарище на копринарите	Копринарски дюкян (по 12 акчета на вакъфа).	4450
1618	Лозята „Банишор"	Лозе, 6 чапалъка.	1200
1618	Мансур Ходжа	Къща, 2 стаи една над друга и известно количество плодни и неплодни дървета.	14 000
1618	Мансур Ходжа	Къща, зимна и лятна стаи, друга малка стая, градина и плодни дървета.	4500
1618	Мансур Ходжа	Къща, зимна и лятна стаи, лятна постройка, мазе, фурна, кладенец, външен двор с обор, стая и градина.	16 000

1618	Мансур Челеби	Къща, зимна и лятна стаи, фурна и плодни дървета.	15 500
1618	Насух Ходжа	Къща, зимна и лятна стаи, градина.	1200
1618	Новосел	Къща, зимна и лятна стаи и приземен етаж.	1500
1617	Новосел (зищитения гр. София)	Зимна и лятна стаи, градина с плодни и неплодни дървета.	1500
1618	Новосел (продажба между съпрузи)	Къща, зимна и лятна стаи, килер, плодни и неплодни дървета.	8000
1617	Пазарище Баня баши	Фурна за хляб и 3 дюкяна (месечен наем на вакъфа 32, по 5 акчета на дюкян).	5000
1617	Пазарище на дрогеристите	Дрогеристки дюкян, мазе с желязна врата (по 13 акчета на вакъфа).	22 000
1618	Пазарище на подковачите (Фатма хатун)	Подковачески дюкян.	2100
1618	Пазарище на Сарачите	Сарашки дюкян.	13 000
1618	Пазарище Сарачхане	Сарашки дюкян (по 12 акчета наем на вакъфа „Хас Бига”.	11 200
1617	Пазарището Сарачхане	Сарашки дюкян.	1500
1618	Папуджи Драган	Къща, зимна и лятна стаи, мазе, килер, плодни и неплодни дървета	4000
1618	Папуджи Драган	Къща, зимна и лятна стаи, килер, приземен етаж, плодни и неплодни дървета.	3300
1618	с. Банджар (Панчарево)	Лозе, 5 чапалъка.	7000
1619	с. Курило, Софийско (до манастира)	Лозе, 2 чапалъка.	1500
1618	с. Мусачево (Софийско)	Чифлик, ливада и 8 ниви. Къща със зимни и летни стаи, 6 хамбара, фурна, кладенец. Външната – от 2 обора и място за зеленчукова и плодна градина, 2 чифта волове, 1 кон, ливада и в съседство 8 ниви.	30 000
1618	Сарухан Бей	Къща, две зимни и две летни стаи и плодни дървета.	10 000
1618	Сарухан Бей	Къща, зимна и лятна стаи.	3000
1619	Сарухан Бей	Къща, зимна и лятна стаи, зимна и лятна във външния двор, лозе.	7000
1617	Семерджилер (циганска махала)	Къща, зимна и лятна стаи и градина.	2400
1619	Сиявуш Паша	Зеленчукова градина.	3800
1618	Съгър (аграрна зона)	Градина, плодни и неплодни дървета.	1300
1617	Тахъл базаръ	Зимна и лятна стаи, кладенец, фурна, плодни дървета и място на мазе.	9000
1618	Хаджи Алагьоз	Къща, зимна и лятна стаи, плодни и неплодни дървета.	1100

1618	Хаджи Байрам	Къща, зимна и лятна стаи, приземен етаж, хамбар, фурна и градина.	3500
1618	Хаджи Хамза	Къща, зимна и лятна стаи.	3000
1618	Хаджи Хамза	Къща, зимна и лятна стаи, чардак, и плодни и неплодни дървета.	3800
1617	Хаджи Хамза (жилищна)	Къща, зимна и лятна стаи, килер, обща стая и градина.	2850
1618	Хаджи Хамза (Фатма хатун)	Къща, зимна и лятна стаи, обор, фурна, плодни и неплодни дървета.	5000
1618	Хаджи Хамза (Фатма хатун)	Къща, зимна и лятна стаи, хамбар и плодни дървета, а външната – от фурна за хляб.	5000
1617	Чира базаръ	½ от 3-те дюкяна – бозаджийски, касапски и бакалски (по 14 акчета се плаща на вакъфа).	6000
1617	Шарабдарлъ	Къща, зимна и лятна стаи, кладенец, фурна, плодни и неплодни дървета.	4000
1618	Шарабдарлъ	Къща, зимна и лятна стаи, дюкян, още лятна стая, килер, обща стая, фурна, кладенец и дървета.	1400
1619	Язаджъ-оглу	Къща	6600
1619	Язяджъ-оглу	Къща, 1 чардак във външния двор, мазе, кладенец.	6000
1619	Язяджъ-оглу	Къща, зимна и лятна стаи, обща стая, приземен етаж, фурна, килер и градина.	2000

От данните се вижда, че няма особена разлика във вида на продаваните къщи – с малки изключения те притежават една зимна и една лятна стая и прилежащо към тях аграрно пространство. Въпреки някои тълкувания в част от изследванията в западната историография[39] за неравноправното положение на поданиците в Османската империя, от тези данни можем да заключим, че няма никакви забрани за покупко-продажбата на имоти между различните конфесионални групи. Нещо повече, притежател на няколко недвижими имота в сравнително по-скъпи квартали на гр. София е жена на име Фатма хатун. Другият важен кръг от проблеми са разликите в стандарта на живот на жителите в един град, но в различни квартали. По османска традиция физическият център на градското пространство е вид сакрално пространство, откъдето и изводът – имотите там са на по-високи цени. Например, къща в квартала Драз, който е краен (до гробище и дере), през 1619 г. може да бъде закупена за 1500 акчета. В махалата Мансур Ходжа, която е в близост до

чаршията, имотите са със средна стойност от по 10 000 акчета. Тук е мястото да отбележим, че няма основание да се приема, че в предимно християнските махали цените на имотите са по-ниски от тези в мюсюлманските. Можем да сравним например кварталите Язъджъ-оглу и Касабан, където цените са сходни.

След като разгледахме стойността на имотите в София, е време да пристъпим към цената на труда[40].

ГОДИНА	ГРАД	ВИД ДЕЙНОСТ	СРЕБРО (грамове)	Заплата (на ден)
1505	Скопие	Чистач Надзирател Хлебар (майстор) Хлебар (чирак) Склададжия	1, 22 1, 22 2,44 1,52 1,52	2 аспри + храна 2 аспри + храна 4 аспри + храна 2,5 аспри + храна 2,5 аспри + храна
1505	Скопие	Хлебар (майстор) Водоснабдител Мютевелия (Mütevelli) Мюеззин (Müezzin) Имам Ученици в медресе	2,44 0,64 1,22 2,44 3,66 6,14	 4 аспри + храна 2 аспри + храна 4 аспри + храна 6 аспри + храна 10 аспри + храна
1506	Скопие	Мюдерис Ученици в медресе	3,07 6,14	5 аспри + храна 10 аспри + храна
1514	Скопие	Пекар Надзорник Касиер на вакъфски приходи Мютевелия (Mütevelli)	1,84 1,84 2,45 9,21	1 аспра + храна 3 аспри 4 аспри 15 аспри
1550	София	Мютевелия (Mütevelli)	0,58	1 акче
1603	София	Куриер	5,38 -6,46	25-30 аспри
1610	София	Мютевелия (Mütevelli)	6,48	30 акчета
1611	София	Четец на Св. Коран Мютевелия (Mütevelli)	0,42 0,85	2 акчета 4 акчета
1614	София	Командир на еничарски бюлюк	5,83	27 акчета + храна
1614	София	Секретар	3,67	17 акчета
1614	София	Управител на зарбхане	4,32	20 акчета
1614	София	Секретар към околийското данъчно управление	4,56	19 акчета
1614	София	Управител на околийското данъчно управление	5,84	27 акчета

1615	София	Чауш Управител на зарбхане Секретар на зарбхане	1,20 3,60-4,80 2,40	 15-20 акчета 10 акчета
1618	София	Мютевелия	6,48	30 акчета
1619	София	Четец на Св. Коран Общински служител	2,40 2,40	10 акчета 10 акчета

Както може да се забележи от таблицата, срещу своя труд османските поданици често получават храна (което е по-характерно за XVI в., както и за по-неквалифицирания труд). През XVII в. тази практика се среща по-рядко или не се отбелязва. Допълнителна социална екстра са безплатните квартири, пари за облекло (ако се изисква специално), а при по-квалифицирания труд често се покриват средства при заболяване. Към тази група могат да се причислят: чауши, еничари, административни чиновници и всички служители на джамии, текета, медресета и пр.

Заплащането може да бъде определено като „смесено", откъдето и произлизат редица затруднения при адекватното интерпретиране на данните. В голяма част от описаните случаи не се споменава каква точно е предлаганата храна и нейното количество. Понякога дори в рамките на един вакъф има съществени разминавания. Обикновените служители получават половин или един хляб, секретарят по 2 хляба и чорба, а управителят два пъти дневно чорба и хляб. Каквато и „социална добавка" да получават работещите, тя се отразява както на тяхната покупателна способност, така и на тази на работодателя им. В първия случай получените суми са „нето", ако можем да приложим този термин. А относно работодателя, според изчисленията на Елезович през 1506 г. в Скопие, безплатната храна за служители на вакъф в града е на пазарни цени около 0,50 гр. сребро или половин акче. В София при подобни изчисления храната се равнява на 1,90 гр. сребро или 3,3 акчета[41]. Откъдето категорично могат да се забележат вариациите на цените в „социалната част на заплатата". При това положение за получаване на конкретни цифри е необходимо да се въведат по отделно работещите, които имат или нямат зачислена храна, след което да се провери за съответния регион пазарната цена на продуктите и т.н. трудоемки начинания.

Друг важен елемент, който може да се забележи от данните в таблицата, са разликите в заплащането на квалифициран и неквалифициран труд. При тълкуване на т.нар „интелектуален труд" в Османската империя са налице редица затруднения. Авторът на тези редове не приема никакво, макар и условно приравняване на сегашните образователно-квалификационни степени с имперските, особено когато се отнася до векове като XVI и XVII. В османската образователна система и еснафските организации са налични ясни граници в получената степен. Служителите се делят на три големи групи. Към тях трябва да прибавим и още три групи според сферата, в която са заети работещите. Занаятчии – всички майстори, плюс заетите в техните дюкяни. Втората група са служители на култа – имами, мюезини, военни служители, управители на вакъфи (мютевелии), текета, зарбханета и трудещите се към тях. Третата група са заетите в образователната сфера (мюдериси и др.), висши османски военни служители, кадиите и т.н. Разбира се, тук е моментът да се подчертае, че попадането в една група не означава, че заплатите им са еднакви, но могат да бъдат категоризирани в близки граници.

Квалифицираният персонал е по-добре заплатен от заетите с „физически дейности". Разликата е приблизително около 1:2,5 за XVI в., а през XVII в. съотношението е 1:2. През следващите столетия обаче неквалифицираният труд започва да се заплаща все по-добре.

В Османската империя също има категория „работещ беден" през XVI в., а в края на XVII в. – „средно образован беден". Социалната политика по предоставяне на храна през XVI – XVII в. е от голямо значение за работещите. За да може да си позволи собствено жилище, трудещият се трябва да спестява средно около 10-15 години. Повечето продадени къщи в София (в зависимост от квартала) са на стойност между 800 и 25 000 акчета. Всички разполагат със зимна и лятна стая и прилежаща градина. Наличието на плодни и неплодни дървета оскъпява имота. В тези, на средна стойност около 4-5 хиляди акчета, има и фурна за хляб и обор. Най-скъпите имоти се намират в махалата Кара Данишменд, където е разположено и Пазарище на Сунгурлар. Най-евтин е кварталът, който е предимно земеделски, Съгър, Кара Хисаръ и предимно християнският квартал Новосел, където цените на имотите варират от 800 до 1500 акчета. София, въпреки по-големия си пазар в сравнение със Скопие, поддържа

сравнително по-високи цени на стоките, а работните заплати в Скопие са с няколко процента по-високи. Откъдето следва и по-високия жизнен стандарт в града.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Мутафчиева, В.** Османска социално-икономическа история. София, 1999.

[2] **Тодоров, Н.** Балканският град XV–XIX век. София, 1972.

[3] **Димитров, Стр.** Българската народност през XV – XVII век. – Studia Balkanica. кн. 23. Част I. Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. , 2001, с. 14 – 46.

[4] **Радушев, Е.** Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII век. София, 1995.

[5] **Грозданова, Е., Ст. Андреев.** Българите през XVI век. София, 1986.

[6] **Георгиева, Ц.** Пространство и пространства на българите. София, 1999.

[7] Вж. напр. **Първева, Ст.** Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овладяване и организация на аграрното и социално пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт. София, 2011.

[8] В настоящата статия използваме названието Скопие, а не османската форма на топонима – Юскюб.

[9] **Хане** – буквално означава дом, къща. Хането се използва в османската данъчна практика за обозначаване на различни по обхват облагателни единици. Вж. напр. Турски извори за българската история. T.VII. Съставители: Ст. Андреев, А. Велков, Е. Грозданов, П. Груевски, Стр. Димитров, М. Калицин, М. Михайлова-Мръвкарова. София, 1986, с. 451.

[10] Поради ограничения обем на статията не са посочени типологиите на: М. Харбова, Стр. Димитров и Св. Иванова. **Димитров, Стр.** За приемствеността в развитието на балканските градове през XV – XVI в. – Балканистика, 2, 1987, с. 5 – 17; **Харбова, М.** Градоустройство и архитектура по българските земи през XV – XVIII в. София, 1991; **Иванова, Св.** Градовете в българските земи през XV в. – В: Българският петнадесети век. Сб. с доклади за българската обща и културна история през XV в. София, 1993, с. 53 – 66 и др.

[11] **Кийл, М.** Хора и селища в България през османския период. София, 2005, с. 21 – 22.

[12] **Тодоров, Н.** Цит. съч., с. 29.

[13] **Грачёв, В.** Балканские владения Османской империи на рубеже XVII–XIX вв. (Внутреннее положения, предпосылки национально-освободительных движений). Москва, 1990, с. 7.

[14] **Грачёв, В.** Цит. съч., с. 11.

[15] **Грачёв, В.** Цит. съч., с. 12 – 15.

[16] **Тодоров, Н.** Цит. съч., с. 60.

[17] Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XV век. Т. III. Превод, редакција и коментар: М. Соколски. Скопје, 1976, с. 158 – 166.

[18] **Тодоров, Н.** Балканският град…, с. 19.

[19] **Tellier, L-N.** Urban World History: An Economic and Geographical Perspective. Quebec, p. 115.

[20] **Данова, П.** България и българите в италианската географска книжнина (XIV–XVI в). София, 2010, с. 364; **Рико, П**. Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката Църква (XVII век). София, 1988, с. 174 – 175.

[21] Одрин, Сяр, Валовища, Солун, Кратово, Кочани, Новаре, Ново бърдо, Охрид, Видин, Копривец, Кюстендил и др.

[22] **Мушмов, Н.** Материали за историята на София. Монетите и монетарниците на Сердика. кн. VI. София, 1926, с. 45.

[23] **Мушмов, Н.** Цит. съч., с. 46.

[24] **Мушмов, Н.** Цит. съч., с. 47.

[25] **Мушмов, Н.** Цит. съч., с. 48.

[26] **Трајковска, Д.** Во скопската монетарница се ковале алтани, а не останал ниту еден <http://vecer.mk/kultura/vo-skopskata-monetarnica-se-kovale-altani-a-ne-ostanal-nitu-eden> 09.03.2016 г.

[27] **Ихчиев, Д.** Бюджет на Видинската област във втората половина на XVIII в. – Списание на Историческото дружество, кн. 1, 1905, с. 86.

[28] **Ихчиев, Д.** Цит. съч., с. 103.

[29] **Христов, Хр.** Аграрните отношения в Македония през XIX в. и началото на XX в. София, 1964, с. 75.

[30] **Христов, Хр.** Цит. съч., с. 81.

[31] **Петров, П.** Процес между дубровничани в София през 1662 г. – Известия на българското историческо дружество. кн. XXXVI, 1984, с. 220.

[32] **Петров, П., Ек. Вечева.** Из търговската дейност на Соркочевичи в българските земи. – Известия на Българското историческо дружество, кн. XXXII, 1978, с. 85.

[33] **Петров, П., Ек. Вечева.** Цит. съч., с. 86.

[34] **Петров, П., Ек. Вечева.** Цит. съч., с. 90.

[35] **Панова, Сн.** Българските търговци през XVII век. София, 1980, с. 24.

[36] **Тодоров, Н.** Цит. съч., с. 46.

[37] Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. II. Съст. и коментар Б. Цветкова. София, 1971, с. 13 – 15, 28 – 29.

[38] Турски извори за българската история. Т. VI. София, 1977, с. 226 – 272.

[39] Вж. напр. История на Османската империя. Под редакцията на Робер Мантран. София. 2011, с. 42.

[40] **Беров, Л.** Движението на цените на Балканите през XVI – XIX в. и Европейската революция на цените. София, 1976, с. 291 – 296.

[41] **Беров, Л.** Цит. съч., с. 298 – 300.

НОВО И НАЙ-НОВО ВРЕМЕ

БЪЛГАРСКИ ОФИЦЕРИ, УЧИЛИ В ОДЕСКОТО ПЕХОТНО ЮНКЕРСКО УЧИЛИЩЕ В ПЕРИОДА 1879 – 1885 г.

Драгомир ГЕОРГИЕВ
Докторант, Катедра „Нова и най-нова обща история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Андрей Андреев

One of the main problems facing the restored Bulgarian state in the first months of free life is the issue of training of Bulgarian officers, who should gradually exchange their Russian teachers in the leadership and command of the Bulgarian armed forces. In this period Russia only by the Great Powers gives Bulgarian's access to its military schools.
One of the most preferred military schools of our compatriots from before the Freedom is the Infantry Juncker School in Odessa. In the period 1879 – 1885, in it receive military education 39 Bulgarians from the armies of the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia.

Един от основните проблеми, пред които се изправя възстановената българска държава в първите месеци свободен живот, е въпросът с обучението на българските офицери, които постепенно трябва да заменят своите руски учители в ръководството и командването на българските въоръжени сили. В този период Русия единствена от Великите сили дава достъп на българите до своите военноучебни заведения.

Едно от най-предпочитаните военни училища от нашите сънародници в предосвобожденския период е Юнкерското пехотно училище в Одеса, основано на 27.VI.1865 г. Неговото създаване е част от Военната реформа, проведена в руската армия под ръководството на военния министър Дмитрий Алексеевич Милютин. В своите спомени за 1865 г. Милютин подчертава, че във връзка с увеличилите се нужди на армията от офицерски кадри, през тази година биват открити шест нови юнкерски училища в допълнение към предишните четири, а именно: четири пехотни – в Киев, Чугуев, Одеса и Рига – и две кавалерийски в Твер и Елисаветград. По категория училището представлява средно военно училище. Неговият девиз е мотото:

„***Един за всички – всички за един***". Негов училищен и храмов празник е 23.IV, на който Православната църква празнува по стар стил деня на покровителя на войската Св. Георги Победоносец. Училището бива избирано от българите, защото там те се ползват със специално предимство („*на правах южных славян*"), приемат се и незавършили пълен гимназиален курс български младежи. Условието това да се случи е тези българчета да са служили 2 години като *вольноопределяющиется* в руска военна част[1]. Периодът на обучение в училището е 2 години. След завършването има предвиден задължителен стаж в руска военна част. Целта на този стаж е да бъдат усъвършенствани знанията и уменията, придобити по време на обучението, и обикновено се провежда в руската военна част, от която кандидатът е командирован за обучение в училището. По време на обучението възпитаниците на училището придобиват знания по стратегия, тактика, фортификация, огнева служба и различни други дисциплини. Основната задача, поставена пред ръководството на това учебно заведение, е да бъде подготвен един добре образован младши офицерски кадър, който да може бързо да се впише, армейската действителност и да отговаря на новите изисквания и реалности във военното дело през втората половина на XIX век.

След Освобождението Пехотното юнкерско училище в Одеса продължава установената традиция да бъде едно от руските средни военноучебни заведения, в които се обучават български офицери. В периода 1879 – 1885 г. в него получават военно образование 39 българи. Сред тях се открояват имената както на бъдещите български генерали Аврам Аврамов, Андрей Блъсков, Георги Вазов, Димитър Гешев, Иван Сарафов, Христофор Драндаревски и Янко Драганов, така и на по-малко известни, но също заслужили офицери като Александър Стоянов, Атанас Попов, Атанас Узунов, Георги Паничерски, Григор Грънчаров, Димитър Мамарчев, Димитър Мосинов, Димитър Каракулаков, Емануил Добринов, Никола Аврамов, Рачо Ханджиев, Стефан Краев и др.

През този период въпросите, свързани с обучението на младите българи в Пехотното юнкерско училище в гр. Одеса, вече се решават на основата на преговори, провеждани между правителствата на Княжество България и Източна Румелия, от една страна, и руското императорско правителство, от друга. По време на тези преговори се

уточнява броят на българите, които ще се обучават в това училище през разглеждания период. Договаря се начинът на постъпване на българските офицери, които ще се обучават в Одеса. Уточняват се всички подробности, свързани с правата и привилегиите, от които ще се ползват българските възпитаници на това училище. В същото време се регламентират и всички задължения, които българите ще имат по време на своя престой в Северната империя.

В следващите страници ще бъде представена информация за периода на тяхното обучение в това елитно руско учебно заведение.

През 1879 г. училището е завършено от 6 българи, които след това постъпват на служба в българската армия. Това са **1. Георги Михайлов Паничерски**[2]**, 2. Димитър Николов Мосинов**[3]**, 3. Иван Константинов (Костадинов) Сарафов**[4]**, 4. Лазар Филипов Обрешков**[5]**, 5. Никола (Николай) Димитров Атанасов**[6]**, 6. Христо (Христофор) Попкостов (Константинов) Драндаревски**[7]**.**

На следващата година обучението си в училището завършват 14 български младежи. Това са: **1. Аврам (Абрам) Николов Аврамов (Абрамов)**[8]**, 2. Георги Минчов (Минчев) Вазов (Возов)**[9]**, 3. Григор (Григорий) Михайлов (Москов) Грънчаров (Гранчаров)**[10]**, 4. Димитър (Димитрий) Димитров Мамарчев**[11]**, 5. Димитър (Димитрий) / Георги Иванов Гешов (Гешев)**[12]**, 6. Димитър (Димитрий) Цанев (Цонев) Каракулаков (Куракулаков)**[13]**, 7. Емануил Димитров Добринов**[14]**, 8. Иван Емануилов Ангелов**[15]**, 9. Иван Иванов**[16]**, 10. Наум Георгиев Македонски (Македонский)**[17]**, 11. Стефан Иванов (Иванович) Краев**[18]**, 12. Стоян Георгиев Георгиев**[19]**, 13. Янко Ангелов**[20]**, 14. Янко Драганов Драганов**[21].

През 1881 г. 3 българи завършват обучението си в Пехотното юнкерско училище в гр. Одеса, (Русия). Това са: **1. Андрей Иванов Стефанович (Стефанов)**[22]**, 2. Михаил Георгиев Попов**[23]**, 3. Рачо Минчев Хаджиев**[24].

През 1882 г. училището е завършено от 8 български младежи. Това са: **1. Александър Стефанов Стоянов**[25]**, 2. Атанас Ангелов Попов**[26]**, 3. Иван Симеонов Сарандов**[27]**, 4. Марко Генов (Генчев) Марков**[28]**, 5. Никола Ботев Аврамов**[29]**, 6. Пенчо Станев Медникаров**[30]**, 7. Петко Генчев Клисуров**[31]**, 8. Стефан Николов Джиджиев**[32]**.**

На следващата година двама българи завършват своето военно образование в Пехотното юнкерско училище в Одеса. Това са: **1. Драгомир (Димитър) Яковлев (Яков) Казанджиев**[33], **2. Никола Тодоров (Хаджитодоров) Козаров**[34].

През 1879 г. голяма група български младежи са изпратени да учат в Кавалерийското юнкерско училище в Елисаветград, (Русия). От тези младежи 4 души са прехвърлени да продължат своето обучение в Пехотното юнкерско училище в Одеса в периода 1881 – 1882 г. През 1881 г. това са: **1. Атанас Христов Узунов**[35] и **2. Николай Младенов Младенов**[36]. През 1882 г. да продължат обучението си от Елисаветград в Одеса са преведени: **1. Димитър (Дмитрий) Константинов Петров**[37] и **2. Иван Димитров (Димитриев / Дмитриев) Табаков**[38].

В същото време през 1882 г. приетият за обучение в Пехотното юнкерско училище **Никола Иванов Енев**[39] е прехвърлен да учи в Пехотното юнкерско училище в гр. Тифлис (дн. гр. Тбилиси).

В периода 1879 – 1885 г. двама души довършват своето обучение в Пехотното училище в Одеса. Това са: **1. Андрей Райков (Рашков) Блъсков (Бласков)**[40] и **2. Атанас Маринов Узунов**[41].

От представените в статията 39 български офицери 7 продължават своето военно образование, завършвайки в руски военни академии (4 души в Николаевската академия на ГЩ, 2 души в Николаевската военноинженерна академия, 1– в Александровската военноюридическа академия).

Целта на настоящата разработка е да бъде представена наличната информация, обучението на българските офицери, учили и завършили в Пехотното юнкерско училище в Одеса в периода 1879 – 1885 г. Представяйки тази информация още по-добре ще можем да определим ролята и значението на знанията и уменията получени от българските възпитаници на това руско военноучебно заведение. Тази тяхна подготовка ще се окаже изключително важна предвид тежките изпитания, които предстоят пред младата българска армия в наближаващата война със Сърбия през есента на 1885 г. В нея младите български офицери, част от които са и възпитаниците на Пехотното юнкерско училище в Одеса, трябва на практика да покажат какво са научили по време на своето военно обучение в Русия. По този начин те ще защитят своята офицерска чест, реномето на руските

военноучебни заведения, които са завършили, и обединението на Княжество България и Източна Румелия – все задачи, с които „българските капитани" ще се справят по най-добрия възможен начин. Така ще бъдат записани първите славни страници за българското оръжие в историята на Третата българска държава. Настоящата разработка в никакъв случай няма претенцията за всеобхватност и изчерпателност на разглеждания въпрос. Бъдеща работа в руските и българските архиви и архивохранилища вероятно ще доведе до откриването на нови имена на български офицери, учили в разглежданото в статията руско средно военноучебно заведение през разглеждания период. По този начин ще можем още по-добре да откроим ролята и значението на Пехотното юнкерско училище за развитието и укрепването на българската армия в първите 2 десетилетия свободен живот, предвид тежката задача и отговорност, с които нашата армия е натоварена още от първия ден на възстановяването на българската държава – да бъде основният фактор, чрез който да се реализира националното обединение.

Използвани съкращения:

Прикази (1879) – Прикази по Военното ведомство за 1879 г. София, 1894.

Укази и прикази (1880) – Укази и прикази по Военното ведомство. За 1880. София, 1894.

Укази, прикази и циркуляри (1881) – Укази, прикази и циркуляри по Военното ведомство. За 1881 г. София, 1894.

Укази, прикази и циркуляри (1882) – Укази прикази и циркуляри по Военното ведомство. За 1882 г. София, 1895.

Списък на генералите и офицерите (1884) – Списък на генералите, щаб- и оберофицерите от Българската войска с тяхното старшинство. Съставен към 1 март 1884 г. София, 1884.

Списък на генералите и офицерите (1885) – Списък на генералите, щаб- и оберофицерите от Българската войска с тяхното старшинство. Съставен към 1 март 1885 г. София, 1885 г.

Списък на генералите и офицерите (1903) – Списък на генералите, щаб- и оберофицерите от Българската войска по род на оръжието и тяхното старшинство. Съставен към 1 март 1903 г. София, 1903.

Списък на офицерите от запаса (1911) – Списък на офицерите от запаса на армията. Към 15 ноември 1911 г. София, 1911.

Архиви:

ЦГВИА – Центральный государственный военно-исторический архив

ДВИА – Държавен военноисторически архив – Велико Търново

ИДА – Известия на държавните архиви

НБКМ – БИА – Български исторически архив при Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий"

Периодични издания:

ВИС – Военноисторически сборник

ДВ – Държавен вестник

ИВИНД – Известия на военноисторическото научно дружество

ИПр – Исторически преглед

БЕЛЕЖКИ

[1] **Георгиев, Д.** Български офицери възпитаници на Одеското юнкерско пехотно училище, участници в Българското опълчение по време на Руско-Турската освободителна война (1877 – 1878 г.). В: Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Първа, Втора, Трета и Четвърта студентски научни конференции във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий". Т. 1, (Част 2), Велико Търново, 2015, с. 9 – 10.

[2] ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 52, с. 231 – 232.; Прикази (1879), с. 58; Списък на офицерите от запаса (1911), с. 22; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 5 – Т. 6, П-Т. София, 1996, с. 18; **Калчев, К.** Исторически календар за бесарабските българи. Велико Търново, 2001, с. 112; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 166; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 113.

[3] Прикази (1879), с. 58; Списък на офицерите от запаса (1911), с. 1323; **Стателова, Е. Ст. Грънчаров, В. Василева, Г. Вълков, П. Димитров, Б. Дончева, Ев. Емануилова, Ил. Маринов, З. Маркова, Е. Миладинова, К. Пандев, Н. Пенева, Ст. Пенков, М. Петров, Р. Попов, Д. Саздов, Т. Томова, М. Цоцоркова, И. Шипчанов.** Съединението 1885, Енциклопедичен справочник.

София, 1985, с. 151; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3 – Т. 4. И-О., София, 1996, с. 292; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 153; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 108.

[4] ЦГВИА, Ф. ВУА, ед. хр. 8799, л. 40; ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 114, л. 1, 3; ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 224, 228 – 229; ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1005, л. 92; НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 58, л. 19; НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 116, л. 1 – 11; Прикази (1879), с. 58; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 11; **Данчов, Н. Г. И. Данчов,** Българска енциклопедия, София, 1936, с. 1383; **Гечев, М.** Народните учители в Освободителната война. – Народна просвета, 1977, № 11, с. 92; **Жечев, Н.** Спомени на Михаил К. Сарафов. – ИДА, 37, 1979, с. 157–158; **Степанова, Л.** Вклад Росии в подготовку болгарской национальной интеллигенций. Москва, 1981, с. 208; **Генчев, Н. К. Даскалова, Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиева.** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 583 – 584; **Митев, Ст.** Иван Константинов Сарафов – опълченец и генерал от две армии. – ИПр, 1989, № 5, с. 51 – 55; **Недев, Св.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912 – 1913, 1915 – 1918. София, 1993. 14, 53, 92 – 93, 197; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 5 – Т. 6, П-Т. София, 1996, с. 190; **Христов, Ив. С. Тодоров, Р. Петкова, Й. Гиндузов.** Българското опълчение 1877 – 1878 г. Биографичен и Библиографски справочник. Т. 3 Седма, Осма, Девета, Десета, Единадесета, Дванадесета дружина и конна сотня. с. 381 – 382; **Недева, Т.** Търновските генерали 1878 – 1944. Велико Търново, 2008, с. 14 – 18; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 195; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 122; **Георгиев, Д.** Български офицери възпитаници на Одеското юнкерско пехотно училище, участници в Българското опълчение по време на Руско-турската освободителна война (1877 – 1878 г.). В: Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Първа, Втора, Трета и Четвърта студентски научни конференции във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий". Т. 1, (Част 2), Велико Търново, 2015, с. 14 – 15.

[5] Прикази (1879), с. 58; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3 – Т. 4. София, 1996, с. 359; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 164; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 112.

[6] Прикази (1879) с. 58.; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 521; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З., София, 1996, с. 49; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912 г.). София, 2008, с. 42 – 43; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 66.

[7] Прикази (1879), с. 58.; Списък на офицерите от запаса (1911), с. 693.; **Генчев, Н. К. Даскалова, Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиева,** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 226; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З, София, 1996, с. 290; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 94; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 85.

[8] ДВ, № 81, 25.X.1880; Укази и прикази (1880), с. 77; Списък на генералите и офицерите (1903). с. 14; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З., София, 1996, с. 13; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 35; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 63.

[9] ЦГВИА, ф. 430, оп. 1, ед. хр. 172, л. 225; ДВ, № 81, 25.X.1880; Укази и прикази (1880), с. 77; **Мусаков, И.** Генерал-лейтенант Георги Вазов. София, 1942.; **Карастоянов, Г.** Георги Вазов. Бележити българи. Т. IV, София, 1971, с. 621 – 633; **Митев, Тр.** Генерал Георги Вазов. София, 1983; **Мишев, Р.** Обучение на българи в руските военни учебни заведения от Освобождението до краят на XIX век. – ВИС, 1983, № 6, с. 59; **Маринов, Ил.** Български командири от Сръбско-българската война 1885 година. – ВИС, 1985, № 6, с. 160; **Стателова, Е. Ст. Грънчаров, В. Василева, Г. Вълков, П. Димитров, Б. Дончева, Ев. Емануилова, Ил. Маринов, З. Маркова, Е. Миладинова, К. Пандев, Н. Пенева, Ст. Пенков, М. Петров, Р. Попов, Д. Саздов, Т. Томова, М. Цоцоркова, И. Шипчанов.** Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 62; **Колев, Й.** Българска възрожденска интелигенция 1878–1912 г. София, 1992, 275, 294.; **Стоименов, Н.** Статути на българските офицери в Русия от Освобождението до края на XIX в. – ИВИНД, 1992, Т. 53, с. 238; **Недев, Св.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912 – 1913, 1915 – 1918. София, 1993, 51, 52, 62, 63, 196; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З., София, 1996, с. 116; **Чукова, Р.** Генерал Георги Вазов за историята на Централна Азия. В: 90 години организирани военноисторически изследвания в България, София, 2004, с. 251 – 260; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни

военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 61; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 72.

[10] ЦГВИА, ф. 430, оп. 1, ед. хр. 172, л. 225; Укази и прикази (1880), с. 74; ДВ, № 76, 1.X.1880; Укази, прикази и циркуляри (1882), с. 78 – 79; Списък на генералите и офицерите (1884), с. 137; Списък на генералите и офицерите (1885), с. 160; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 12; **Мишев, Р.** Обучение на българи в руските военни учебни заведения от Освобождението до краят на XIX век. – ВИС, 1983, № 6, с. 59; **Стателова, Е. Ст. Грънчаров, В. Василева, Г. Вълков, П. Димитров, Б. Дончева, Ев. Емануилова, Ил. Маринов, З. Маркова, Е. Миладинова, К. Пандев, Н. Пенева, Ст. Пенков, М. Петров, Р. Попов, Д. Саздов, Т. Томова, М. Цоцоркова, И. Шипчанов.** Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 85; **Стоименов, Н.** Статути на българските офицери в Русия от Освобождението до края на XIX в. – ИВИНД, 1992, Т. 53, 238, 268; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З., София, 1996, с. 213 – 214.; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 81; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 80.

[11] Укази и прикази (1880), с. 74; ДВ, № 76, 1.X.1880; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3 – Т. 4. София, 1996, с. 204; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 139.

[12] ДВ, № 81, 25.X.1880; Укази и прикази (1880), с. 77; Списък на офицерите от запаса (1911), с. 16**.; Стателова, Е. Ст. Грънчаров, В. Василева, Г. Вълков, П. Димитров, Б. Дончева, Ев. Емануилова, Ил. Маринов, З. Маркова, Е. Миладинова, К. Пандев, Н. Пенева, Ст. Пенков, М. Петров, Р. Попов, Д. Саздов, Т. Томова, М. Цоцоркова, И. Шипчанов.** Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 78; **Недев, Св.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912 – 1913, 1915 – 1918. София, 1993, 53, 101, 119, 120, 196; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З, София, 1996, с. 199; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 78; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878–1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 78.

[13] ДВ, № 81, 25.X.1880; Укази и прикази (1880), с. 77; Списък на офицерите от запаса (1911), с. 557; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3 – Т. 4. И-О, София, 1996, с. 76; **Танчев, Ив.** Българи в

чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 117; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 94.

[14] Укази и прикази (1880), с. 74.; ДВ, № 76, 1.X.1880; Списък на офицерите от запаса (1911), с. 112; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З, София, 1996, с. 276; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 90; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 84.

[15] ДВ, № 81, 25.X.1880; Укази и прикази (1880), с. 77; Списък на офицерите от запаса (1911), с. 1264; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 39; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З, София, 1996, с. 27; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 64.

[16] ДВ, № 76, 1.X.1880; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 89.

[17] ДВ, № 81, 25.X.1880; Укази и прикази (1880), с. 77; **Стоименов, Н.** Статути на българските офицери в Русия от Освобождението до края на XIX в. – ИВИНД. Т. 53, 1992, с. 268, 285; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3 – Т. 4. И-О, София, 1996, с. 199; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878–1912). София, 2008, с. 138; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 102.

[18] ЦГВИА, ф. 430, оп. 1, ед. хр. 172, л. 224; ДВ, № 81, 25.X.1880; Укази и прикази (1880), с. 77; Укази, прикази и циркуляри (1882), с. 78–79.; Списък на генералите и офицерите (1884), с. 142; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 14; **Мишев, Р.** Обучение на българи в руските военни учебни заведения от Освобождението до краят на XIX век. – ВИС, 1983, № 6, с. 59; **Генчев, Н., К. Даскалова, Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиева.** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 361; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3 – Т. 4. И-О, София, 1996, с. 140; **Калчев, К.** Исторически календар за бесарабските българи. Велико Търново, 2001, 266, 298, 360.; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 127; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 98.

[19] ДВ, № 81, 25.X.1880; Укази и прикази (1880), с. 77; Списък на офицерите от запаса (1911), с. 16; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З, София, 1996, с. 191; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 77; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 78.

[20] ДВ, № 76, 1.X.1880;

[21] Укази и прикази (1880), с. 74; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 15; **Недев, Св.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912 – 1913, 1915 – 1918. София, 1993, 103, 151, 196; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 1 - Т. 2, А-З., София, 1996, с. 287; **Христов, Ив., С. Тодоров, Р. Петкова, Й. Гиндузов.** Българското опълчение 1877 – 1878 г. Биографичен и Библиографски справочник. Т. 3 Седма, Осма, Девета, Десета, Единадесета, Дванадесета дружина и конна сотня. 437 – 438; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 93; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 85.

[22] ДВ, № 63, 16.VI.1883; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 545; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 5 – Т. 6, П-Т. София, 1996, с. 256; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 206; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 127.

[23] ДВ, № 69, 23.IX.1881; Укази, прикази и циркуляри (1881), с. 43; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 21; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 5 – Т. 6, П-Т. София, 1996, с. 116 – 117; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 180; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 118.

[24] ДВ, № 69, 23.IX.1881; Укази, прикази и циркуляри (1881), с. 43; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 24; **Стателова, Е. Ст. Грънчаров, В. Василева, Г. Вълков, П. Димитров, Б. Дончева, Ев. Емануилова, Ил. Маринов, З. Маркова, Е. Миладинова, К. Пандев, Н. Пенева, Ст. Пенков, М. Петров, Р. Попов, Д. Саздов, Т. Томова, М. Цоцоркова, И. Шипчанов.** Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 225 – 226; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 7, У-Я, Указалец на селищата, София, 1996, с. 19; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 226; **Танчев, Ив.** Руският

принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 134.

[25] ДВ, № 114, 5.X.1882; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 533; Списък на офицерите от запаса (1911), с. 33; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 5 – Т. 6, П-Т. София, 1996, с. 273; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 209; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 128.

[26] ДВ, № 114, 5.X.1882; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 533; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 5 – Т. 6, П-Т. София, 1996, с. 100; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 178; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 117.

[27] ДВ, № 114, 5.X.1882; Списък на генералите и офицерите (1884), с. 172; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 5 – Т. 6, П-Т. София, 1996, с. 190; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 194 – 195; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 122.

[28] ДВ, № 114, 5.X.1882; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 19; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3 – Т. 4. И-О, София, 1996, с. 228; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 142; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 103.

[29] ДВ, № 114, 5.X.1882; Списък на генералите и офицерите (1885), с. 128; Списък на офицерите от запаса (1911), с. 479; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 35; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 63.

[30] ДВ, № 114, 5.X.1882; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 539; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3 – Т. 4. И-О, София, 1996, с. 240; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 145; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 104.

[31] ДВ, № 114, 5.X.1882; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 32; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 123; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска

интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 96.

[32] ДВ, № 114, 5.X.1882; Списък на генералите и офицерите (1884), с. 172; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 42; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З, София, 1996, с. 243; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 86; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 82.

[33] Списък на генералите и офицерите (1884), с. 193; Списък на офицерите от запаса (1911), с. 651; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3 – Т. 4. И-О, София, 1996, с. 59; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912 г.). София, 2008, с. 112; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 92.

[34] Списък на офицерите от запаса (1911), с. 42; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3 – Т. 4. И-О, София, 1996, с. 112; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912 г.). София, 2008, с. 125; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 97.

[35] Укази, прикази и циркуляри (1881), с. 43.; ДВ, № 69, 23.IX.1881; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 7, У-Я, Указалец на селищата, София, 1996, с. 5; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 223; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 133.

[36] ДВ, № 69, 23.IX.188; Укази, прикази и циркуляри (1881), с. 43; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3 - Т. 4. И-О, София, 1996, с. 287; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 152.; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 107.

[37] ДВ, № 114, 5.X.1882; Укази, прикази и циркуляри (1882), с. 64; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 533; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 5 – Т. 6, П-Т. София, 1996, с. 65; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 171; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 116.

[38] ДВ, № 114, 5.X.1882; Списък на генералите и офицерите (1884), с. 168; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 5 – Т. 6, П-Т. София, 1996, с. 297; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 212; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 129.

[39] **Д.** (Авторът се подписва с този инициал) Портрети и кратки биографически сведения за загиналите български офицери и портупей-юнкери във войната със Сърбия през 1885 год. (със 17 портрети). София, 1890, 88 – 93; **Стателова, Е., Ст. Грънчаров, В. Василева, Г. Вълков, П. Димитров, Б. Дончева, Ев. Емануилова, Ил. Маринов, З. Маркова, Е. Миладинова, К. Пандев, Н. Пенева, Ст. Пенков, М. Петров, Р. Попов, Д. Саздов, Т. Томова, М. Цоцоркова, И. Шипчанов.** Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 103; **Иванов, И.** Офицери и портупей-юнкери, загинали в Сръбско-българската война 1885 г. – В: Сборник Военната защита на Съединението – посветен на 120 години от Сръбско-българската война. София, 2005, с. 124; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878–1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 87.

[40] ЦГВИА, ф. 430, оп. 1, ед. хр. 172, л. 75, 224; ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 11, л. 1–5, 10–51; ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 37 – 44; ДВИА, ф. 42-к, оп. 1, а.е. 86, л. 1; ДВИА, ф. 42-к, оп. 1, а.е. 25, л. 308; Списък на генералите и офицерите (1884), с. 90; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 8; **Каранешев, Н.** Генерал Андрей Блъсков. София, 1939, 15 с; **Михов, М. Ив.** Българското опълчение. Сборник от документи. Т. 1. София, 1956, с. 128, 260; **Михов, М. Ив.** Българското опълчение Сборник от документи. Т. 2. София, 1959, с. 439, 473, 489, 643, 795; **Попов, В., Ц. Иванова, Й. Велкова,** Българската земска войска 1878 – 1879. Сборник с документи и материали. София, 1959, 249, 288, 300, 302, 303, 646; **Маринов, Ил.** Генерал-майор Андрей Блъсков. ИВИНД, 1975, Т. 19 и 20, 239 – 246; **Янчева, В.** Участието във войната на българи офицери – руски военни възпитаници. – Армейски преглед, 1977, № 11, с. 27 – 28; **Вълков, Г.** Българи офицери в Опълчението. – ВИС, 1981, № 6, 110–111; **Мишев, Р.** Обучение на българи в руските военни учебни заведения от Освобождението до краят на XIX век. – ВИС, 1983, № 6, с. 59; **Маринов, Ил.** Опълченци – офицери в българската войска. – ВИС, 1984, № 1, с. 168; **Маринов, Ил.** Български командири от Сръбско-българската война 1885 година. – ВИС, 1985, № 6, 150, 157; **Стателова, Е., Ст. Грънчаров, В. Василева, Г. Вълков, П. Димитров, Б. Дончева, Ев. Емануилова, Ил. Маринов, З. Маркова, Е. Миладинова, К. Пандев, Н. Пенева, Ст. Пенков, М. Петров, Р. Попов, Д.**

Саздов, Т. Томова, М. Цоцоркова, И. Шипчанов. Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 27 – 28; **Генчев, Н. К. Даскалова, Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиева.** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 69 – 70; **Недев, Св.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912 – 1913, 1915 – 1918. София, 1993, 14, 39, 196; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З, София, 1996, с. 78; **Христов, Ив. С. Тодоров, Р. Петкова, Й. Гиндузов, М. Гочева, С. Николова.** Българското опълчение 1877 – 1878 г. Първа, Втора и Трета дружина. Биографичен и Библиографски справочник. Т. 1. Казанлък, 1996, с. 231 – 233; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 50–51; **Пенева, А. А. Горчев, Б. Хараланова, Б. Вацова, Б. Петров, В. Аврамова, В. Борисова, В. Драгостинова, Г. Гроздев, Г. Цветков, Д. Руменов, Д. Лечев, Д. Евтимов, Д. Игнатовски, Д. Димов, Е. Кьостебеков, З. Попчев, И. Йорданов, И. Няголова, И. Семерджиева, Й. Йорданов, Й. Павлова, К. Вачкова, К. Петров, К. Константинов, К. Мустаков, К. Кънчев, К. Крумов, М. Куманова, М. Петева, М. Филипова, М. Йорданов, Н. Стефанова, Н. Димитрова, Н. Чакъров, П. Георгиев, П. Занев, П. Станчев, С. Вачева, С. Иванов, С. Лалова, Т. Тодоров, Х. Горанова, Ц. Стефанов, Ч. Танев.** Шуменска област, Енциклопедия. София, 2011, с. 72 – 73.; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 69.

[41] ЦГВИА, ф. 430, оп. 1, ед. хр. 172, л. 75, 225; ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 130, л. 1, 3, 5, 13 (гръб); ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 246, 247, 248; ДВИА, ф. 42-л, оп. 1, а.е. 20, л. 48; Списък на генералите и офицерите (1885), с. 160; ДВ, № 69, 23.IX.1881; **Попов, В. Ц. Иванова, Й. Велкова.** Българската земска войска 1878 – 1879. Сборник с документи и материали. София, 1959, 286, 299, 482, 560, 654; **Генов, Ц.** Майор Атанас Узунов. София, 1965, 126 с; **Каранфилов, Е.** Атанас Узунов. Бележити българи. Т. IV. София, 1971, с. 571 – 584; **Гечев, М.** Народните учители в Освободителната война. – Народна просвета, 1977, № 11, с. 91; **Вълков, Г.** Българи офицери в Опълчението. – ВИС, 1981, № 6, с. 111; **Мишев, Р.** Обучение на българи в руските военни учебни заведения от Освобождението до краят на XIX век. – ВИС, 1983, № 6, с. 53, 59; **Маринов, Ил.** Български командири от Сръбско-българската война 1885 година. – ВИС, 1985, № 6, с. 150, 152, 153; **Маринов, Ил.** Майор Атанас Узунов. – ИВИНД, Т. 40, 1985, с. 176 – 190; **Стателова, Е. Ст. Грънчаров, В. Василева, Г. Вълков, П. Димитров, Б. Дончева, Ев. Емануилова, Ил. Маринов, З. Маркова, Е. Миладинова, К. Пандев, Н. Пенева, Ст. Пенков, М. Петров, Р. Попов, Д. Саздов, Т. Томова, М. Цоцоркова, И. Шипчанов.** Съединението 1885,

Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 113, 158, с. 162–163, 219; **Генчев, Н., К. Даскалова, Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиева.** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 667; **Стоименов, Н.** Статути на българските офицери в Русия от Освобождението до края на XIX в. – ИВИНД, 1992, Т. 53, с. 239; **Недев, Св.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912 – 1913, 1915 – 1918. София, 1993, 14, 41, 197; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 7, У-Я, Указалец на селищата, София, 1996, с. 5; **Христов, Ив. С. Тодоров, Р. Петкова, Й. Гиндузов, М. Гочева, С. Николова.** Българското опълчение 1877 – 1878. Първа, Втора и Трета дружина. Биографичен и Библиографски справочник. Т. 1, 1996, с. 311, с. 349 – 350; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военно-учебни заведения (1878 – 1912). София, 2008, с. 222 – 223; **Цураков, А.** Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атентатите в България. София, 2008, с. 46, 553; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 133; **Георгиев. Д.** Български офицери възпитаници на Одеското юнкерско пехотно училище, участници в Българското опълчение по време на Руско-турската освободителна война (1877 – 1878 г.). – В: Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Първа, Втора, Трета и Четвърта студентски научни конференции във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий". Т. 1, (Част 2), Велико Търново, 2015, с. 16 – 17.

ОБЩЕСТВЕНИ ОРГАНИЗАЦИИ В РУСИЯ В КРАЯ НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX ВЕК: РОЛЯТА ИМ В ОФОРМЯНЕТО НА ИНТЕЛЕКТУАЛНАТА СРЕДА НА ПРОВИНЦИАЛНИЯ ГРАД

Анна ПОЛЕВАЯ
студентка I курс, МП
„История на културното наследство на България и Русия“
Тверски държавен университет, Русия,
Исторически факултет
Ръководител: проф. д.и.н. Татяна Геннадьевна Леонтиева

The article gives a brief description of the history and development of public organizations in Russia at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. On the example of Tver Scientific Archival Commission we have opportunity to learn the process of regional elite's creation in Tver city, and also characterize the work of the commission, reveal contribution in development of the regional history.

Днес, в съвременното общество, се наблюдава растеж и развитие на обществените организации, които играят важна социално-политическа роля и оказват влияние върху всички сфери на обществения живот. Това явление не е нещо ново в историята.

Преди повече от 100 години в Русия, в края на XIX и началото на XX век, също се наблюдава подем на гражданската активност. Интересите на по-голямата част от интелигенцията изискват фундаментални промени в политическата структура на обществото. На първо място тези явления се дължат на процесите на модернизация, например, на икономическия подем, техническата модернизация, формирането на нов тип „активна личност”. Процесите на модернизация полагат основите на гражданското общество, играят решаваща роля във формирането на интелектуална среда в провинциалния град[1].

Научното изследване на историята на обществените организации, на формирането и утвърждаването на интелектуалната среда в провинцията, е важно за разкриване на практически опит, който може да бъде полезен и за съвременния момент.

В предреволюционната историография проблемът за обществените организации не е обект на специално изучаване. Изследователите обръщат вниманието си към въпроси на държавното регулиране на дейността на обществените организации. Публикувани са значителен брой трудове по нормативно-правната рамка за дейностите на обществените организации, правят се също опити за формулиране и обосноваване на понятийния апарат и за класификации на обществените организации. Богат фактически материал за историята на дружествата, без особени анализи, се съдържа в многобройни юбилейни издания на самите обществени организации.

В съветската историография се извършва промяна на тенденциите. Изследователите от този период насочват вниманието си главно към дейността на научни, здравни, образователни дружества в Русия. Публикуват се работи, съдържащи богат фактически материал за дейността на тези дружества.

Подновяване на научния интерес към предреволюционните обществени организации се отбелязва през 1970 – 1980 г. По това време се активизира изучаването на историята на формирането и развитието на обществените организации. Съвременните изследователи ги разглеждат като неразделна част от формирането на гражданското общество. Във фокуса на изследванията е културата на обществената организация в руското общество в исторически, политически и правен аспект.

Основател на системното и цялостно проучване на обществените организации на предреволюционна Русия е историкът професор А. Д. Степанский. Той е автор на единствените в историографията обобщаващи трудове, посветени на историята на формирането и развитието на обществените организации. Също така, сред известните изследователи на темата си струва да спомена А. С. Туманова, А. В. Окатов, А. И. Щиглик, И. С. Розентал, А. М. Понамарьов, М. В. Ильин, Б. И. Ковал, Н. И. Лапин.

На настоящия етап развитието на историографията се характеризира с повишено внимание към регионалните неправителствени организации, тяхната роля в социалния и културния живот на региона. Като обобщение заслужава да се отбележи, че в научната литература, и то с различна степен на пълнота, са изследвани само отделни аспекти на разглежданата тема.

Границата между XIX и XX век е време на бърз растеж на броя на всякакви видове обществени организации. Страната преживява истински „бум" на обществената дейност. Регистрирани са стотици образователни и научни дружества, хиляди благотворителни организации, десетки творчески съюзи[2]. Обхватът на дейността на обществените организации се простира от образованието и изкуството до здравеопазването и благотворителността. В провинцията те наистина стават средища на научен и културен живот, центрове на формиране на интелектуална среда.

Повечето обществени организации са създадени от провинциалната интелигенция и играят голяма роля във формирането на интелектуалната среда. Фактически тези организации стават представителни органи, в които тя реализира своя обществен капацитет, решава професионалните си проблеми.

Броят на членовете на обществените организации е различен. Техните списъци са съдържали от няколко човека до няколко стотин. Членската маса е разделена на редови сътрудници и почетни членове: представители на аристокрацията, църквата, изтъкнати учени, лица, които са направили големи дарения.

В провинцията поради липсата на активни лица се наблюдава практиката на едновременно членство в няколко организации. Това са предимно членове на дворянски семейства или представители на местната интелигенция, като цяло добре образовани. Те действат като основатели на обществени организации в образованието, здравеопазването, взаимопомощта и благотворителността. Впоследствие вземат участие във всички мероприятия на дружествата, в техните научни заседания.

Важна роля играят научните дружества, които са центрове на интелектуалната мисъл по това време. Големи са заслугите им в пропагандирането на научни идеи, в разпространението на научни знания сред населението на губерниите, предимно чрез публикуване на свои научни статии. Така научните дружества фактически имат господстващо значение в системата на организиране на научната дейност.

* * *

Примери за такива организации са губернските научни архивни комисии, открити в много губернии на Русия в края на XIX век. Може би такива организации са съществували и в България.

Те съчетават в себе си различни дейности. Важен принос на комисиите е тяхната архивна дейност по събиране на исторически извори, по научната им обработка. Освен това комисиите развиват активна археологическа, научна, просветна и образователна дейности, като по този начин имат огромен принос за формирането на интелектуалната среда в провинциалния град[3].

Идеята за създаване на губернските архивни научни комисии и исторически архиви принадлежи на академик и сенатор Н.В. Калачов. С Указ на Комитета на министрите от 13 април 1884 година се учредяват пилотни комисии в следните четири губернии: Тверска, Тамбовска, Рязанска и Орловска[4].

Тверската научна архивна комисия е една от първите. И първите членове на Комисията са все известни личности със свои трудове в областта на изследването на паметниците на тверската старина. Разбира се, основателят на комисиите Н. В. Калачов не случайно се обръща към Твер. Идеята му се състояла в това, да приобщи обществото към архивното дело. Бързо нараства броят на членовете на Комисията, тя обединява всички любители на местната история и става, по същество, първото научно краеведско дружество в провинцията[5].

От началото на своето съществуване Комисията започва работа по създаването на исторически архив, защото това е определено като основна задача. Повечето от документите са били депозирани в Тверския музей, който също се включвал в сферата на дейност на Комисията. В допълнение Комисията провеждала активна археологическа работа и научно-просветна дейност. Събраните документи за историята на Тверския край стават основа за създаването на Държавния архив на Тверска област. Наследството на Архивната комисия се пази във фонд № 103. Историческото наследство, събрано от Комисията, е много ценен материал за изследване историята на Твер.

Съчетаването на различни видове дейности в губернските научни архивни комисии в Русия ги прави универсални в тяхната област. А като цяло създаването на голям брой и разнообразни обществени организации, както и фактът, че те излизат извън собствените си функции, е една от чертите на процесите на модернизация, които протичат в Русия в края на XIX – началото на XX век.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Туманова, А. С.** Правительственная политика в отношении общественных организаций России, 1905 – 1917 гг. Автореферат. диссертации. Тамбов, 2003.

[2] **Степанский, А. Д.** Россия вступает в XX век. – Знание-сила, 1989, № 2, с. 40.

[3] **Макарихин, В.П.** Губернские ученые архивные комиссии России. Нижний Новгород, 1991.

[4] **Сорина, Л. М.** Тверская губернская учёная архивная комиссия и подготовка второго областного Тверского археологического съезда (10–20 августа 1903 года). – Доклад на III Тверской археологической конференции. Тверь, 2003.

[5] **Писарькова, Л.Ф.** Губернские ученые архивные комиссии. 1884 – 1923 гг. Аннотированный указатель содержания изданий. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва, 2015, с. 16.

ОПИТИ ЗА ОМИРОТВОРЯВАНЕ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕДИ ИЗБУХВАНЕТО НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Нина ШИШМАНОВА
Докторант, катедра „Нова и най-нова обща история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Валентин Спиридонов

A most – lasting effect did have the Carnegie Endowment for International Peace in 1910. The main objective is to answer a number of questions. What can be done? What actions should be taken? A committee was initiated that was represented by seven members, one from the US, UK, Germany, Austria – Hungary, Russia and two from France. They prepared a report that consisted of seven chapters which dealt with the excesses and atrocities of hostile forces and their repercussions. The report was published in the early summer of 1914. The activity of this commission was terminated after the outbreak of World War I.

Of great importance to the peaceful settlement of conflicts was the mission of the British Secretary Richard Holdan. His paramount object was to remove the tension between Germany and Britain. At the very beginning it was doomed to failure because of the German marine bill in 1912.

On December 16th and 17th 1912 two international forums were initiated in London. The main question that was discussed was about the peacemaking between the great powers and this was the central issue of the conference. This peace conference did not justify the hopes of the participants in it and failed to stabilize the international situation. All this led to the next war – that between the allies. The main goal – national unity – was not achieved.

The notorious equilibrium in the Balkans proved if not the cause at least the occasion for another more devastating war. In the summer of 1914 the assassination in Sarajevo was carried out. Its aftermath was the coming of another more long-lasting storm that was already looming on the horizon.

В началото на XX в. възниква движение за запазване на мира. Двете мирни конференции в Хага през 1899 г. и 1907 г. са опит за спиране и ограничаване на военните действия. Тяхната основна цел е да се приемат задължителни международни закони, които да спрат войната. Те показват международните усилия за предотвратяване на войната. Основна идея на конференциите е създаването на между-

народен арбитраж. Въпреки всичко, стабилни резултати не се постигат поради разногласията между Великите сили[1]. В резултат на посочените причини преди избухването на Първата световна война възникват редица опити за омиротворяване на Балканите и предотвратяване на световния конфликт.

Целта на моето изследване е да проследя преговорите и инициативите на Великите сила за мирното изглаждане на конфликтите преди Първата световна война. Въпреки че всички те завършват с неуспех, ще се спра на Карнегиевата фондация за международен мир, мисията на Ричард Холдън в Берлин и Лондонската мирна конференция.

Усилията на отделните правителства за мир се подкрепят от различни организации. Начинанието с най-траен и забележителен успех е създаването на Карнегиевата фондация за международен мир през 1910 г.[2] Тази организация е една от няколкото творчески инициативи на Андрю Карнеги[3] в защита на световния мир. Основната цел е да се даде отговор на редица въпроси: „Какво може да се направи? Какви действия трябва да се предприемат?“. След избухването на Втората балканска война фондацията си поставя за задача да проучи общественото мнение в западните страни и това, което се случва в засегнатите от военните действия райони. Оформя се становище, че така по-лесно ще се възстанови справедливостта. Образува се специален комитет за установяване на конкретните факти за военните действия на Балканите. Включват се д-р Самуел Дътън[4], Жюстен Годар[5] и известният руски политик Павел Милюков[6]. Четвъртият член на комисията е Хенри Брейлстфорд[7]. Четиримата представители на комитета тръгват от Париж на 2 август 1913 г., малко преди края на Втората балканска война, и пътуват до Белград, Солун, Атина, Цариград и София[8]. На 28 септември същата година те се връщат в Париж, без да са видели реално военни действия, тъй като при пристигането им те са били вече преустановени. Но членовете на комисията се сдобиват със спомените на много от оживелите участници във войните. Изготвят доклад, състоящ се от седем глави, които описват престъпленията и жестокостите на враждебните действия и техните последици.

Предговорът на доклада е написан от барон Естурнел Дьо Констан[9]. В него се поставя основната цел – да се направи проучване

на общественото мнение какво представлява една международна война, водена при съвременни условия. Докладът е посветен на произхода на балканските войни. В основата са съюзите и договорите между Балканските държави и борбата за територии. В последната част от доклада двете войни се наричат „отвратителна история на ужаси”[10]. След завръщането си от засегнатите райони членовете на комисията полагат много усилия за сглобяването на доклада. Той е завършен и публикуван в началото на лятото на 1914 г.[11] За нещастие, съдбата му е предопределена, а тя е – да бъде засенчен във вниманието и реакцията на световното обществено мнение от друго по важност събитие – Първата световна война[12].

Накратко може да се обобщи, че този доклад е един от най-красноречивите и силни призиви за осъзнаване на безумието на войните. Той показва нуждата от международен мир не само на Балканите, но и навсякъде в цивилизования свят. Най-голямата стойност на документа е, че открива пред хората на нашия век до каква степен един проблем има своите дълбоки корени. Следователно, решенията могат да се постигнат по-лесно, като се вземат предвид редица реалности.

Друг опит за омиротворяването на Балканите преди Първата световна война е мисията на британския секретар Ричард Холдън през 1912 г. Неговото посещение в Берлин няколко години преди да избухне Първата световна война е от важно значение. Целта на тази мисия е да премахне напрежението между Великобритания и Германия.

Повод за неразбирателството между двете страни е решението на Германия да увеличи своя флот чрез строителство на военноморски кораби. Тази идея е повлияна от избухването на Втората мароканска криза[13]. През 1912 г. се въвежда морски законопроект[14] за Германия, което увеличава напрежението между двете страни.

За да намалят напрежението между Берлин и Лондон и да установят дипломатическа връзка[15], британският външен министър Едуард Грей е поканен да посети Берлин и да се срещне с германския кайзер. Изпратен е Ричард Холдън, който е почитател на немската култура и е учил в Германия. Той пристига в Берлин на 7 февруари 1912 г. Среща се с адмирал Алфред фон Тирпиц[16] на 8 февруари в Берлин. Чрез договорка с германския канцлер Теобалд Бетман-Холвег двете страни се съгласяват да останат неутрални в случай на

война на Балканите. В знак на доброжелателност кайзерът на Германия Вилхелм II обещава да забави предложеното строителство на военноморски кораби[17]. Както в Германия, така и във Великобритания много от политическите кръгове изявяват желание да се провали мисията на Холдън. Привържениците на Фон Тирпиц се противопоставят на всяка промяна на германската военноморска програма. От своя страна правителството на Великобритания е готово да направи някои колониални отстъпки на Германия в Африка. Една от възможностите е да се предадат британските колонии Занзибар и Пемба[18] на Германия срещу Югозападна Африка, както и обещаните колониални концесии на Германия в Персия. Самият Едуард Грей счита, че всички териториални отстъпки на Германия ще навредят на англо-руските и англо-френските отношения[19].

Чрез тези предложения Холдън се опитва да убеди дипломацията в Берлин колко е важен мирът за света. Според британския секретар разбирателство с Германия може да се осъществи, когато Франция и Русия оттеглят своята подкрепа към английското правителство, тъй като те водят антигерманска политика. Според Бетман Холвег мисията на Холдън не може да забави и спре подготовката за война и той заявява, че не желае да се ангажира с предложенията на британския секретар.

На 13 февруари след разговор помежду им канцлерът заявява, че Англия трябва да приеме решението на Германия за увеличаване на нейния флот[20].

Накратко може да се каже, че мисията на Холдън е обречена на неуспех. Преговорите между британския секретар и германския канцлер не дават резултат. На 31 март 1912 г. кайзер Вилхелм II изпраща доклад до английското правителство относно бюджета, предвиден за отбрана при евентуална война. Така и този опит за омиротворяване не постига своите цели[21].

В хода на Първата балканска война[22] се увеличава желанието сред воюващите балкански страни и Великите сили за мирно решаване на конфликта. Историци като Георги Марков смятат, че пречка за мира е прекалената доверчивост към думите и подписите на съюзниците, които не престават да бъдат и опасни съперници; липсата на прозорливост и непредвидимост на военните действия. Всички тези обстоятелства водят до усложняване на Източния въпрос[23].

Продължителните преговори за мир между воюващите страни са по време на Лондонската мирна конференция, с намесата на големите европейски държави. На 16 и 17 декември 1912 г. в Лондон се откриват два международни форума. Единият е по въпроса за мира с Турция, а другият е между шестте велики държави – Англия, Франция, Германия, Русия, Австро-Унгария и Италия. Конференцията е открита в тържествена обстановка в двореца на Чарлз II Стюард с участието на Едуард Грей от Англия, граф Алфонс Менсдорф от Австро-Унгария, от Русия – граф Александър Беркендорф, от Германия – граф Карл Лихновский, от Франция – Пиер Камбон и от Италия – маркиз Сан Джулиано. След 63 срещи предговорите между държавите завършват на 11 август 1913 г.

В началото на мирната конференция присъстват редица дипломати на воюващите страни, между които са председателят на Народното събрание Стоян Данев, който представлява България, посланикът в Лондон – Михаил Маджаров и Стефан Паприков – дипломат от Демократическата партия; на Сърбия – дипломатът Стефан Новакович; на Турция – Великия везир Рашид паша; на Гърция – министър Елевтериос Венезелос[24].

Основният въпрос, който се поставя, е за мира на Балканите, който да отчита и интересите на Великите сили. Разискват се например теми, между които и тези за независимостта на Албания и излаза на Сърбия на Адриатическо море. Целта на Австро-Унгария и Италия е да се създаде независима албанска държава, като Русия подкрепя исканията на Сърбия[25].

Според историци като Кръстьо Манчев още в началото на мирните преговори в Лондон се наблюдават разногласия. Делегатите на съюзните държави настояват Османската империя да отстъпи всички територии западно от линията Мидия-Енос и да се откаже от Егейските острови, а тя, от своя страна, иска да задържи Одринска Тракия, както и запазването на властта на султана в Македония и Албания. Въпросът за остров Крит трябва да се реши от Великите сили, а островите в близост до Мала Азия да останат под османска власт. От друга, страна, Австро-Унгария е недоволна от разширяването на Сърбия и Черна гора и от искането на сръбското правителство за излаз на Адриатическо море. Италия и Русия са против всякакво възвръщане на завоюваните територии от балканските държави[26].

Първоначално министър-председателят на България Иван Гешов настоява мирните преговори да се водят в София. Впоследствие той поверява защитата на българската кауза в Лондон на политика Стоян Данев. Според редица историци е грешка, че Гешов сам не е оглавил българската делегация по време на мирните преговори.Така той пропуска възможността лично да защитава българската кауза в Лондон. След като Данев пристига в Лондон, още на 14 декември започват затруднения при обсъждането на въпроса за бъдещата българо-турска граница. Засилват се българските претенции, към Одрин и Родосто. Българската делегация настоява за бързо мирно споразумение. Главните цели са за тракийската граница и получаването на Одрин. Докато се обсъждат българските претенции турските представители вярват, че Македония и Албания ще станат автономни провинции в Османската империя и пренебрегват българските искания за достъп до Егейско море в Западна Тракия. Всичко това предвещава удължаване на преговорите.

Паралелно с преговорите с Турция се водят преговори между Данев и Венизелос в Лондон за уточняване на гръцко-българската граница. През декември 1912 г. Венизелос отправя следното предложение: границата да започва от левия бряг на река Струма и да продължава до река Вардар, до езерото Преспа и до Корча. България отхвърля предложението, настоявайки да получи Солун.

В допълнение се усложняват и отношенията между България и Сърбия.Още в началото на декември 1912 г. България подкрепя сръбските претенции за Северна Албания. Причината за тази подкрепа е Сърбия да не потърси компенсация за сметка на част от българската територия. Още повече, че на 27 ноември 1912 г. българският представител в Сърбия Андрей Тошев изказва мнение, че сръбските войски в Македония някога ще се оттеглят [27].

От друга страна, се водят преговори за мир между България и Румъния. Стоян Данев изготвя доклад, състоящ се от четири точки, които ще служат за основа на преговорите. Те са следните: гарантиране на Румънска Добруджа; разрушаване на Силистренските укрепления; корекция на границата, включваща няколко малки хълмисти местности в Румъния; църковни и културни права за куцовлашкото население в Македония. Тези условия са предадени в Букурещ в края на ноември 1912 г. Обсъждането им продължава в Лондон през

декември 1912 г. Предложенията са отхвърлени на 21 декември 1912 г. от румънския дипломат Николае Мишу и министър-председателя на вътрешните работи Таке Йонеску като незадоволителни[28].

Независимо че българските предложения са отхвърлени от румънска страна, цар Фердинанд настоява за отстъпки на Румъния. Правителството отказва да направи съществени отстъпки, убедено в своята правота. Желанието на царя е България твърдо да приключи преговорите с Румъния, за да отстоява позициите си при преговорите с Турция. В същото време българският финансов министър Теодор Теодоров заминава за Петербург, за да търси руска подкрепа против Румъния. Русия изразява готовност за намеса, ако румънците нападнат България. Въпреки тази подкрепа, от руска страна се настоява Румъния да получи българския град Силистра[29].

На 10 януари 1913 г. в Турция се образува ново правителство от партията „Единение и прогрес"[30]. Мирните преговори между България и Турция са прекратени. Подкрепена от Германия, Османската империя решава да продължи войната.

На 27 януари е подписан протокол в Лондон между България и Румъния, в който Данев излага отново своя план от четири точки. Румънците увеличават своите искания и настояват за североизточната българска територия, разположена от Тутракан до Балчик. Двете страни се съгласяват да продължат разговорите. Българската политика по отношение на Румъния си остава докрай колеблива.

След като на 13 март 1913 г. е превзета Одринската крепост и падат крепостите Янина и Шкодра, Високата порта отново настоява да започнат мирни преговори между воюващите.

На 16 април Гешов подновява преговорите с Гърция, но липсва съгласуваност между страните поради претенциите на Гърция за Солун и застъпничеството на България за правата на българското население в Южна Македония.

От румънска страна също възникват пречки за мира. Подтиквана от Германия и Австро-Унгария, Румъния настоява да получи Южна Добруджа като компенсация за своя неутралитет. С посредничеството на Русия още на 26 април 1913 г. с т.нар. „Петербургски протокол" е постигнато споразумение между България и Румъния. Град Силистра с неговата околност е отстъпен на Румъния.

Друга пречка в мирните преговори е въпросът за Албания, по който вземат отношение Австро-Унгария и Италия, като настояват за създаването на самостоятелна албанска държава.

На 16 май Гешов отправя молба към Русия за арбитраж между България и Сърбия. От Петербург изразяват своето съгласие за ролята на арбитър. Според българския министър-председател, сърбите няма да приемат арбитраж. Сърбите претендират, че българите не са изпълнили своите задължения и са получили повече територия.

За да ускори мирния процес, българското правителството изпраща в средата на май Данев в Лондон. Нито Сърбия, нито Гърция са склонни да сключат мир на всяка цена и повдигат възражение против окончателния проектодоговор за мир.

В същото време генерал Никола Савов настоява за сепаративен мир с османците. През май 1913 г. Данев се среща с Осман паша в Лондон. Но тези контакти са прекъснати. От Петербург са против сепаративен мир между България и Турция. Ако се подпише такъв, Русия заплашва да се откаже от ролята си на арбитър в спора на България със Сърбия.

Всички тези обстоятелства поставят българското правителството в трудно положение. В качеството си на домакин, Едуард Грей решава да сложи край на безизходното положение.

След като преговорите за мир в Лондон се подновяват, Великите сили излагат своето предложение: Османската империя да се откаже от всички владения западно от линията Мидия – Енос и да предаде остров Крит на Гърция. Съдбата на Егейските острови ще се решава от Великите сили. Османската империя се съгласява с тези условия[31].

Следваща стъпка е да се създаде програма по предложение на Франция и Англия за контрол на финансите на Турция. Според министър-председателя на Русия Александър Изволски контролът над финансите на Турция трябва да се поеме от Англия. От друга срана, руският министър на вътрешните работи Сергей Сазонов предлага да се разширят контактите на Руската империя с Турция[32].

България от своя страна показва, че трябва да приключи побързо мирните преговори в Лондон, тъй като все още воюва с турците при Галиполи и Чаталджа. Въпреки стремежа на гърците и сърбите

да забавят подписването на този договор, Великите сили оказват натиск. Така се стига до подписване на договора за мир в Лондон[33].

На 17 май 1913 г. се подписва мирът. Той определя съдбата на османските острови в Егейско море и границите на албанската държава. Според него всички дотогавашни владения на Османската империя западно от линията Мидия-Енос, се отстъпват на съюзниците. Създава се независима албанска държава. За да защитават своите укрепления при Адрианопол и Лозенград, османците трябва да разчитат на линията около Чаталджа и така да предпазят Константинопол. Те също предявяват претенции към Гърция и Егейските острови. На 29 юни 1913 г. е взето решение Албания да се преобразува в автономно, суверенно княжество. Остров Крит се присъединява към Гърция. Въпросите от финансов характер се предоставят на международна комисия. Всички османски острови се присъединяват към Гърция с изключение на Тенедос и Имброс.

Албанският проблем се оказва сложен. Този договор е победа за Австрия и Италия и пречка за Русия. Съдбата на албанската държава и определянето на нейните граници се оставя в ръцете на Великите сили. Самото съществуване на албанската нация се засяга от интересите на Сърбия и Гърция. Те се стремят да си осигурят компенсации в Македония. Необходима е руска намеса в спора между България и Сърбия. Руснаците само могат да загубят, ако упражняват своите арбитражни правомощия, без да зачитат интересите на засегнатите страни. Иначе Русия ще отслаби своите позиции на Балканите.

Подписването на договора в Лондон дава едно важно предимство на българите: той слага край на войната им с турците. Новата им граница с Османската империя е гарантирана от Великите сили. Това дава възможност българите да прехвърлят своята армия от Галиполи и Чаталджа към Македония. Но от друга страна, не трябва да предявяват претенции към Македония.

Сключването на мира в Лондон има силен отзвук в София. Мирната конференция не оправдава надеждите на участниците в нея. Гешов си подава оставката като министър-председател. Въпреки подписването на Лондонския договор, балканските държави продължават спора си за Македония. Румъния подновява своето искане за Южна Добруджа. Сърбия така и не получава излаз на Адриатическо море. Гърция не може да присъедини островите в Егейско море.

Затова този договор не удовлетворява балканските държави и не успява да стабилизира международната обстановка. Всичко това води до следващата война – Междусъюзническата[34].

Втората балканска война завършва с подписването на Букурещкия мирен договор на 25 юли 1913 г. Според него цяла Македония е поделена между Сърбия и Гърция. За България остават само Петрич, Горна Джумая и Разлог. Гърция взема част от Западна Тракия, а за България остава Беломорското крайбрежие[35].

Можем да обобщим, че в резултат на Балканските войни, цялото наследство на Османската империя се разпределя между балканските държави. През първата половина на юни 1913 г. на балканските политици са необходими качества като прозорливост и предпазливост, особено ценни за запазване на равновесието на Балканите. Развоят на събитията показва, че им липсват тези качества. Съдбовното лято на тази фатална година се превръща в повратна точка за българския народ. Малко народи са преживели такива съдбоносни превратности. С подписването на Букурещкия договор се отнемат плодовете на една победа. Твърде скоро и победената Османска империя се оказва победител. С налагането на Цариградския договор на 16 септември 1913 г. България губи цяла Източна Тракия без Свиленградско и Малкотърновско. Така се полага трайната основа на едно несправедливо статукво на Балканите, отразило се отрицателно в отношенията на югоизточния кът на Европа.

С подписването на Лондонския договор за мир завършва една война, чиито последици пораждат друга. Това води до крайно изостряне на спорните въпроси. Този договор донася мир, но не и омиротворяване на Балканите. Докато българската армия поема огромната тежест в борбата срещу Османската империя, нейните съюзници завземат български земи. Въпреки блестящите победи България не постига основната цел – национално обединение.

Нестабилното равновесие на Балканите се оказва, ако не причина, то повод за друг, по-голям конфликт. През лятото на 1914 г. избухва бомбата в Сараево. Убийството на Франц Фердинанд ще е повод за една още по-голяма общоевропейска война. Тя ще изправи Великите сили една срещу друга. Задава се нова, още по-продължителна буря на хоризонта.

БЕЛЕЖКИ

[1] Повече за дейността на Първа и Втора Хагска конференция в: Хесапчиев, Х.Служба на България в чужбина. София 1993, с. 161 – 208; Higgins, A. The Hague peace conferences. Cambridge University Press, 2014, p. 39 – 63; Finnemore, M. The Purpose of intervention: changing beliefs about the use of fotce. Cornell University Press, 2013, p. 34 – 36.

[2] **Кенан, Дж.** Другите балкански войни. София, 1995, с. 5 – 23.

[3] Андрю Карнеги е американски бизнесмен, роден в Шотландия през 1848 г. Прави дарения за построяването на редица сгради в Западна Вирджиния, Пенсилвания, Шотландия. Спонсорира Карнегиевата анкета след Междусъюзническата война през 1913 г.

[4] Самуел Дътан е професор в Тичърс колидж на Колумбийския университет.

[5] Жюстен Годар е френски адвокат и член на Камарата на представителите.

[6] Освен руски политик, Павел Милюков е руски професор, историк и писател.Той изпълнява видна роля във Временното провителство на Русия през 1917 г.

[7] Хенри Брелстфорд е известен британски журналист и писател през първата половина на XX в.

[8] Сръбските власти възпрепятстват провеждането на анкетата във Вардарска Македония.

[9] Барон Естурнел Дьо Констант е френски дипломат, политик и пацифист. Представлява Франция на Хагската конференция през 1899 г. През 1909 г. е удостоен с Нобелова награда за мир.

[10] В последната част се декларира, че членовете на комисията не могат да споделят никакъв оптимизъм относно политическото бъдеще на Македония. Те признават, че за този район бъдещето изглежда „почти безнадеждно".

[11] Първите реакции след публикуването на Доклада не са еднозначни. Сърбия и Гърция официално отхвърлят Доклада. През лятото на 1914 г. гръцкото правителство опровергава твърденията на комисията като „фалшиви" и „неоправдани". Въпреки всичко в по-новите исторически изследвания се изказват мнения, че Карнегиевата анкета е най-обективното изложение по въпроса за Балканските войни.

[12] **Кенан, Дж.** Другите балкански войни. София, 1995, с. 192 – 218.

[13] Втората Мароканска криза избухва през април 1911 г. Тя се изразява в изостряне на международните отношения в резултат на френската окупация на мароканския град Фес. На 1 юли 1911 г. Германската империя изпраща в пристанището на южномароканския град Агадир германска канонерка „Пантера", последвана от мощния крайцер „Берлин". Британският политик

Лойд Джордж прави изявление в подкрепа на френското кралство. При тези обстоятелства Германия е принудена да сключи на 30 март 1912 г. т.нар. договор от Фес. Франция получава правото на протекторат над Мароко. Германия придобива част от Френско Конго.

[14] Не е изненадващо за Ричард Холдън, че с морски законопроект Германия се стреми да унищожи Франция с война или да я заплаши с такава.

[15] **Tucker, Sp.** World war I: The Definitive Encyclopedia and Document Collection. ABC-CLIO, 2014, p. 732.

[16] Алфред Фон Тирпитц е привърженик на неограничената подводна война. През 1911 г. е удостоен със званието „гранд адмирал". През 1917 г. става ръководител на Германската отечествена партия, с цел постигане на победа по време на Първата световна война.

[17] Преговорите в Берлин предизвикват оживени дискусии.

[18] Първоначално са били португалски, после британски колонии до 1963 г.

[19] След създаването на Тройния съюз между Германия, Австро-Унгария и Италия, Франция се чувства застрашена от Германия и търси подкрепа от Руската империя и двете подписват Сърдечното съглашение. През 1907 г. към тях се присъединява и Великобритания и така се образува Тройното съглашение.

[20] **Gardner, H.** The Failure to Prevent World war I: The Unexpected Armaggedon. Ashgate Publishing, Ltd., 2015, p. 176 – 177.

[21] **John, C.** Wilhelm II: Into the Abyss of War and Exile, 1900 – 1941. Cambridge University Press, 2014, p. 865.

[22] Първата Балканска война е военен конфликт между Османската империя, от една страна, и съюзените България, Сърбия, Гърция и Черна гора. Тя продължава от 29 септември 1912 г. до 17 май 1913 г. В резултат на тази война част от Тракия и Източна Македония попадат под българска власт. Сърбия завладява Косово и Северозападна Македония.Гърция завзема Епир, острови в Егейско море и Югозападна Македония със Солун. За подялбата на Македония възникват спорове, които водят до Втората Балканска война. (Повече за Първата Балканска война в: **Вачков, Ал.** Балканската война 1912 – 1913. София, 2005, с. 43; **Елдъров, Св.** Балканската война. От „сега или никога" до „всичко или нищо". – ВИС, 4, 2006 , с. 3 – 11; **Марков, Г.** България в Балкански съюз срещу Османската империя 1912 – 1913. София, 1989, с. 2 – 30; **Криворов, И.** Плановете на воюващите страни за Първата Балканска война 1912 – 1913 г. – ВИС, 4, 2006, с. 15 – 16.).

[23] С този термин се обозначават противоречията между Великите сили от края на XVIII век до Първата световна война. Те са свързани с разпадането на Османската империя. Започва съперничеството на европейските държави за подялба на нейните територии и контрол на Балканите, Мала Азия и Близкия изток.

[24] **Марков, Г.** Поуки от балканските войни 1912 – 1913 г. – ВИС, № 1, 2000, с. 24 – 27.

[25] **Сазонов, С.** Воспоминания.< http://militera.lib.ru/memo/russian/sazonov_sd/04.html > 30.11.2015.

[26] **Манчев, Кр.** Националният въпрос на Балканите. София, 1995, с. 182 – 188.

[27] На 29 февруари 1912 г. между Сърбия и България се подписва договор за приятелство. Двете държави се задължават в случай на нападение от страна на Турция над някоя от тях да действат срещу нея с всичките си военни сили. След успешна война с Турция двете страни се договарят България да получи земите източно от река Струма и Родопите, Сърбия земите северно и северозападно от Шар планина. Договорът предвижда автономно управление на Македония.

[28] На 21 октомври 1912 г. в София пристига румънски пратеник, който настоява за земите на север от линията Тутракан-Балчик. Румъния се стреми по този начин да си подсигури излаз на Черно море. С плана на Данев българското правителство се опитва да намали румънските претенции. Затова посочените четири точки за Румъния са незадоволителни.

[29] Руси, има интерес да подкрепи румънските искания за Южна Добруджа и Силистра. Причината е да отблъсне възможните румънски претенции за Бесарабия.

[30] През юли 1908 г. в Османската империя е извършен държавен преврат. Целта е възстановяване на конституцията от 1876 г., за да се запази териториалната цялост на държавата. Властта попада в ръцете на Комитета за единство и прогрес.

[31] **Хол, Р.** България по пътя на Първата световна война. София, 2005, с. 151 – 172.

[32] **Писарев, Ю.** Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. Москва, 1985, с. 154 – 157.

[33] **Hall, R.** Balkan wars 1912 – 1913, prelude to the First World war. Routledge, 2012, p. 101 – 102.

[34] Втората Балканска война е въоръжен конфликт между България, от една страна, и Сърбия, Гърция, Черна гора и Османската империя, от друга. Тя се води през лятото на 1913 г. Причина за войната е спорът между членовете на Балканският съюз за разпределяне на земите, отнети от османците по време на Първата балканска война. (Повече за Междусъюзническата война в: **Гинчев, Г.** Междусъюзническата война 1913 г. София, 1963, с. 114 – 115; **Марков, Г.** Българското крушение 1913 г. София 1991, с. 420; **Христов, А.** Исторически преглед на войната между България и всички балкански държави – 1913. София, 1922, с. 39; **Трифонов, Ст.** Добруджанският въпрос 1978 – 1944. Нови очерци по българска история 1978 – 1948. София, 1992, с. 157 – 160.).

[35] **Пастухов, Ал.** Балканская война 1912 – 1913 гг. < http://militera.lib.ru/h/pastuhov_a/05.html

СЪВЕТСКИЯТ ГЛАДОМОР В УКРАЙНА И БЪЛГАРИТЕ

Любомир АНГЕЛОВ
Специалност „История“, III курс
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен консултант: проф. д-р Пламен ПАВЛОВ

The subject I touched is rarely discussed and in my opinion it's incorrect, because as all others wide-known genocides, the Ukrainian doesn't distinguish itself with no trait so not to be known by people. The atrocities the communists put through all the peaceable civilians is absolutely barbarian. Even bigger tragedy is the fact that there were wounded Bulgarians who lived in those territories affected by the starvation. The victims were so much that even now the number is unnoted.

Първият Сталинов петгодишен план, осъществен между 1928 – 1933 г. съвпада с масовия глад в Съветска Украйна[1]. През тези години Йосиф Сталин се стреми да постигне върховен контрол в Комунистическата партия. Налага политическа индустриализация и колективизация, превръща пазара в индустриален план, населението в роби, а просторите на Сибир и Казахстан – във верига от концентрационни лагери[2].

През 1933 г. населението на Украйна измира с милиони, жертва на най-големия изкуствено предизвикан глад в историята на човечеството[3].

Глад има и в Западния свят, изпаднал в така наречената „Голяма депресия”. Стотици хиляди безработни протестират в американските и европейските градове. Начело на тези протести излизат и някои бъдещи политически водачи като Адолф Хитлер, възползвал се от негодуванието на германския народ. Хитлер използва негодуванието да се възкачи на политическата сцена, а Йосиф Сталин използва масовия глад да смаже всякаква евентуална съпротива срещу неговия сравнително „млад“ режим. Сталин съсредоточава изкуствения глад не където и да е, а в Съветска Украйна. Тя разполага с най-плодородната почва в Съветския съюз. Целта е украинската земя и украинските селяни да бъдат употребени за създаването на съвременна индустриализирана държава. Хитлер разглежда съветския тип

колективизация като пълен провал – доказателство за провала и на съветския тип комунизъм.

Не само Украйна страда от изкуствено създадения глад, но при нея ударът е най-съсредоточен. Градовете, които най-силно поемат глада, са: Харков, Киев, Сталино, Днепропетровск. Уелският журналист Гарет Джоунс, който наблюдава стачките на германските работници, пристига в СССР през март 1933 г. Град Сталино, индустриален център на Югоизточна Украйна, е основан в имперските времена от Джон Хюз, уелски индустриалец, при когото е работила майката на Гарет Джоунс. Навремето градът носи името на Хюз, по времето на Сталин е Сталино, а днес е известен като Донецк. В Харков, тогавашната столицата на Република Украйна, Джоунс вижда дългите опашки, редящи се за хляб. Дневната бройка от чакащи хора е около 40 000 души, в повечето пъти тяхното редене започва в два часа сутринта, като магазинът отваря в седем. Градското население знае, че единствено градът им предлага възможност да се нахранят и ако не стоят с часове по опашките, те ще умрат от глад. През предходните пет години когато започва постепенният гладен терор от Сталин, селяните постепенно се изселват в градовете. Населението в селата започва да намалява. Това е необичайно, защото при нормални обстоятелства селяните-фермери със земеделското препитание ще преодолеят кризата, както става при американските и германските фермери. От 1928 г. постепенно се изземва почти всичкото жито на селското население под формата на квоти и то е принудено да отиде в градовете. Сега в града градско и селско население са сто процента зависими от чакането по опашките за хляб. Обичайно е да предизвиква гняв и омраза към ръководството, но то ражда страх, което е любимият продукт на Сталин. Количеството хляб, който се дава по магазините, е недостатъчно, съвсем скоро това проличава по улиците в градовете. Гладните започват да обикалят улиците за храна, броят им нараства все повече, което не остава незабелязано за местното ръководство. Партиен член от индустриалния град Сталино изпада в потрес, когато вижда хора да измират по улиците. Друг комунист нарича селските деца „живи скелети“. Не малък брой деца губят родителите си, тогава се намесва градската полиция, като ги премахва от улиците, за да не ги виждат гражданите. Полицията ги затваря в харковските казарми, където наброяват около 20 000 деца. Нищожна част от тях успява да оцелее. На останалите

скитащи по градските улици не е разрешено да посещават болница. За да стигнат до града, селяните ходят по железопътните релси, повечето припадат от глад, друга част не издържат и просто падат под колелата на влака. Не малка част се обесват около гарите, от които са прогонени. На всичко това става свидетел съветският писател Василий Гросман.

За Сталин бъдещето е комунизмът, което налага съществуването на тежката промишленост, а тя на свой ред налага колективизирано земеделие, което ще е в състояние да изплаща техниката. Това налага контрол върху най-голямата група в обществото на Съветският съюз – селячеството. Селянинът се противопоставя и не подкрепя този тип режим, който цели да ограби земята и дори свободата му. Така се очертава сблъсък между най-голямата група в съветското общество – селячеството, и съветската държава с нейната полиция, известна като ОГПУ.

Болшевиките представят историята на колективизацията и като борба на класите. През 1929 г. Сталин разпорежда най-масовото разгръщане на държавната машина в съветската история. През декември същата година се обявява, че кулаците трябва да се ликвидират като класа. Кулаци са наричани по-заможните селяни, които използват наемен труд, притежават търговски или производствени обекти за услуги или за обработка на селскостопански продукт[4]. На полицията е наредено депортирането на заможни кулаци, които биха загубили най-много при колективизацията. Пропагандата играе изключително важна роля за унищожението на кулаците като класа. Разпространяват се плакати, които показват кулаците като паразити на обществото възползващ се от благата на живота. През януари 1930 г. Политбюро възлага на държавната полиция да проучи селското население в целия Съветски съюз. Във всяко населено място съдбата на селяните се решава от трима души, известни като „Тричленката“. На практика те представляват държавата и решават кой е кулак и кой – не. Тричленката е съставена от представител на държавната полиция, местния партиен ръководител и пълномощника на държавата. Тази комисия работи бързо и координирано в повечето случаи, защото времето ги пристиска. Нейните присъди основно са две – смърт или изгнание. От този насилствен процес са засегнати голям брой български семейства. Българското население в Украйна

по това време варира от 100 до 200 хиляди души[5]. Михаил Дихан, основател и председател на Одеското българско дружество, по-скоро е склонен да вярва, че броят на българското население е около 100 – 120 000 хиляди души в Украйна, в Крим – 13 000 хил. , а в Молдова – 6 хиляди. Според бесарабския българин Владимир Дякович през 1928 г. в цяла Бесарабия, Украйна и Крим живеят 530 000 хил. българи[6]. В резултат на разкулачването стотици и хиляди български семейства са изселени в Сибир. Според официалните съветски власти от Бесарабия и Крим са депортирани около 35 хил. души, а според представители на българското население броят им е над 60 хил. души. През 1935 г. повече от 90% от българските стопанства в Украйна и Крим са обединени в колхози. Териториите с българско население са разделени през 1940 г. на две части – Акерманския и Измаилския уезд. Тези територии включват част от Южна Бесарабия, Украйна в Молдова. През годините на ВСВ българите изпитват големи затруднения с оцеляването си. След ВСВ и настъпилата колективизация от 1946 до 1949 и продължилия глад значително намалява броят на българското население. През 1945 – 1946 г. Бесарабия е обхваната от голяма суша, реколтата е слаба а зърното е иззето от властите. Това погубва живота на между 30 и 50% от населението, масово в българските села[7]. Гладът е най-страшен забелязва в Измаилска област в Украйна и в южните райони на Молдова – Вулканещки, Тараклийски, Чадърлунгски. Поне официални данни броят на загиналите българи е около 100 000 хиляди души[8]. Според данните през 1959 г. главно в Украйна и Молдова, живеят 324 000 българи, заедно с българските гагаузи – около 500 000[9].

През първите четири месеца на 1930 г. 113 637 хиляди души са насилствено прокудени от Съветска Украйна като кулаци. Близо 30 000 къщи за опразнени. На обитателите не им се дава почти никакво време за приготвянето на какъвто и да е багаж. Мъже, жени и деца са прекарани с хиляди вагони, отправени към северноевропейската част на Русия, в Урал, Сибир или Казахстан.

През това време се утвърждава добре изграден затворнически комплекс – Соловски. Той се намира на остров в Арктическо море. Соловски е първото място, където трудът на депортираните се превръща в печалба за държавата. През 1929 г. Сталин разпорежда да се разпространи моделът на този тип затворнически лагер в целия

Съветски съюз. Създават се концентрационни лагери, които представляват специално охранявани трудови зони. От 1,7 милиона „кулаци“, депортирани в специални селища в Сибир, Европейска Русия и Казахстан, 300 000 са украинци. Жилищата са построени от самите изгнаници. Скоро се създава система за концентрационни лагери, известна като ГУЛАГ или Главно управление на наказателните лагери, започващ съществуването си едновременно с колективизацията на земеделските стопанства. В тази система ще бъдат затворени близо 18 милиона, от които 3 милиона ще загинат. Така свободният селянин става роб и работи по строежите на гигантски канали, в мините, във фабриките, които според Сталин ще модернизират Съветския съюз.

Колективизацията вече започна с бързи темпове благодарение на местните партийни ръководители, целящи да се харесат на началниците си в Москва. Местните ръководители заплашват селяните с депортации, ако не подпишат, че се отказват от земята си и влизат в колективните стопанства. Колективизацията трябва да се извърши в срок между 9 и 12 седмици според обещанията на местните ръководители.

Към средата на март 1930 г. 71% от обработваемата земя в Съветския съюз е колективизирана. Според украинските селяни този насилствен процес е като „второ крепостничество“. В това трудно време положителна роля сред населението оказва религията. Украинците, освен че са униати и католици, са и православни християни и в по-големите украински общности религията се запазва. В отчаянието си да обяснят сполетялото ги тежко положение те приемат, че Сатаната се е вселил в човешки образ като партиен активист, сеещ разруха и смърт. Някои от полските селяни в Украйна, които са католици, схващат колективизацията като апокалипсис.

Депортирането на кулаците в ГУЛАГ лишава украинските селяни от техните старейшини, един вид дребна интелигенция. Въпреки това селяните намират сила в религията и членовете на семействата си, като гледат да ги държат максимално настрани от колхоза. Но това е почти невъзможно, защото колхозът присъства чрез машинно-тракторните станции. Така се ражда и съпротивата, макар и с недостатъчно оръжие, защото държавата има почти пълен монопол върху огнестрелните оръжия. През 1930 г. ОГПУ регистрира един милион

акта на индивидуална съпротива в Украйна. Почти половината масови селски бунтове в Съветския съюз избухват в Украйна. Селяните достигат до етап изселване. Цели села започват да се изселват и тръгват на запад, през границата, в съседна Полша. Това поставя в неудобно положение Съветския съюз, защото тяхната действителна политика на глад и смърт се разчува в останалите държави.

Полша прави опити да се възползва от неловкото положение, в което изпада Сталин. По това време тази страна е управлявана от Йозеф Пилсудски. Той няма намерение да воюва, неговите планове са с пропагандна насоченост. Граничарите на полската граница започват да разпитват селяните и събират информация относно колективизацията. Сталин започва политика, с която да сключи договори за ненападение с Полша. На втори март 1930 г. той успява да оправдае грешката си за колективизацията. Според него е грешка да насилва селяните да влизат в колективните стопанства. Изведнъж същите тези стопанства с навлизащата в тях модерна техника изчезват. Действието се разиграва до пролетта на 1930 г. През следващата 1931 г. колективизацията и депортиранията продължават с още по-ожесточена сила. От Украйна са депортирани още 32 127 домакинства – почти същия брой като предишната година. Селяните започват да живеят с мисълта, че ще умрат в ГУЛАГ или в дома си. Запазени са писма, в които близки казват на семействата си в никакъв случай да не допускат да ги докарат при тях. В края на годината новият подход на Сталин успява. Колективизацията се извършва по-бавно, семейство по семейство, а не цели села наведнъж да бъдат депортирани. Така съпротивата значително намалява. Колективизацията в Съветска Украйна достига 70%.

Добивът от зърното, засято през 1930 г., е невероятно дори учудващо богат. Тази реколта поставя висок стандарт за 1931, която очевидно е провалена. Причините са лошото време, ограничената животинска тяга, която селяните убиват, за да не им бъде отнета, ограниченият брой машини. Друг жизненоважен фактор е депортирането на най-добрите стопани. Украинският партиен ръководител Станислав Косиор докладва през август 1931 г., че плановете за задължителните зърнени доставки са нереалистични. Дясната ръка на Сталин Лазар Каганович казва на Косиор, че това е невъзможно предвид успешната минала година. Според него селяните започват да укриват

зърното, което е абсурд предвид депортациите и доставките, и честите проверки по селата. Започват да се изпълняват, а останалите, които не са изпълнени, Сталин нарежда да се изземе определено количество от зърното за посев, за да се изпълнят всички задачи. Възможно е Сталин наистина да вярва, че селяните могат да скатаят нещо за себе си, но селянинът в края на 1931 г. няма нищо.

През март 1932 г. ръководството на Украинската комунистическа партия иска семе за посев, но до това време сеитбата е вече закъсняла, което значи, че реколтата през есента вероятно ще е още по-слаба. Така селянинът, останал без жито, без семе, което да посее, без добитък се обрича на гладна смърт. Ръководителите виждат заплаха от гладна смърт и този път нещата са по-сериозни от всякога. Партията заедно с Косиор пише лично на Сталин. Съветският вожд не се трогва от неволите на членовете на партията. Напълно наясно е от самото начало, че ще настъпят такива моменти, но по никакъв начин не трябва да се нарушава неговата концепция. Той обвинява местните партийни ръководители общо взето за всичко. Сталин не може да си позволи или да си помисли, че е сгрешил в реализирането на плана си. Така той вярва, че 1932 ще е годината, през която отново ще бъдат изпълнени задачите от миналите години. Партийните ръководители по украинските области се озовават между Сталиновия червен чук и „Онази с косата“. Друга изтъквана причина, заради която Сталин не се трогва от глада, е мисленето му, че няколкостотин хиляди жертви няма да разтърсят или „увредят“ работата му. Дори смята, че Украйна е пренаселена и има нужда да намали с няколко процента населението си било то със смърт, или чрез емиграция.

Гладната смърт е жесток факт, който е безразличен към думи и формули, депортиране и разстрели. Селянинът вече не може да изпитва каквато и да е вярност към режима, докарал го до фалит. Украинските делегати съобщават, че е невъзможно да се изпълнят зададените поръчки, но Лазар Каганович и Вячеслав Молотов, членове на Политбюро и Сталинови емисари от Москва, казват на украинските си другари, че докладите им за гладомор са само за извинение за мързела на селяните. Каганович и Молотов са безрезервно верни на Сталин, макар че те управляват заедно с него и режимът представлява колективна диктатура. Сталин все още не е абсолютен диктатор.

Когато полските шпиони навлизат на територията на Съветска Украйна, повечето са залавяни, а друга част не постига желаната на полското правителство цел. Пропагандата не е достатъчна и опитите им да разбудят украинското население остават без успех. В Полша дори смятат, че 1932 г. е период на умиротворение. Съветският съюз не желае война, той е погълнат от колективизацията. Това го разбира полското ръководство и в крайна сметка то остава безучастно към – бих си позволил да кажа – геноцида над украинския народ. Народ, който е обречен на глад, разстрел и принудително изселване от дома си, принуден да работи в полза на държавата, която с труда му да закупи модерна техника, е обречен на изчезване. Полша дори не споменава на света какво наистина се случва.

Ръцете на Сталин са развързани. За него начинът за укрепване на държавата е цялата земеделска продукция да бъде обявена за държавно имущество. Това само по себе си казва, че един обикновен селянин, който до вчера е имал земя, вече не е негова и не може да си вземе дори един картоф. Нарежда се стриктно следене на държавното имущество и наказанието е смърт, ако се наруши. Самото притежание на каквато и да е храна от селянина само подсказва за извършено престъпление. Този закон влиза в сила на 7.08.1932 г. Сталин по този начин постига и друга замислена цел – да раздели украинското общество на млади и стари. Старите земеделски стопани ще умрат по един или друг начин, а младите ще са привлечени към комунистическата система, като им бъдат давани редица облаги, придобивки, привилегии. Не след дълго време в редовете на украинската комунистическа партия освен руснаци и евреи влизат вече младите украинци. На тях им е внушено, че виновници за глада са селяните, които не работят и трябва да бъдат санкционирани и стриктно следени постоянно. В нивите се изграждат наблюдателници, които следят селяните да не крадат. Само в Одески район се построяват повече от 700 наблюдателници. Младежката организация, назначена да следи селяните, бързо наброява 5000 души. Освен че пазят по нивите, те започват да обикалят къща по къща и да взимат всичко, до което се домогнат. Така, за да си запълнят зърнените квоти, взимат последното зрънце от всяко едно село.

Не може да се скрие, че тази младежка организация извършва зверства. Ще изброя част от тях, макар че някои са отвратителни, но не може да се скрият. За да не пие украинският селянин вино, младежите пикаят в буретата, ядат за сметка на дадено семейство, карат селяни да се бият помежду си, за да покажат младежите своето превъзходство. Има случаи, при които селяни са принудени да лаят като кучета, докато изнасилват дъщерите им. Не са малко случаите на разстрел. Селяните, разбира се, че ще крият храна, а гладният ще тръгне да краде. Анархията става пълна през 1932 г., зърнената квота не може да се запълни и Вячеслав Молотов е изпратен в Украйна да насърчи своите другари в „борбата за зърното“. Дори той вижда какво е положението и пише на Сталин да намали изискването за годишната квота и той отначало приема, но не след дълго отново си връща условията.

Квотите не могат да се изпълнят, селяните измират. Това дава отражение върху Сталиновата съпруга – Надежда Алилуева. Тя се прострелва в сърцето на 7.11.1932 г. на празника на петнайсетата годишнина от Октомврийската революция[10]. Това дава отражение върху Сталин, колкото и да е ненавиждал съпругата си. Още на следващия ден – 8 ноември, Сталин се захваща с проблема за глада в Съветска Украйна. Личи си, че действа по бързата процедура. За него този път са виновни не само селяните, но и партийните активисти, които не са си свършили добре работата да насърчават колективизацията. Така известната Тричленка, която раздава присъди, отново тръгва из Украйна. Същия месец са арестувани 1623 колхозни ръководители. Депортацията е подновена и до края на годината са откарани още 30 400 души.

Колективната диктатура – Сталин, Каганович, Молотов – смята, че гладът на селяните е измислен, че не съществува и това е вид „саботаж“ срещу режима. За тях не съществуват издутите от глад кореми на мъжете, децата и жените. Втълпили са си мисленето, че някакъв въображаем враг иска да събори техния идеологически процес. Гладуващият селянин е виновен, за тях той е едва ли не капиталистически агент и се преструва. Няма такова нещо като глад в Украйна. Затова Сталин не предприема никакви стъпки, когато външният свят започва да чува какво става[11]. Украинците в Полша събират пари, но съветското ръководство отказва каквато и да е помощ.

Не е невъзможно дори да прекрати износа на храни за няколко месеца и да отдели например три-четири тона зърно за крайна необходимост. Така би спасил живота на няколко милиона, а само няколкостотин хиляди да измрат. Но ако го направи, това значи, че признава провала си, който той дълбоко знае и крие. Затова отрича глада в Украйна, за него това са капиталистически саботажи и няма да се спре пред нищо. Сталин започва да се показва като жертвата, която се опитва да „помогне“ на селяните, превърнали се в агресори.

Гладът не е само в Съветска Украйна, той е навсякъде в Съветския съюз. Съветска Русия също изпитва силен глад, но там политиката не е смъртоносна. В края на 1932 г. се осъществяват административни мерки, всяка една предназначена да убива. На 18.11.1932 г. от селяните се изисква да върнат зърнения аванс, спечелен предварително благодарение на изпълнените зърнени доставки. На 20.11.1932 г. се въвежда „данък месо“. Той важи за селяните, които не успяват да изпълнят зърнената доставка. Те се облагат със специален данък, който трябва да се изплати в месо. Добитъкът е последното спасение за обикновения селянин, защото е негова собственост все още и може да прави с него както реши за добре, в случая да го консумира. На 28.11.1932 г. съветските власти въвеждат „черен списък“[12]. Той изисква от колхозите, които не са успели да осигурят необходимата квота, да бъдат глобявани в петнадесеткратен размер от количеството зърно, което трябва да дадат на властите. Никое село не е в това състояние, следователно то губи всичката си храна. Операцията за изземване на животните се ръководи от подставено лице на Сталин на име Всеволод Балицки – началник на Държавна сигурност в Украйна. Понеже действа с подкрепата на Москва, партийното ръководство в Украйна не може нищо да направи, напротив – помага му. През януари 1933 г. той докладва за 1000 нелегални организации, през февруари разкрива плановете на полски и украински националисти. Това дава резултат и Полша изтегля агентите си. На 21.12.1932 г. Сталин и Каганович утвърждават годишнината квота зърно от Съветска Украйна, която трябва да бъде изпълнена до януари 1933 г. Реколтата както през 1931, така и през 1932 г. е слаба. Украинската квота е една трета от възложеното за целия Съветски съюз. Каганович тръгва на мисия и провежда на 20 декември заседание с украинското Политбюро. Заседанието продължава до 4 сутринта, като се решава

квотите да бъдат събрани на всяка цена. До момента са измрели няколкостотин хиляди души, но това е едва началото. След като се решава да се изземе абсолютно всяко едно зрънце, Сталин обрича близо 3 милиона на сигурна смърт. Само след няколко седмици ефекта се проявява в началото на 1933 г. гладът се разпространява в цяла Украйна. Сталин добре знае, че част от населението ще се опита да емигрира затова затваря границите. От 14.01.1933 г., ако съветските граждани искат да живеят законно в градовете, трябва да носят паспорти, а селянинът не носи такъв и няма право да го притежава. Така и надеждата селянинът да отива в града да се реди по няколко часа пред магазина умира. Забранява се и продаването на жп билети на селяните. Към края на февруари 1933 г. около 190 000 са заловени и изпратени обратно в селата им.

Съветска Украйна се превръща в огромен лагер със затворени граници и денонощни патрули. С огромни усилия квотата е постигната към края на 1932 г., но са взети запасите, които трябва да бъдат използвани са посев. Неизбежно е смъртността да нарасне до 10 000 души на ден през пролетта на 1933 г. Между февруари и април са депортирани близо 15 000 души. Само от източните и южните райони и от районите на Руската съветска република са депортирани 60 000 души. През 1933 г. са изпратени в ГУЛАГ 142 000 съветски граждани – повечето от Украйна. В ГУЛАГ политиката е да хранят силните и да се лишава от храна слабите. В тези специални селища на ГУЛАГ умират 241 355 души, повечето от Украйна.

Съветските служители наблюдават при своите пътувания какво става по селата. Хора масово измират по улиците, просията се превръща в ежедневие. Работата на милицията е просто да ги прибира, за да не „смущават“ околните. Децата, родени през този период, имат около 7 години живот. Децата по училищата пишат до партийното ръководство стотици писма с една единствена цел: „За вашата помощ, ние направо падаме от глад. Трябва да учим, ама сме толкова гладни, че не можем да ходим.“

Родителските задължения не могат да се изпълняват. Браковете започват да се разпадат, като майките стават проститутки, за да припечелят и да изхранят семействата си. Родители изпращат децата си на просия, но те умират по пътищата. Майки с бебета

чакат по гарите, за да дадат децата си на някой пътник. Не малка част от родителите заключват децата си у дома, за да умрат на спокойствие, с цел да ги предпазят от местните канибали. Държавната полиция ОГПУ отбелязва: „семействата убиват най-слабите членове, обикновено децата, и се хранят с месото им“. Случаите на канибализъм зачестяват и те тръгват не от улиците, а от самите семейства. Родители изяждат децата, макар че малко след тях и те умират[13]. Още по-ужасяващ е фактът, че се появява черен пазар, на който се продава човешко месо. Млад комунист от Харковската област докладва на началниците си, че е в състояние да предаде исканата квота месо, ако използва човешко. Напълно вероятно е в кланиците за прасета и крави да се разпространява и човешко месо. През годините 1932 и 1933 г. за канибализъм са осъдени 2505 души, макар че същинският брой е много по-голям. Въпреки апокалипсиса канибализмът не навлиза широко в Съветска Украйна.

Отървяването от труповете е последният етап в тази политика. По-младите и здрави селяни поемат ангажимента да заравят труповете в масови гробове. Тези, които са на прага на смъртта, но все още живи, също са заравяни. През есента на 1933 г. реколтата се събира от червеноармейци, активисти на Комунистическата партия, работници и студенти. Всички те са на принудителен труд.

От написаното дотук не можем да теглим чертата и да дадем категорична цифра за жертвите на комунистическия строй. Няма достоверни архиви поне според историците. Със сигурност може да се каже, че през април 1933 г. от глад страдат 493 644 души. При преброяването в Съветския съюз през 1937 г. се установява, че броят на населението е намалял с 8 милиона. Повечето са от Украйна, но тази цифра ни насочва към мнението, че колективизацията не е била само в Украйна, а в целия Съветски съюз.

Различни изчисления показват колко хора наистина са умрели. Демографски препратки ни сочат числа от 2,5 до 3,9 милиона. Общо взето, не по-малко от 3,3 милиона умират в Съветска Украйна. Рафаел Лемкин, специалист по международно право, който по-късно въвежда термина „геноцид“, би нарекъл украинския случаи „класически пример за съветски геноцид“[14]. Моето мнение относно геноцида се потвърждава от 26 страни признали украинския геноцид – Украйна, Андора, Австралия, САЩ, Ватикана, Аржентина, Бразилия, Грузия,

Еквадор, Испания, Италия, Канада, Латвия, Литва, Мексико, Парагвай, Перу, Полша, Словакия, Унгария, Чехия, Чили, Колумбия, Канада[15].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Снайдър, Т.** Кървавите поля. Европа между Хитлер и Сталин. София, 2010, с. 44.

[2] **Орлов, А. С., В. А. Георгиев**. История на Русия. София 2002, с. 437 – 439.

[3] **Снайдър, Т**. Кървавите поля…, с. 44.

[4] **Снайдър, Т**. Кървавите поля…, с. 45.

[5] **Грек, Ив., Н. Червенков**. Българите от Украйна и Молдова. София, 1993, с. 200 – 206.

[6] **Колев, Й**. Българите извън България. София, 2010, с. 230 – 233.

[7] **Колев, Й**. Българите извън…, с. 231.

[8] **Грек, Ив., Н. Червенков**. Българите от Украйна и Молдова…, с. 203.

[9] **Грек, Ив., Н. Червенков**. Българите от Украйна и Молдова…, с. 205.

[10] **Йенсен, Б**. Биография на Сталин. София, 2007, с. 111 – 119.

[11] **Стоянов, Ж.** 5 Исторически портрета. София, 2012, с. 229 – 236.

[12] **Снайдър, Т**. Кървавите поля…, с. 52 – 56.

[13] **Снайдър, Т**. Кървавите поля…, с. 66 – 69.

[14] **Снайдър, Т.** Кървавите поля…, с. 69 – 71.

[15] Геноцид ли е Гладоморът? https://bg.wikipedia.org/wiki/Гладомор [04.06.2016]

НИКОЛА ШИПКОВЕНСКИ – ЖИВОТЪТ НА ЕДИН НЕОБИКНОВЕН УЧЕН

Любен ГАТЕВ
Специалност „Български език и история“, III курс
ВТУ „Св св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Марияна Няголова

This article aims to outline the main moments in the biography of the proeminent Bulgarian psychiatrist and scientist Prof. Dr. Nikola Shipkovenski. Born in early 20th century in the town of Troyan, after two successful specializations in Germany Dr. Shipkovenski became the founder of psychopathology and modern forensic psychiatry in our country. He quickly became a world-renowned scientist. This presentation explores his early years, the progress of his career, the numerous scientific works he left both in Bulgaria and abroad, his academic teaching activity as a lecturer in psychiatry, neurology and forensic psychiatry. The two attempts for repression on the famous scientist are not spared, too, one of these motivated by ideological considerations.

Проф. д-р Никола Шипковенски е един от най-именитите и успешни български психиатри и невролози. Живял през две различни социално-икономически епохи, благодарение на своя интелект, находчивост, придобитата по-късно ерудираност, прямота и неоспорим професионализъм успява да се наложи като учен както в страната, така и в чужбина.

Шипковенски е от известен и голям род в град Троян, но с това име се именуват и много семейства, не от рода на Шипковените, а от различни други родове от село Шипково, които при по-късното си разслоение приели фамилното име Шипковенски[1]. Такъв е случаят и с рода на Никола Шипковенски. Неговият баща – Спас Шипко-

венски, дългогодишен учител и инспектор в Троян, е от рода Калевски от село Шипково[2].

Ранни години и старт на кариерата

Никола Шипковенски се ражда на 19 декември 1906 г. в град Троян. Получава основно образование в родния си град. Гимназия завършва в Плевен през 1925 г. като отличник и първенец на випуска. Още от ранните му ученически години съученици и учители се впечатляват от усърдието, трудолюбието и огромното любознание и чувство на отговорност, с които се отличава. Качества, които несъмнено е било нужно да притежава по-голямата част от българското общество по онова време, след като страната преживява две национални катастрофи. Именно – хора смели, находчиви, вярващи в себе си, в собствените си сили и идеи като Никола Шипковенски, са призвани да изведат страната отново по пътя на развитието и прогреса.

За Никола Шипковенски не е било трудно да избере попрището, на което ще посвети целия си живот. Неговият избор се спира на това, което е най-ценното у човека – неговото здраве, а в по-късна перспектива – на психичното здраве. Завършва медицина в Софийския медицински факултет през 1933 г. За отличен успех е награден през втората, третата и шестата година от следването си. След това жизненият му път и родният му край отново си дават среща. Работи като участъков лекар в с. Орешак, Троянско, от 19.03.1934 г. до 17.08.1934 г., а след тази дата е общински градски лекар в Троян до 27.08.1937 г. Тук развива и обществено-просветна дейност предимно като председател на Въздържателното дружество в града. Във въздържателното движение е бил деен участник още като ученик и студент[3]. Именно през този период излиза и първата му монография – „Проблемът за съня" (1934), с което се превръща в един от най-сериозните изследователи в българската психология и психиатрия върху проблематиката за съня до този момент в България. Книгата излиза с предговор от проф. Алексей Янишевски – виден руски учен и един от създателите на Катедрата по неврология и психиатрия на Медицинския факултет, което е още един атестат за сериозността на постижението на младия български учен.

По пътя към кариерното развитие и големите успехи

След ударното начало лекарската и научната кариера на Никола Шипковенски преминава на следващия логичен етап. Той си извоюва правото да специализира не къде да е, а в Германия – един от най-големите научни центрове по психология по онова време. По този повод проф. Иван Темков отбелязва: „*Голямо щастие за неговото развитие като специалист и бъдещ учен и преподавател е командировката му на специализация за 14 месеца в Мюнхен, където работи в клиниката на именития психиатър Освалд Бумке*"[4]. Командировката му в Мюнхен не е едноетапна. Там Никола Шипковенски изкарва две последователни специализаци в Университетската невропсихиатрична клиника в Мюнхен с кратко прекъсване, от 1936 – 1937 и 1938 – 1939 г. Получава специалност по неврология и психиатрия[5]. И тук Шипковенски постига забележителни резултати. В Мюнхен той отпечатва на немски език съобщението „Повреди на нервната система при серумната болест" и монографията „Шизофрения и убийство" (Изд. Шпрингер, 1938)[6].

След завръщането си в България постъпва в Университетската невропсихиатрична клиника като доброволен лекар (15.05.1938 – 29.11.1939). Следва да се отбележи, че длъжността „доброволен" не се включвала в щата, респ. не е била финансово обезпечена. Постепенно заема следните длъжности: доброволен асистент (29.11.1939 – 23.03.1941) и редовен асистент (24.03.1941 – 24.12.1942)[7].

Дотук академичната кариера на Никола Шипковенски се развива спокойно и благоприятно и следва своя логичен ход. Едно нощно дежурство обаче ще се окаже съдбоносно както за развитието на съдебната психиатрия у нас, така и за самия него, като за пореден път ще прояви своята прямота, професионализъм и желязна воля. В това дежурство д-р Шипковенски не се съгласява с поставената от неговия директор доц. Ангел Пенчев диагноза на пациентка и започва да провежда алтернативно лечение, което в крайна сметка дава положителен резултат. Въпреки това, Шипковенски е отстранен от Невропсихиатричната клиника. При така стеклите се обстоятелства, с подкрепата на проф. Иван Москов, директор на Института по съдебна медицина при Медицинския факултет, Шипковенски постъпва в ръководения от него институт. Тук работи като доброволен асистент (22.01.1943 – 23.02.1943) и редовен асистент (23.02.1943 – 17.01.1945)[8].

През този период се затвърждава неговият траен интерес към съдебната психиатрия.

След 09.09.1944 г. в обществено-политическия живот на страната настъпват кардинални промени. Това дава възможност на Никола Шипковенски да се завърне в Невропсихиатричната клиника. Този път той ще остане тук до края на трудовата си дейност, като ще бъде последователно: редовен асистент (17.01.1945 – 18.07.1946); главен асистент (19.07.1946 – 15.01.1947); редовен доцент (16.01.1947 – 20.10.1954); професор (20.10.1954 – до пенсионирането си през 1971); доктор на медицинските науки (от 1969); заслужил деятел на науката (1974); консултант към Психиатричната клиника до края на живота си (8 април 1976)[9].

Дори и в новата ситуация, в която се намира страната, не всичко за Шипковенски върви по мед и масло. Новата държавна идеологическа доктрина създава предпоставки за това Шипковенски да бъде „нападнат" в академичните среди през 50-те год. На специално организирано и дирижирано „Заседание на психиатричното дружество" се провежда дискусия относно творчеството на Шипковенски, която започва в 19 часа и завършва в 3 и половина след полунощ. Той е обявен за ревизионист, ломброзианец и пр. Предложението да му бъде отнето правото да чете лекции пред студенти по медицина става реалност: в продължение на две години той изнася лекции само пред стоматолози и то само по неврология[10]. По-конкретно, един от главните обвинители на Никола Шипковенски през този период е проф. Георги Настев.

Той „напада" Шипковенски по няколко пункта от гледище на тогавашната марксистка идеология в унисон с павловското учение: Спред него, д-р Шипковенски стои изцяло на позициите на биопсихологията. При него липсвало научно определение на психологичното понятие за „личност", вместо това се застъпвала тезата, че „личността е свързана с обществената и космическа цялост". Г. Настев твърдо се противопоставя и на твърдението на Шипковенски, че в основата на фобиите лежи танатофобията (страхът от смъртта). На прицел са взети и трудовете на Шипковенски относно съня, в тях според Г. Настев са застъпени гледища със суеверен или изцяло мистичен характер.

Отговора си Никола Шипковенски е поместил сбито още в своята „Клинична психиатрия", където в началото ще прочетем:

„*Науката може да се развива единствено в условията на действителна свобода. Нашите търсения са път към истината, но той преминава неизбежно през заблуди и грешки. …*”[11]. Всички нападки проф. Шипковенски посреща с присъщия за него стоицизъм. „*Няма да допусна да ме невротизират*”, споделя той пред приятели. Същевременно, от различни университети в развитите страни започва поток от покани да изнася лекции и трудовете му са отпечатвани там. Логично, правото му да чете лекции пред студенти бива възстановено[12].

Въпреки трудностите, които среща по време на своя професионален път, личността и професионалната етика на проф. Никола Шипковенски никога не са били поставяни под съмнение, както сред широките академични кръгове в Европа, така и в България. Благодарение на блестящите си научни трудове, преведени на множество езици, проф. Шипковенски се превръща в учен от световна величина. Член е на редица международни научни организации, между които: „Дружество на немските психиатри и невролози” (от 1937 г.); „Международен съвет по групова психотерапия” (от 1961 г.); „Френско дружество за психоматична медицина” (от 1965 г.); „Световна федерация по неврология” (от 1963 г.); Почетен член на „Дружеството на психиатрите и невролозите в Унгария и СССР” ; „Почетен член на Обществото за напредъка на психиатрията в САЩ” и др.

Забележителна следа в научната литература

Проф. Шипковенски е автор на повече от 300 научни публикации и над 15 монографии и учебници, което го прави един от най-плодовитите ни медици. Голяма част от тях са преведени на редица чужди езици, сред които английски, немски, френски, японски, руски и др.

След излизането на двете монографии „Проблемът за съня” (1934) и „Шизофрения и убийство” (1938, Мюнхен) Шипковенски решава да задълбочи своите изследвания и в двете насоки със серия от статии. Така по въпроса за съня се появяват последователно статиите „Сън и съновиде” (1935), „Психология на съновидението” (1936) отпечатани на страниците на сп. „Философски преглед”. С поредица от статии в различни издания, като „Съдийски вестник”, „Душевно здраве” и др., Шипковенски подлага на критика учението на известния от средата и края на XIX век италиански лекар и криминолог

Чезаре Ломброзо. Те прераства през 1940 г. в монография, озаглавена „Увод в биопсихологията на убийството", където Шипковенски се заема да направи кардинална ревизия на учението за престъпната личност на Ломброзо, като от своя страна разглежда престъпността в светлината на психоанализата и биопсихичната нагласа за убийство. Всъщност, Никола Шипковенски е един от малкото български психиатри по онова време, който значително допринася за успешното развитие и на българската психология.

Широтата на научните интереси на д-р Шипковенски в областта на психиатрията и психологията е огромна. Той обръща внимание на различните психични разстройства и при децата. В „Проблеми на детската психопатология" (1941), разглежда проблеми като слабоумието у децата, психози у деца и юноши, психоневрози в детска и юношеска възраст и др. През 1945 г. се появява поредната му монография, озаглавена „Причинност и целенасоченост в развитието на натрапливата невроза". В нея, след като детайлно се спира върху проблеми като страх и фобия, сексуалност и натрапливост, финалност и натрапливост (бягство от неврозата), Шипковенски заключава, че „*всяка фобия е само преображение на танатофобията* (невротичен страх от смъртта)"[13].

Проф. Шипковенски написва първите ръководства по психиатрия у нас, които и до днес са настолно помагало на всички студенти, специализанти и практикуващи психиатри. Това е трилогията „Основи на психопатологията" (1954), „Клинична психиатрия" (Част I, 1956 и Част II, 1962). През 1965 г. в Лайпциг е отпечатано на немски език първото издание на неговата монография „Ятрогения или освобождаваща психотерапия – кръстопът на всеки лекар". Второто преработено и допълнено издание отново излиза на немски език. Междувременно със съответни допълнения излизат още две издания – на английски и японски език; интересът към тази книга надхвърля европейските граници. В предговора на американското издание известният американски учен проф. Лео Каннер представя както книгата, така и нейния автор с най-ласкави думи и подчертава, че въпреки условията на политическа изолация на България по онова време, проф. Шипковенски е успял да представи много сполучливо разглеждания проблем[14]. За съжаление този великолепен труд и до днес не е отпечатан на български език и така остава „скрит" за широка маса от лекари и читатели в България.

На 10 декември 1969 г. Никола Шипковенски защитава по блестящ начин дисертацията си върху „Проблематика на шизофрените и циклофренните умъртвявания", с което придобива научна степен „доктор на медицинските науки". Това е поредният съществен принос на проф. Шипковенски за съдебната психиатрия у нас. Може смело да се каже, че той е неин родоначалник на родна почва. Малко по-късно, през 1973 г. с фундаменталната си монография „Основни проблеми на съдебната психиатрия", обобщаваща десетилетната му неуморна научна работа в тази насока, ще положи стабилни основи на българската съдебна психиатрия.

Никола Шипковенски се включва заедно със съавтори в още една интересна статия, озаглавена „Самоубийствата в българските народни песни". В нея от проучени 1000 народни песни авторите сочат 200, в които самоубийството е основна или вплетена тема, реализирано преди всичко поради интерпресионални и социални причини[15]. Статията е отпечатана в сборника „Самоубийствата в различни култури" (1975), където с авторови материали се включват различни световноизвестни учени.

Друга голяма тема, която засяга проф. Шипковенски в своето научно творчество, е тази за алкохола. Отново след серия от статии на тази тематика се ражда монографията му „Алкохол, свобода, отговорност" (1974).

Изследователски принос в историята на психиатрията

Проф. Шипковенски оставя следа и в историята на науката, като ревностен изследовател на историята на българската психиатрия. В тази насока той се включва със заглавия като „Психиатрията в българските земи през хилядолетията и съвремието" (1971); „Основи на тракийската медицина" (1974). Автор е на биографични очерци за учени като проф. д-р Никола Балев, д-р Димитър Владов, д-р Стефан Данаджиев.

Големият учен намира поле за изява и на страниците на литературните издания. През 1976 г. на страниците на „Литературен фронт" излиза неговата статия „Антон Чехов – лекар, писател, хуманист". По-рано, през 1969 г., в авторитетното издание „Литературна мисъл" се появява заглавието „Медицината и лекарят в прицела на писатели". До края на живота си продължава да сътрудничи на тези издания.

Проф. Шипковенски се изявява и като високо ерудиран езиковед по отношение на научната терминология. В края на 1972 г. в София той участва в „Симпозиум по проблемите на езика и стила на медицинските книги и учебници, българската медицинска терминология и съвременния учебник за университетското образование". Докладът, с който се изявява, носи заглавието „Българският език и медицинската терминология". Участието в такъв форум на проф. Шипковенски не е случайно. През 1950 г. в съавторство с Иван Рачев на бял свят се появява том I на „Медицински терминологичен и клиничен речник". Предвидено е издаването на още два тома, което за жалост така и не се осъществява.

От стотиците великолепни научни статии, завещани ни от проф. Шипковенски, можем да открием любопитни заглавия, като: „Библиотеките и медицинската наука", „Образование и здраве", „Претовареността на учещите се", „Седем години! Но не това е съществения проблем на образованието" и др. В обобщение, трудовете на проф. Шипковенски са посветени на области като: общата, клиничната, социалната и съдебната психиатрия; на психологията; на психотерапията; на неврологията и много др.

Една от последните му монографии е „Психологията и психопатологията на ръкуването". Тя още веднъж доказва тънката наблюдателност на проф. Шипковенски, способността му да анализира научно различни феномени. Ученият Шипковенски навлиза много дълбоко в душевните преживявания при психични отклонения, които намират израз в ръкуването[16].

Педагогическа дейност

Освен научна, в дългогодишната си практика проф. Шипковенски развива и преподавателска дейност. Чете лекции по психиатрия, неврология и съдебна психиатрия. Известен е с несравнимите си ораторски способности и обаятелното си слово. Студентите отрано се тълпели в аудиторията, страхувайки се за свободните места. Всеки детайл в лекцията е добре премислен. Още от рано Шипковенски се затваря в кабинета си и подрежда пъзела за предстоящия академичен час. Лекцията по неговите думи е „*свещенодействие*". По нейното начало и край човек може да свери часовника си. Много години по-късно видният юрист Асен Николов си спомня: „*Към*

великолепното представяне на лекционния материал неотразимо впечатление ни оставяха примерите от художествената литература и съжденията на лектора за човешката психика у здравите и промените ѝ при душевно болните. И сега си спомням редица примери. За проницателността на големите художници проф. Шипковенски посочваше описанието от Емил Зола на „Човека звяр", което предшества с десетилетия изучаваните и разкривани от науката психиатрия своеобразни черти на душевната патология…."[17].

Пословичното умение на проф. Шипковенски да изведе клиничната научна мисъл чрез изображения от художествената литература се проявява още у неговия баща, учител по литература. Още от малък Никола Шипковенски се увлича страстно по литературата, чете и препрочита многократно автори като Лев Толстой, Фьодор Достоевски, Уилям Шекспир и много други. Не само лекциите, а и голяма част от многобройните му научни трудове са изпъстрени с множество примери от известни и недотам известни литературни произведения.

Проф. Шипковенски е известен като взискателен преподавател, изискващ и държащ за усвояване на повече знания от студентите. Насочва ги към по-високи цели, към поведение с повече самоувереност и достойнство – добродетели, които сам притежава. Случвало се е понякога да се обърне към студент, изпитът на когото е на привършване, с думите: „*Колега, знанията ви сега са за не повече от тройка. Може би не сте имали време да се подготвите добре. Виждам, че сте интелигентен момък, че имате възможности да се представите по-добре, дори отлично. Предлагам да не ви пиша сега бележка. Да се явите в края на сесията за оценка, съответна на вашите възможности*"[18]. Този пример най-подходящо описва нравствените качества, които притежава лекторът проф. Шипковенски.

В края на своя живот проф. Шипковенски се впуска в поредното необикновено за лекар начинание. По негова инициатива през 1976 г. е заснет филмът „Феномен". В него той изследва ясновидската дарба на Ванга от гледище на психологията и шумно поставя този въпрос за научна дискусия сред българските научни среди.

За съжаление, смъртта прекъсва неговия научен ентусиазъм. Завършва своя земен път на 8 април 1976 г., в София.

Проф. д-р Никола Шипковенски е ярка личност, оставила дълбоки следи в българската и световната наука, които могат да бъдат лесно забелязани и днес. Той допринася изключително за науките психиатрия, психология, неврология с неуморната си и разнообразна лечебна, преподавателска, обществена и научноизследователска дейност. Неговият принос личи и в сфери като историята, литературата, киното.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Константинов, И.** Шипковените в живота на Троян. – В: Културно-историческото наследство на Троянския край. Книга 15, Троян, 2007, с. 217.

[2] Пак там, с. 218.

[3] **Килимов, Н., Василева, Б.** Проф. Никола Шипковенски. По случай 100 години от рождението и 30 години от кончината му. – в-к Детонация, 2007, брой VI, с. 1.

[4] Пак там.

[5] **Маринова, Л.** Шипковенски – познатият и непознатият. – сп. Наука, 1992, № 1, с. 6.

[6] **Килимов, Н., Василева, Б.** Проф. Никола Шипковенски …, с. 1.

[7] Пак там.

[8] Пак там.

[9] Пак там.

[10] **Маринова, Л.** Шипковенски – познатият и непознатият …, с. 6.

[11] **Килимов, Н., Василева, Б.** Проф. Никола Шипковенски …, с. 4.

[12] Пак там.

[13] **Шипковенски, Н.** Причинност и целенасоченост в развитието на натрапливата невроза, София, 1945.

[14] **Миленков, К.** Проф. Никола Шипковенски. Забележимо присъствие в българската и световната психиатрия. – сп. Наука, 1992, № 1, с. 4.

[15] Пак там, с. 5.

[16] Пак там, с. 4.

[17] **Килимов, Н., Василева, Б.** Проф. Никола Шипковенски…, с. 2.

[18] Пак там, с. 2.

ФОРМИРАНЕТО НА АМЕРИКАНСКАТА ВОЕННОВРЕМЕННА ПОЛИТИКА КЪМ СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ, ЮНИ – ОКТОМВРИ 1941 г.

Ивана НИКОЛОВА
докторант, катедра „Нова и съвременна история“
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: проф. д-р Искра Баева

This article examines how United States policy toward the Soviet Union was formed during the first months after the beginning of the Soviet-German war in the summer of 1941. In an attempt to shed some light on the reaction in Washington towards Operation “Barbarossa”, I have presented briefly the US internal struggle between isolationists and internationalists and the history of relations between the States and the USSR since American recognition in 1933. The political goals, interests and opinions of Washington changed drastically after June 22nd, 1941. After the German attack, the White House and the State Department faced the dilemma whether to help the Soviet Union or not. The mission of Harry Hopkins in Moscow in the end of July 1941 marked a turning point in the relations between the two countriessince it clearly showed the United States’ readiness to help out the USSR in much the same way as the United Kingdom. By the autumn of 1941 the process of embracing the Soviet Union as an ally was finalized with the mission of Harriman – Beaverbrook in Moscow and the signing of the first land-lease protocol. That occasion marks the logical end of the article since it illustrates the policy the US intended to uphold until the end of the Second World War.

Истинските трагедии в живота не са избора между правилно и грешно, [защото] само най-безотговорните хора биха избирали това, което знаят, че за тях е грешно… Истинските дилеми са душевните трудности, които провокират агония.
(Хенри Кисинджър до Луис и Паула Кисинджър, юли 1948 г.)[1]

В това свое писмо 25-годишният бъдещ държавен секретар на САЩ дава и пример за този тип дилема – избора пред Франклин Делано Рузвелт през лятото на 1941 г., за мнозина избор на „по-малкото зло“. Този тип мислене, типичен за Студената война, се характеризира

с виждане на света и по-конкретно на съветско-американските отношения, в черно-бели нюанси. Разглеждайки американския избор да се приеме Съветският съюз за равноправен съюзник, обаче трябва да се отърсим от последвалите събития. Тезата, че САЩ е пред дилема между два еднакво лоши сценария за света – нацистка или съветска доминация, не е пълна. Всъщност, с началото на германо-съветската война се отваря една изцяло нова страница в отношенията между Съединените американски щати и Съветския съюз. Американците, или по-скоро Франклин Делано Рузвелт и приближените му, се надяват военновременната коалиция да е само първата крачка към мирно сътрудничество. Как се стига до това положение и в какво се изразява американската позиция, са въпросите, предмет на тази статия.

Основните извори по темата влизат в три категории – дипломатически документи, мемоарна литература и лична кореспонденция. Държавният департамент на Съединените щати издава поредицата томове „*Foreign relations of the United States*" („Външни отношения на Съединените щати"), които включват почти цялата дипломатическа кореспонденция на страната, разделена на регионален принцип. Хилядите страници на поредицата предлагат много подробна картина на Съветския съюз, но като цяло имат една основна слабост. Личните възгледи на дипломатите много влияят на техните впечатления и изказвания. За да се запознае човек с тях, най-полезно е да се видят нещата от първо лице, което налага запознаване с мемоарната литература. Използваните спомени не са многобройни, но всички те малко или много допълват картината, която остава скрита в официалните документи. Това са спомените на посланиците адмирал Уилям Стандли (февруари 1942 – септември 1943 г.) и Аверил Хариман (октомври 1943 – януари 1946 г.). Официалните представители в една страна са най-близо до събитията и техните наблюдения представляват най-голям интерес за изследователите. Използвани са и спомените на Валентин Бережков – личен преводач на Сталин по време на войната. Важно място заема и книгата Робърт Шерууд за Хари Хопкинс. Хари Хопкинс, който до голяма степен е най-близкият човек до президента, пък започва да пише свои мемоари, но умира преждевременно. Шерууд довършва това начинание и по тази причина книгата му „*Roosevelt and Hopkins: An Intimate History*" („Руз-

велт и Хопкинс: Интимна история“) се явява безценен извор за управлението на ФДР като цяло. Големият проблем на мемоарната литература е добре известен – тя е изцяло субективна. Дори хората, които се стараят да погледнат обективно на събитията, в които те самите са участвали, като изпълват книгите си с документи или публикуват спомени години след събитията в опит да се отдалечат от чисто човешката емоция, не успяват. Едни спомени често служат на политически цели или оправдаване на действията на личността. Поради това мемоарите са ценен, но и често подвеждащ източник. Използваната лична кореспонденция, извън сборниците „*Външни отношения на Съединените щати*“, логично е тази между Рузвелт и Сталин. Тя е важен извор за отношението на президента към съветския лидер, но нейният подчертано добър тон не съумява да покаже проблемите между двете страни.

Историографията по проблема е богата, но тя попада в групата изследвания, свързани с дипломатическата история на Втората световна война. Обикновено на този доста ранен етап в изграждането на бъдещия съюз не се обръща прекалено много внимание. От една страна, това е заради важността на последвалите събития, които изместват фокуса на всяко едно изследване – логично е да се обърне по-голямо внимание на конференцията на Голямата тройка в Ялта, например, отколкото на мисията на Хариман и Бийвърбрук в Москва през есента на 1941 г., по време на която разговорите се въртят около снабдителни въпроси. От друга страна, някои епизоди от лекото объркване, настъпило във Вашингтон след 22 юни 1941 г., са до известна степен смущаващи, като абсолютната убеденост на военните специалисти, че СССР ще последва съдбата на Франция, и разбира се, забравени впоследствие, когато Червената армия започва да нанася победа след победа над Вермахта. Все пак изследванията на Робърт Далек и Робърт Ъндърхил, свързани с външната политика на администрацията на Рузвелт изобщо, са изключително ценни, тъй като представят пълната картина на еволюцията на американската външнополитическа мисъл от изолация към намеса, от която отношенията със СССР са важен епизод. По-конкретни са изследванията на Дейвид Рол, Ралф Леверинг и Дейвид Майерс, които разглеждат конкретни аспекти и фактори, които влияят на външната политика на САЩ, а именно личната роля на Хари Хопкинс във формирането на

военновременния съюз[2], общественото мнение в Щатите[3] и ролята на американските посланици в Москва[4]. Всички те имат пряко влияние върху формирането на политиката във Вашингтон и отношението към СССР не е изключение.

Гледайки назад към годините на Втората световна война се убеждаваме, че формирането на Голямата коалиция изглежда някак си естествен ход на трите държави – САЩ, Великобритания и СССР – в борбата към постигане на общата цел, а именно победата над Нацистка Германия. Но връщайки се към лятото на 1941 г., виждаме че нещата не са толкова прости – коалиция още не съществува. Първо, Съединените щати не участници във войната, и второ, отношенията им със Съветския съюз са в най-ниската си точка от установяването на дипломатически контакт през ноември 1933 г. Ще обясня накратко американската позиция и мислене в този период.

В Съединените щати времето преди Пърл Харбър се характеризира със силно изразен изолационизъм. Причините за това могат да се търсят в три основни фактора. На първо място е традиционната американска политика за ненамеса в работите на Източното полукълбо и участие в обвързващи съюзи, позната като доктрината Монро (1823 г.). На второ място е Голямата депресия, която удря Щатите най-силно и логично води до концентрация върху вътрешните проблеми. Най-пряко върху американците влияят резултатите от Първата световна война. В междувоенния период участието на САЩ в нея е смятано за грешка[5]. Американският изолационизъм е подплатен и чисто законодателно. Между 1935 и 1939 г. са приети т.нар. Актове за неутралитет. Те забраняват продажба и износ на оръжия; даването на заеми и кредити за страни, участващи във военни конфликти, и дори на американски кораби да транспортират оръжие за воюващи страни[6]. За президента остават обаче две вратички – едната е, че той е оставен с правомощието официално да прокламира една война, за да се приложат Актовете. Другата е, че президентът може да вдигне ембаргото за търговия на оръжие при положение, че страната-купувач си заплаща в брой и поема сама ангажимента за доставка, оттам идва и името на принципа „*кеш-енд-кери*“.

След нападението на Германия над Полша САЩ обявяват неутралитет, но подпомагат материално държавите, които воюват срещу Хитлер. Победите на Вермахта през първия етап от войната

и особено капитулацията на Франция през лятото на 1940 г. водят до промяна на американската позиция. Великобритания остава сама и както пише Чърчил на президента Рузвелт през декември 1940 г., тя няма ресурси да плаща повече за „кеш енд кери“[7]. Така се стига до идеята за заем-наем или ленд-лийз на английски. Актът е гласуван от Конгреса през март 1941 г. с 60 срещу 31 гласа в Сената и 317 срещу 71 в Камарата на представителите. Той дава правото на президента да отпуска помощ за „*всяка страна, чиято отбрана президентът сметне за пряко обвързана с отбраната на Съединените щати*“[8], което, разбира се, е достатъчно общо понятие, за да може в тази група да попаднат всички страни по преценка на Белия дом. Първоначално Конгресът отпуска 7 млрд. долара за акта, но до 1945 г. средствата, похарчени за ленд-лийз, възлизат на повече от 50 млрд. долара[9]. Не трябва да се пренебрегва обаче вътрешната опозиция срещу всякаква намеса дори когато става дума ролята на Щатите да бъде ограничена до „арсенал на демокрацията“[10]. Създават се многобройни обществени организации, които си поставят за цел предотвратяването на намеса в „европейската война“. Най-голямата и популярна такава организация е Първият американски комитет, който съществува от 4 септември 1940 г. до 10 декември 1941 г., и в пика си наброява 850 хил. души[11]. Сред нейните членове са Чалрз Линдберг, Уолт Дисни и бъдещият президент Джералд Форд. В Конгреса положението не е по-различно, има сериозна съпротива срещу прокарването на ленд-лийз. Сенатор Робърт Тафт сравнява вземането на военна техника на заем с вземането на дъвка – никой не би си я поискал обратно[12]. Лидерът на Републиканската партия Томас Дюи казва, че този закон е „*краят на демократичното управление в Съединените щати*“[13].

В крайна сметка, когато говорим за разширяване на американската материална помощ за Съветския съюз, не трябва да забравяме колко е трудно да се направят първите крачки в общество, което е разделено по въпроса дали вече не се намесва прекалено много във война, в която не желае да участва. Отношението на Вашингтон спрямо 22 юни и въпросът дали да се подпомага СССР, е обвързано не само с военната обстановка или мнението на Белия дом за Кремъл в контекста на двустранните взаимоотношения, но също така зависи до голяма степен и от вътрешната обстановка в САЩ и води до

донякъде основателния въпрос заслужава ли си борбата за разширяване на заем-наем чрез включването на СССР.

Видяхме какво може да очаква Съветският съюз като подпомагане по примера на Великобритания. Въпросът след началото на операция „Барбароса“ обаче е не какъв ще бъде характерът на помощта, а дали ще я има. Американските резерви към Съветския съюз се дължат, от една страна, на кратката, но не и продуктивна, история на междудържавен контакт и от друга, на чисто военните реалности, които, както ще видим, са обвързани и с отношението на американските дипломати към Москва. Преди началото на Втората световна война двустранните отношения са сравнително хладни поради невъзможността да се разреши дипломатически основният проблем между двете държави – неизплатените царски дългове към Съединените щати, както и липсата на компенсация за национализираната американска собственост.

След 1 септември 1939 г. обаче идва период на най-сериозното влошаване на американо-съветските отношения до 1946 г. Това се вижда ярко след началото на Съветско-финландската война (ноември 1939 – март 1940 г.). Зимната война бележи най-ниската точка в двустранните взаимоотношения, както и най-големия спад в американското мнение за СССР. От страна, която проповядва световния мир, Съветският съюз се превръща в агресор, и то срещу един малък свой съсед. Информацията за бомбардировки над цивилно население оставя американците потресени. Президентът Рузвелт казва в пресконференция: „*Новините за съветски бомбардировки на финландска територия са дълбок шок за правителството и хората в Съединените американски щати… Трагично е да се види, че политиката на силата се разпространява, и да се осъзнае, че необузданото незачитане на закона все още е в сила. Всички миролюбиви народи… единодушно осъждат това ново прибягване до военна сила…*“[14]. Няколко месеца след края на Зимната война идва и съветската окупация на Литва, Латвия и Естония, както и тази на Бесарабия и Северна Буковина. В резултат американците видимо охладняват: започват арести на съветски граждани в САЩ заради обвинения в шпионаж, бюрократични спънки пред пътуващите, дълго чакане за визи. Наблюдава се масово движение за скъсване на дипломатическите отношения[15], дори президентът започва

да се колебае дали си заслужава да се поддържат дипломатически връзки[16]. Най-тежко за Съветския съюз може би е т.нар. „морално ембарго“. То предполага ограничаване на продажбата на авиационни горива, самолети, алуминий. Разбира се, американците не могат да наложат такава мярка насила върху частния бизнес, но спокойно могат да затруднят и посъветват индустриалците да не правят бизнес със СССР. Моралното ембарго дава своите резултати – цели фирми изтеглят специалистите си от Съветския съюз.

ФДР и Хъл решават да запазят дипломатическите отношения в този най-критичен момент, нещо повече, поемат инициативата да започнат преговори със съветския посланик във Вашингтон – Константин Умански, с цел изглаждане на различията. Така през януари 1941 г. е свалено моралното ембарго, а СССР се съгласява да се открие американско консулство във Владивосток[17], както и започва да издава изходни визи за американските граждани в новоприсъединените територии. През пролетта на 1941 г. и особено след получаването на информация във Вашингтон за наближаващото нападение на Германия над Съветския съюз, американците постепенно омекотяват тона.

Все пак един важен фактор за сравнителната хладност в отношенията остава и той е ролята и политиката на американските дипломати в Москва и по-точно на посланика Лорънс Стейнхарт (август 1939 г. – ноември 1941 г.). Стейнхарт има дипломатически опит, но не познава добре Съветския съюз. За комунизма казва, че е „*вероятно най-великата измама, извършена от човечеството в историята*“[18]. Отчасти заради личното си мнение и отчасти поради факта, че не съумява да спечели респект от страна на съветските власти, Стейнхарт се оказва и лош анализатор на ситуацията в Съветския съюз. В началото на мандата си предвижда, че Далечният изток е по-важен приоритет за СССР от Европа[19]. След подписването на пакта Рибентроп–Молотов ФДР изпраща послание до Кремъл, че пактът с Хитлер само отлага неминуемата атака[20]. През това време Стейнхарт преувеличава силата на съюза между Съветския съюз и Третия райх дотолкова, че отказва да предупреди Вячеслав Молотов за наближаващата германска атака под предлог, че съюзът им е толкова силен, че Москва ще реши, че се опитват да ги скарат с германците и че външният комисар най-вероятно директно ще

изпрати информацията в Берлин[21]. В случай на германо-съветска война пък прогнозира, че Украйна ще посрещне Вермахта като освободители, моралът на армията и населението ще е изключително нисък, както и е „*силно вероятно, че сталинисткият режим няма да оцелее при каквато и да било инвазия*[22]. След началото на войната на Източния фронт той е толкова притеснен от падането на Москва, че още на 22 юни, за да не попаднат във вражески ръце, са унищожени документите в посолството[23]. Липсата на вяра на посланика в съветските сили може би в най-голяма степен окончателно уронва престижа му. Освен това посланикът не се оказва радетел на новата линия, идваща от Вашингтон, доказателство за което е, че Белият дом изпраща специални пратеници в Москва да проучат ситуацията и впоследствие да подпишат първия протокол за ленд-лийз.

Събитията от 22 юни 1941 г. поставят Белия дом и Държавния департамент пред сериозната дилема каква политика да възприемат и по-конкретно – дали да помогнат на Съветския съюз. Първоначално новината за германското нападение е добре посрещната, защото дава глътка въздух на британците. Преди 22 юни е популярно мнението, че след разгрома на Франция Хитлер ще се насочи към инвазия на Британските острови. Реакцията на специалния съветник на президента Хари Хопкинс е красноречива: "*Политиката на президента за подкрепа за Великобритания се отплати! Хитлер се обърна наляво*"[24]. Впоследствие в Белия дом е осъзнат сериозният проблем, че за да се продължи борбата с хитлеризма, ще трябва да се пребори антисъветски настроеният Конгрес и антикомунистическото обществено мнение. В първите дни след началото на операция „Барбароса" се чуват много крайно негативни нагласи против каквато и да било помощ за СССР в два аспекта. Единият е чисто военният и по-точно становището, че няма смисъл да се помага на СССР, тъй като всяка помощ би попаднала в ръцете на Вермахта. Специалистите от Военния и Военноморския департамент прогнозират, че съветската съпротива ще продължи между 1 и 3 месеца[25]. Германците дават още по-кратки срокове – между 6 седмици и 2 месеца[26]. От американското посолство в Москва новините не са много по-оптимистични. Военният аташе майор Иван Итън докладва, че краят на съветската съпротива ще дойде в най-скоро време[27]. Посланикът Лорънс Стейнхарт все пак прогнозира, че Червената армия може би

ще издържи поне до зимата на 1941 г.[28], въпреки това още на 29 юни адресира към Молотов въпроса за евакуация на дипломатическия корпус от Москва[29]. Като се има предвид, че евакуацията към Куйбишев започва чак през октомври 1941 г., това решение е показателно за оценката на посолството за силата на Червената армия. Сред най-съществените причини за отявления песимизъм е пълното информационно затъмнение. Нито един чужд наблюдател няма каквито и да е впечатления от фронта и от реалните военни действия, позиции, въоръжение и т.н. Всички тези доста конкретни прогнози всъщност се базират на пропаганда, идваща главно от Германия, както и на опита от минали събития – чистката във въоръжените сили само няколко години по-рано и слабото представяне на Червената армия в Зимната война с Финландия. Американското общество много ясно отразява тази тенденция на подценяване на съветските военни сили – в социологическо проучване, проведено в самото начало на германо-съветската война, на въпроса коя страна ще победи в конфликта, само 22% отговарят в полза на СССР[30].

Другият аспект на негативизма спрямо Съветския съюз е чисто политически. Много американци са против активната помощ за Съюза. Сенаторът Бенет Кларк казва пред медиите: „*Това е случай на междухищническа борба… Ръцете на Сталин са кървави, колкото и тези на Хитлер. Не мисля, че трябва да помагаме на нито един от двамата. Трябва да се грижим за своите си работи, както трябваше да правим през цялото време*“[31]. Не трябва да се забравя и станалото популярно и в СССР изказване на бъдещия президент на САЩ Хари Труман: „*... ако видим, че Германия печели, трябва да помогнем на Русия, а ако Русия печели, трябва да помогнем на Германия и по този начин да ги оставим да убият колкото е възможно повече...*“[32]. Това са публични изказвания на двама сенатори от партията на президента. Те имат сериозен отзвук по-скоро навън, отколкото вътре в страната, т.е. политиката на президента губи популярност и подкрепа у дома. Като доказателство за това твърдение следва да се посочи, че ФДР все пак печели още едни президентски избори през 1944 г., макар и с по-малко мнозинство в сравнение с миналите му три победи[33]. Също така важни закони, пряко свързани с външната политика на президента, като този за заем-наем, минават успешно през Конгреса. Във външнополи-

тически план обаче в Москва обръщат внимание на думите на сенаторите, което се превръща в един от факторите за недоверието на СССР към Запада. Например по време на мисията на Хариман и Бийвърбрук в Москва през есента на 1941 г., когато се договарят условията за заем-наем, Сталин няколкократно повтаря, че предложенията на западните делегати са толкова нищожни, че очевидно целта им е да видят страната разгромена от Вермахта[34]. Огромна роля в лагера на скептиците и противниците на приятелска политика спрямо СССР играе и категоричната позиция на католическата църква против каквато и да било подкрепа за атеистичния Съветски съюз[35]. От една страна, тази реакция на значителна част от обществото е поредната илюстрация на все още силния изолационизъм, който доминира в Съединените щати. От друга обаче е видно и особено негативното отношение към Съветския съюз, което се дължи най-вече на омразата към комунизма, а и на лошия имидж на СССР отвъд океана след събития като Голямата чистка, пакта Рибентроп-Молотов, анексията на Прибалтийските републики и Зимната война.

Позицията на Държавния департамент е някъде по средата. В Меморандум на Европейския отдел от 21 юни 1941 г.[36] се казва, че в случай на съветско-германска война САЩ могат да помогнат на Съветския съюз икономически, но това не трябва да пречи на доставките за Великобритания и самата подготовка на американците за евентуално влизане в световния конфликт; подобна помощ трябва да се окаже само при наличието на дивиденти за американската страна. Според документа фактът, че СССР е във война с Третия райх не означава „*че защитава, води борба за или спазва принципите на международни отношения, които ние подкрепяме*“[37], съответно не се предполага поемането на каквито и да било политически ангажименти или промяна в тона. С реакции като тези не е учудващо, че първоначално след 22 юни 1941 г. американците са доста резервирани в позицията си. На фона на скромните изказвания на президента и Съмнър Уелс, помощник държавен секретар, емблематичната реч на британския министър-председател Уинстън Чърчил[38]предполага твърдо заставане зад СССР: „*Всеки човек или държава, който се бие срещу нацизма, ще има нашата помощ…От това следва, че ще дадем всякаква помощ, която можем, на Русия и на руския народ*”[39]. Разбира се, Великобритания

говори от позицията на воюваща страна, а САЩ все още са в позиция на неутралитет, тъй че това не е изненадващо.

Все пак има и оптимисти, хора, които вярват в съветската победа и че трябва да се помогне на СССР в борбата срещу Хитлер. Един от тях е бившият посланик в Москва Джоузеф Дейвис, който казва, че „*мащабът на борбата на Червената армия ще изуми и изненада света*“[40]. Той пише меморандум до Хари Хопкинс, в който се аргументира съюзът със СССР. Хърбърт Баярд Суоуп, редактор на „Ню Йорк Уърлд“, също пише до Хопкинс, изразявайки може би най-точно американската позиция: „*Ние не подкрепяме комунизма, но сме срещу всичко, зад което застава Хитлер*“[41]. Генерал Файрмънвил, бивш военен аташе в СССР, също вярва в съветската победа[42]. Има и друг фактор от значителна важност – ако Червената армия бъде победена, то Хитлер най-вероятно ще се обърне на запад и Великобритания отново ще остане сама, което най-вероятно ще наложи и влизане на САЩ във войната. Тази опасност не убягва на американците и е сред основните причини за решението им все пак да окажат максимално съдействие на СССР. В крайна сметка Белият дом, след получаването на толкова противоречиви мнения, решава, че за да се формира адекватна съветска политика, е необходима повече информация. Това е сред задачите на мисията на Хари Хопкинс в Лондон, която прераства в мисия в Москва, след като американците си дават сметка, че британците не са много по-информирани от самите тях.

Спокойно може да се каже, че Хари Хопкинс е най-близкият човек до президента. Сюзън Бътлър, редактор на изданието на пълната кореспонденция между Рузвелт и Сталин, го нарича „*неговите очи и уши – на практика неговото второ аз*“[43], а адмирал Стандли, посланик в СССР от есента на 1941 г. – „*личното външно министерство на президента*“[44]. Влиянието на Хопкинс върху Рузвелт е огромно. Именно той е човекът, който в най-голяма степен повлиява за формирането на американската политика по отношение на Съветския съюз по време на войната. Докато е в Лондон, Хопкинсосъзнава, че за да се ориентира в положението, трябва да пътува и до Москва и да се срещне със Сталин. Така в последните дни на юли 1941 г. американецът пристига в съветската столица. Макар и да няма делегирани дипломатически пълномощия за сключване на официални

споразумения, Хопкинс отива в Москва в качеството си на специален пратеник на президента, което е видно от личното послание на Рузвелт до Сталин: „*Моля Ви да делегирате на г-н Хопкинс същото доверие, каквото бихте дали, ако говорехте директно с мен. Той ще докладва директно на мен възгледите, които изразявате пред него, и ще ми каже кои са Вашите най-спешни проблеми, за които ние можем да Ви помогнем*“[45].

Така, въпреки предупрежденията на Стейнхарт, че е изключително трудно за външен човек да получи реалистична картина за ситуацията, вратите на Кремъл се отварят за Хопкинс. За два дни американецът получава повече информация за военното положение на новооткрития Източен фронт от всеки друг външен човек. След личните срещи между Хопкинс и Сталин президентският пратеник си тръгва от Москва, уверен, че Червената армия ще удържи на натиска и че САЩ трябва да помогнат максимално на Съветска Русия. В американското посолство не споделят ентусиазма на Хопкинс. Майор Итън изказва пред президентския пратеник мнението си, че на СССР не може да се има вяра и че преди да се окаже каквато и да било помощ, трябва да се поиска достоверна информация за фронтовете. Това становище на Итън води до сериозни разногласия между двамата. Накрая майорът казва, че Хопкинс е „*враг на нашия народ*“ заради желанието му да тласне САЩ към политика на „сляпа“ помощ[46]. По тази причина посолството на практика не взема участие в разговорите на Хопкинс с Кремъл. Съветската страна, за разлика от американското посолство, приветства инициативата на Щатите за изпращането на Хопкинс. Показано е специално отношение към него. Например, дадено му е бомбоубежище – жест, който дотогава не е оказван на членовете на посолството[47]. Стейнхарт впечатлено описва на държавния секретар вниманието, което съветските власти обръщат на Хопкинс: „*Той беше приет незабавно от Сталин, с когото проведоха много дълги разговори и обсъдиха с безпрецедентна в близката съветска история откровеност тематиката на неговата мисия и съветската позиция*“[48]. По-късно на първата среща на Голямата тройка в Техеран Сталин оказва изключително внимание на Хопкинс, сравнимо само с това, което обръща на другите двама държавни глави. Както забелязва Аверил Хариман, тогава посланик на САЩ в Москва,

съветският лидер не е забравил доверието, което Хари Хопкинс е гласувал на страната му в момент, когато всички други вярват в нейния разгром, и факта, че въпреки крехкото си здраве, Хопкинс все пак предприема това пътуване[49].

Мисията на Хари Хопкинс в Москва е повратна точка в двустранните отношения. След нея категорично е решено в полза на американска помощ за СССР. Съмненията в мощта на Червената армия и комунистическата заплаха са оставени на заден план. Съветският съюз се превръща в съюзник от ранга на Великобритания, което се интензифицира още повече след влизането на САЩ във военните действия през декември 1941 г. Един от въпросите, договорени между Сталин и Хопкинс, е изпращането на дипломатическа мисия, която вече да проучи подробно въпроса за помощ и да изготви официалното споразумение. Така на 28 септември 1941 г. в Москва пристига англо-американска делегация с тази цел. Американският представител е Аверил Хариман, бизнесмен и координатор на ленд-лийз за Европа, който отива с ранг на посланик. Британците изпращат лорд Бийвърбрук, министър на доставките. В резултат от мисията на Хариман–Бийвърбрук на 1 октомври 1941 г. е подписан първият протокол за заем-наем между трите държави. Американската страна доставя по 400 самолета, 500 танка, 5000 коли на месец, както и облекло, храна и медицински пособия на стойност около 1 млрд. долара[50]. Доставките за целия период на войната възлизат на 11 млрд. долара[51]. Хариман си тръгва от Москва оптимистично настроен за бъдещето на военновременния съюз и за способността на СССР да се справи с противника.

Както видяхме, американските политически цели, интереси и мнения се променят коренно след 22 юни 1941 г., когато Германия напада Съветския съюз. Осъзната е нуждата от наистина приятелски отношения. Американската страна прави първата крачка към един нов етап в отношенията между двете държави, приемайки СССР като свой равноправен съюзник. Проблемите са оставени на заден план, което в перспектива ще се окаже пагубно. Една от основните трудности пред изследователя на съветско-американските отношения е, че те са украсени от последвали събития и е трудно да се види истината зад пропагандата. Колебливостта на САЩ, и по-точно на Рузвелт и екипа му, идва по-скоро от изолационизма, а не от раз-

глеждането на СССР като заплаха. Америка през 1941 г. не гледа в неясното бъдеще, а в миналото си – традиционната им политика за ненамеса и горчивият опит от Първата световна война са водещи фактори. Колкото до въпроса за избора между две „зли империи“ – Третият райх или Съветския съюз – и дилемата пред Вашингтон, то според мен такъв казус не съществува – не и в Овалния офис през лятото на 1941 г. Тази теза е по-скоро продукт на Студената война. Рузвелт и приближените му виждат основната заплаха за световния мир в лицето на Хитлер, което много ярко проличава в обръщенията на президента към американската нация още от 1937 г.[52], както и в тайните разговори между британския и американския генерален щаб, при които е разработен известният „План Куче“ или „Дъга–5“, предполагащ при американско влизане във войната да се даде предимство на европейския фронт.Президентът явно е успял да убеди обществото, че Хитлер и нацизмът са истинското страшилище. В цитираното социологическо проучване на Галъп, въпреки липсата на вяра в съветската победа, 72% от американците подкрепят именно Съветския съюз[53].

БЕЛЕЖКИ

[1] Цит. по: Henry Alfred Kissinger, Kent papers, HAK to his parents, July 28, 1948. **Ferguson, N.** Kissinger: 1923 – 1968: The Idealist. New York, 2015, Book V, Epilogue: A Bildungsroman.

[2] Вж. **Roll, D. L.** The Hopkins Touch. Harry Hopkins and the Forgingofthe Alliance to Defeat Hitler. Oxford, 2013, p. 99 – 136.

[3] Вж. **Levering, R. B.** American Opinion and the Russian Alliance, 1939 – 1945. Chapel Hill, NC, 1976, p. 40 – 60.

[4] Вж. **Mayers, D.** The Ambassadors and America's Soviet Policy. Oxford, 1995, p. 125 – 139.

[5] **Амброуз, С.** Стремеж към глобализъм: Американската външна политика от 1938 до началото на 90-те години. София, 1995, с. 16.

[6] Вж. Peace and War. United States Foreign Policy, 1931 – 1941. Washington, 1943, p. 266 – 268; 313 – 314; 362 – 364.

[7] **Sherwood, R. E.** Roosevelt and Hopkins: An Intimate History. New York, 1950, p. 223 – 224.

[8] Peaceand War. United States Foreign …, p. 628.

[9] **Underhill, R.** The rise and fall of FDR. New York, 2012, p. 74.

[10] Рузвелт заема термина, който и Удроу Уилсън използва за американското участие в Първата световна война. Вж. **Roosevelt, F. D.** Fireside Chat 16:

On the "Arsenal of Democracy", December 29, 1940. <http://millercenter.org/president/fdroosevelt/speeches/speech-3319> 21.03.2016.

[11] **Underhill, R.** The rise and fall…, p. 58.

[12] **Амброуз, С.** Стремеж към глобализъм…, с. 22.

[13] **Underhill, R.** The rise and fall…, p. 82.

[14] United States Department of State. Foreign relations of the United States. The Soviet Union, 1933 – 1939. Washington, 1933 – 1939, p. 799.

[15] **Davis, D. E. Trani, E. P.** Distorted mirrors. Americans and the irelations with Russia and China in the Twentieth Century. Columbia and London, 2009, p. 99.

[16] United States Department of State. Foreign relations of the United States. The Soviet Union, 1933– 1939…, p. 869.

[17] Проблемът с броя на американски консулства на територията на Съветския съюз не е нов, но американската страна решава, че моментът е подходящ, след като заплашва съветската страна, че ще затворят консулствата в Лос Анджелис или Сан Франциско.

[18] Цит. по: Steinhardt to Sumner Welles, January 11, 1940, Box 78, Steinhardt Papers, Library of Congress. **Mayers, D.** The Ambassadors…, p. 125.

[19] United States Department of State. Foreign relations of the United States. The Soviet Union, 1933 – 1939…, p. 777 – 778.

[20] **Dallek, R.** Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932 – 1945. Oxford, 1995, p. 196.

[21] United States Department of State. Foreign relations of the United States diplomatic papers, 1941. General, The Soviet Union, Volume I, Washington, 1941, p. 713 – 714.

[22] Пак там, p. 620 – 621.

[23] Пак там, p. 885.

[24] **Sherwood, R. E.** Roosevelt and Hopkins…, p. 303.

[25] **Duroselle, J.** From Wilson to Roosevelt. Foreign policy of the United States, 1913 – 1945. Cambridge, 1963, p. 297; **Roll, D. L.** The Hopkins touch…, p. 112; **Dallek, R.**Franklin D. Roosevelt and American…, p. 278; **Sherwood, R. E.**Roosevelt and Hopkins…, p. 303.

[26] United States Department of State. Foreign relations of the United States diplomatic papers, 1941. General, The Soviet Union, Volume I…, p. 634.

[27] **Бережков, В. М.** Страници от дипломатическата история. София, 1988, с. 157.

[28] United States Department of State. Foreign relations of the United States diplomatic papers, 1941. General, The SovietUnion, Volume I…, p. 635.

[29] Пак там, p. 775.

[30] Цит. по: Opinion of the Russo-German War, July 1941 (AIPO [Gallup] release, 13 July 1941). **Levering, R. B.** American opinion…, p. 43.

[31] Цит. по: New York Times, June 22, 1941. **Underhill, R.** The rise and fall…, p. 157.

[32] Цит. по: New York Times, June 24, 1941. **Miscamble, W. D.** From Roosevelt to Truman: Potsdam, Hiroshima, and the Cold War. Cambridge, 2007, p. 17.

[33] Резултати от изборите през 1944 г.: 432 срещу 99 гласа в електоралната колегия и около 53,4% от народния вот. **Pederson, W. D. A.** Companion to Franklin D. Roosevelt. Chichester, 2011, p. 108 – 109.

[34] **Harriman, W. A. Abel, E.** Special Envoy to Churchill and Stalin 1941 – 1946. New York, 1975, p. 89. Разбира се, изцяло друг е въпросът дали съветската страна искрено защитава тази теза или Сталин използва напрежението, което подобни изказвания създават, с цел печелене на преимущество в процеса на преговорите. Така или иначе, СССР не забравя тези съмнения на американците в тяхната способност да победят до края на войната.

[35] Москва си взима поука и през септември 1943 руската патриаршия е възстановена.

[36] Вж. United States Department of State. Foreign relations of the United States diplomatic papers, 1941. General, The Soviet Union, Volume I…, p. 766 – 767.

[37] Пак там, p. 766.

[38] Всъщност, американската официална реакция идва след речта на Чърчил. Във Вашингтон най-вероятно са изчакали да видят какво ще каже техният съюзник.

[39] **Churchill, W.** Alliance with Russia, June 22, 1941. <http://www.winstonchurchill.org/resources/speeches/1941 – 1945-war-leader/the-fourth-climacteric> 11.03.2016.

[40] Цит. по: **Maclean, E. K.** Joseph E. Davies: Envoy to the Soviets. New York, 1992, p. 71. **Roll, D. L.** The Hopkins touch…, p. 112.

[41] **Sherwood, R. E.** Roosevelt and Hopkins …, p. 306.

[42] **Бережков, В. М.** Страници от дипломатическата …, с. 157; **Standley, W. H. Ageton, A.** Admiral Ambassador to Russia. Chicago, 1955, p. 239.

[43] **Butler, S. (ed.)**. My Dear Mr. Stalin: The Complete Correspondence between Franklin D. Roosevelt and Joseph V. Stalin. London, 2005, p. 4.

[44] **Standley, W. H. Ageton, A.** Admiral Ambassador…, p. 246.

[45] **Butler, S. (ed.)**. My Dear Mr. Stalin …, p. 36.

[46] **Roll, D. L.** The Hopkins touch …, p. 129 – 130.

[47] В непубликуваните спомени на Хопкинс е разказано за този случай: „*Беше му предоставено бомбоубежище и той и Стейнхарт отидоха там. Хопкинс беше удивен от шампанското, хайвера, шоколада и цигарите,*

които бяха предоставени в скривалището, и думите на Стейнхарт: „Той много се смя, когато му казах, че досега не са ми предоставяли бомбоубежище, и дължах личната си защита за вечерта на неговото присъствие“. Вж. **Sherwood, R. E.** Roosevelt and Hopkins …, p. 330.

[48] United States Department of State. Foreign relations of the United States diplomatic papers, 1941. General, The Soviet Union, Volume I …, p. 815.

[49] **Harriman, W. A. Abel, E.** Special envoy ...., p. 268.

[50] **Butler, S. (ed.)**. My dear Mr. Stalin ..., p. 14; **Davis, D. E. Trani, E. P.** Distorted mirrors…, p. 107.

[51] **Mayers, D.** The Ambassadors ..., p. 138.

[52] Става дума за т.нар. Карантинна реч. Вж. **Roosevelt, F. D.** Quarantine Speech, October 5, 1937. <http://millercenter.org/president/fdroosevelt/speeches/speech-3310> 24.03.2016.

[53] Цит. по: Opinion of the Russo-German War, July 1941 (AIPO [Gallup] release, 13 July 1941). **Levering, R, B.** American opinion …, p. 45.

СЪДЕБНИЯТ ПРОЦЕС СРЕЩУ УЧЕНИЧЕСКАТА КОНСПИРАЦИЯ В РУСЕ ПРЕЗ 1945 г. (ПО ДОКУМЕНТИ ОТ ДЪРЖАВЕН АРХИВ – РУСЕ)

Деница ВЕЛИКОВА
докторант, катедра „Нова и най-нова история на България“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий„
Научен ръководител: доц. д-р Лора Дончева

The report examines the 1945 lawsuit, against student conspiracy in Ruse, based on documents available in the state archives in Ruse. The trial against the memebers of the Revolutionary Organization is a proof for the Fatherland Front policy of repression against its opponents.

С установяването на властта на Отечествения фронт (ОФ) на 9 септември 1944 г. настъпват дълбоки промени в политическия, стопанския и духовния живот на българското общество. Доминиращо присъствие в коалиционното управление има Българската работническа партия (комунисти). Въпреки обещанията за установяване на демократичен ред в страната, в края на 1944 – началото на 1945 г. новият режим утвърждава наредби-закони, които осигуряват възможността както за разправа с политическите противници, така и за своевременното пресичане на всякакви опити за противопоставяне на отечественофронтовската власт. Наредбата-закон за защита на народната власт, приета на 26 януари 1945 г., стои в основата на осъществяваната репресивна политика в годините на укрепване на новата държавно-политическа система. Тя съдържа само 18 члена, в голяма част от които са предвидени строги наказания, включително смърт, за деяния, насочени към „събарянето, подравянето или отслабването властта на Отечествения фронт”[1].

След голямата вълна на насилие, включваща безконтролната разправа непосредствено след 9 септември 1944 г. и дейността на Народния съд 1944 – 1945 г., Наредбата-закон за защита на народната власт се превръща в ефективно средство за съдебна разправа не само с привърженици на додеветосептемврийския режим, но и с

всички, които проявяват несъгласие с политиката на ОФ. Настоящото научно съобщение е опит да се осмисли следваната от режима политика на смазване на проявите на противопоставяне на основата на запазени архивни материали в Държавен архив – Русе.

Дело № 591 е едно от наказателните дела по Наредбата-закон за защита на народната власт, разглеждани от Русенския областен съд през 1945 г. В обвинителния акт от 4 август 1945 г. на Русенския областен съд[2] се подчертава, че идеолозите и агентите на фашизма в България още преди 9 септември 1944 г. в продължение на години се опитват да фашизират българския народ, като особено внимание се отделя на идеологическото въздействие върху младежите. Запазените документи по делото сочат, че обвиняемите са група младежи, част от които ученици, опитали се да възстановят дейността на съществувалата преди 9 септември 1944 г. легионерска организация и да създадат нова организация с фашистка идеология. По този начин те подели борба срещу ОФ за неговото „разслояване и събаряне"[3].

Отправени са обвинения за насаждане на великобългарски шовинизъм и разпространяване на клевети срещу СССР, комунистите и срещу всичко „демократично и прогресивно". В резултат на тази пропаганда в народа се насаждали „лъженаучни теории, за да го отклони от верния път на свобода, демократично развитие и братство с другите славянски народи"[4].

Според събраните по делото материали двама „бивши легионери" – Васил Петков Атанасов от с. Одърне (Плевенско) и Гецо Драганов Бухтев от с. Щръклево (Русенско), и двамата ученици в Русенската мъжка гимназия, в началото на 1945 г. решават да открият и организират около себе си „всички легионери и други фашисти". Към тях се включили и Сава Георгиев Бухтев[5] от с. Щръклево (Русенско) – също ученик и бивш легионер, и Георги Николов Василев. В обвинителния акт е посочено, че тяхната цел е свързана с възстановяване и разширяване „на националистическа основа"[6] борбата срещу отечественофронтовска власт. Първоначално в състава на организацията участват само ученици от Мъжката гимназия, но след няколко събрания е прието решение дейността да бъде разширена извън рамките на училището. За организиране на младежите в града е избран специален отговорник. Поставя се задачата да се осъществи връзка с Главното водачество[7] и се обсъжда въпросът за снабдяване

с оръжие. От всички участници и съмишленици се събират 1400 лв. за закупуването на „циклостил”[8] за печатане на позиви и брошури.

Общият брой на обвиняемите по делото включва осем лица, които в даден момент вземат някакво участие в групата на учениците. Прокурорският надзор при Русенския областен съд обявява, че организацията е „престъпна”[9] по чл. 1, 8 и 12 от Наредбата-закон за защита на народната власт. Васил Петков Атанасов и Гецо Драганов Бухтев са подведени под отговорност по силата на чл. 1, ал.11 от Наредбата-закон, а Георги Николов Василев и Сава Георгиев Бухтев – по чл. 12 от същия закон.

Съхранените документи по делото позволяват да се разкрие хронологията на събитията и всички участници в тях. В протокол за разпит от 26 май 1945 г. един от участниците в организацията признава за нейното съществуване[10]. Записано е, че в действителност в Мъжката гимназия имало организация с участието на легионери, бранници, ратници и привърженици на „цанковото движение”. В организационно отношение, всеки от участниците отговаря за дейността в определена паралелка в гимназията. Впоследствие към идеите на организацията се приобщават и други младежи извън училището, като за целта се провеждат няколко срещи на различни места – сладкарници, паркове и частни домове. Едни от последните срещи преди ареста на членовете на организацията се провеждат в квартирата на братя Василеви. Обсъждат се различни организационни въпроси, като има предложение градът да се раздели на райони.

Както във всяка организация, и тук има участници, които са радикални и крайно настроени. Тяхното мнение се обединява около твърдението, че „има много недоволни от днескашната власт, която покровителства само своите и отрича българското”[11]. Те настояват да се премине към действие, което да разкрие това недоволство и да покаже съществуването им. Радикалните настроения се очертават още по-ярко в идеята да се взриви паметникът на братската гробница (Братската могила) в дунавския град или да се окачи портретът на царя върху звездата. В протеклото обсъждане, според показанията на участниците, само половината от тях били съгласни, а останалите се обединяват около мнението, че е твърде рано за подобни прояви. С наближаването на 1 май се взема решение да не се предприема нищо.

Членовете на групата са заловени в началото на май (около 7–8 май 1945 г.), когато се събират да обсъдят бъдещите действия в местността Касева чешма, близо до града. В резултат на проведеното разследване е съставен протокол, в който са описани веществените доказателства, намерени при последвалите обиски. Областната Народна милиция изпраща писмо до прокурора на Областния съд в Русе на 30 юни 1945 г., съдържащо дознанието и протоколите с веществени доказателства[12]. При извършен обиск в домовете на някои от подсъдимите младежи са намерени 7 пистолета, 1 нож, една ръчна бомба, един позив с фашистко съдържание и 6 броя снимки, направени с германски войници. Открити са и 4 листа индиго, с което са печатани позивите.

По същото време е издадено постановление за вземане на мярка за неотклонение на обвиняемите[13]. На основание на чл. 17 от Наредбата-закон за защита на народната власт и чл. 651 от Закона за наказателното съдопроизводство[14] се постановява да се задържат под стража всички обвиняеми лица до приключване на делото. В русенския затвор обвиняемите получават и призовките си[15]. Датите върху тях показват, че първо са раздадени призовките на обвиняемите лица по делото – 9 август 1945 г. и след това на свидетелите – 12 август 1945 г.

Процесът е проведен на 14 август 1945 г. На него Гецо Бухтев, Сава Бухтев и Георги Василев се представляват от адвокат Ганчо Сокеров[16]. Пръв дава показания Васил Петков Атанасов, според когото причината да бъде въвлечен в тази организация е неговата „политическа незрялост”[17]. Той пояснява, че с Гецо Бухтев са съученици, и споделя спомени от класната стая – Бухтев стоял на прозореца на стаята и рецитирал стихове на Димчо Дебелянов и пеел легионерския химн. Разпитани са и другите призовани лица по делото.

Русенският областен съд признава подсъдимите Васил Петков Атанасов от с. Одърне (Плевенско) на 19 години и Гецо Драганов Бухтев от с. Щръклево на 18 години за виновни в това, че през месеците март, април и май 1945 г. в Русе са били членове на организация с фашистка идеология, която имала за цел „събарянето, подронването или отслабването на властта на ОФ”. По силата на чл.1, ал. II от Наредбата-закон за защита на народната власт, във връзка с чл. 61 п.1 и чл. 58 п. 3 от Наказателния закон, ги осъжда на 2 години, 2 месеца и 20 дни строг тъмничен затвор[18].

Подсъдимите Васил Николов Василев от гр. Русе на 22 години, Георги Николов Василев от гр. Русе на 22 години, Сава Георгиев Бухтев от с. Щръклево на 18 години и Стойка Димова Стойкова от гр. Русе на 23 години са признати за виновни в това, че по същото време са знаели за съществуването на горепосочената фашистка организация, но не са съобщили за нея на властта. По силата на чл. 12 от Наредбата-закон за защита на народната власт, чл. 60 от Наказателния закон и чл. 58 п.3 на същия закон са осъдени на 6 месеца тъмничен затвор с лишаване от права по чл.30 п.п.1-7 от Наказателния закон за срок от 2 години.

Съдът взема решение за отлагане изпълнението на наказанието на подсъдимите Георги Николов Василев и Сава Георгиев Бухтев съгласно чл. 1 от Закона за условно освобождаване, вземайки предвид това, че двамата не са осъждани до момента[19].

Присъдата влиза в законна сила на 28 август 1945 г.[20] Георги Николов Василев и Сава Георгиев Бухтев са признати за виновни, но изпълнението на наказанието им е отложено съгласно чл. 1 от Закона за условно осъждане. Гецо Драганов Бухтев и Васил Петков Атанасов изтърпяват присъдата си до 28 септември 1946 г. в Русенския затвор[21].

Какви са изводите, които могат да бъдат направени на основата на изложените факти? Установената на 9 септември 1944 г. власт на ОФ предприема решителни действия за отстраняване на своите опоненти. Репресивното законодателство, част от което е Наредбата-закон за защита на народната власт от 1945 г., осигурява нормативната основа за осъществяване на политическата разправа с противниците на новия режим. Твърде широк е кръгът от хора, които стават обект на репресивната политика на отечественофронтовското управление. Властта не пропуска да следи настроенията сред младежта, в това число и на учениците в средните училища. Обстоятелството, че става дума за процес срещу ученици, показва, че отечественофронтовският режим се стреми да установи контрол върху цялото общество, включително и върху младежта, в това число и ученическата младеж. В този смисъл съдебната разправа трябва да служи за назидание и да предотвратява подобни прояви на недоволство сред младите хора.

Запазени са и други наказателни дела на Русенския съд срещу младежи и ученици, като основното обвинение към всички тях е едно – „членуване в организация с фашистка идеология, която си е

поставила за цел събарянето, подронването и отслабването на властта на ОФ" или „уронване престижа на Народната власт"[22]. Усилията се насочват към борба срещу т.нар. отживелици от миналото и „отрицателни" явления, тъй като се явяват пречка при осъществяването на политиката на ОФ, в който доминиращо положение има БРП(к). Съхранените материали по делото не дават основание да се направи заключение, че действително съществува реална заплаха за властта. Напротив. По-скоро процесът е средство за сплашване и за търсене на основание да предприема мерки за натиск в посока към елиминиране на действителни и мними врагове. На няколко места в показанията на обвиняемите и призованите свидетели е записано, че още в първите месеци участниците в организацията намаляват. От друга страна, ако наистина са представлявали толкова добре организирана и въоръжена организация, защо тогава получават толкова малко наказание? В Наредбата-закон, в пет-шест члена, се предвижда дори смъртно наказание за организиране на група, която си поставя за цел събарянето на властта. В разглеждания случай, обаче, максималното наказание е две години. При проведените разпити и на обвиняемите, и на свидетелите, се долавя една плахост. Обвиняемите не признават, че намерените оръжия са техни, като твърдят, че принадлежат на трети лица или са им предадени за „съхранение". В същата насока са записаните показания на свидетелите, които не знаят и нямат информация за този въпрос.

Пропагандната дейност остава само идея, която не се реализира, защото не е закупен циклостил, а въоръжението им не е в състояние да представлява заплаха за установения ред. В описа на откритите веществени доказателства не е намерена програмата на организацията. В документите не са съхранени и позиви, които да се свържат с нелегалната организация на учениците.

Процесът срещу ученическата конспирация в Русе е щрих към целенасочено организираната и мащабна по своите размери кампания за укрепване на отечественофронтовската власт по пътя на ограничаването и ликвидирането на опозиционно настроените обществени среди, всяване на страх чрез налагане по съдебен път на строги наказания за проява на несъгласие с промените, които настъпват в обществото. В този смисъл подобен процес трябва да служи за назидание и да предотвратява подобни прояви на недоволство сред младите хора.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Стоянова, П., Е. Илиев**. Политически опасни лица. Въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г. София, 1991; **Огнянов, Л.** Държавно-политическата система на България 1944 – 1948. София, 1993; **Шарланов, Д.** Тиранията. Жертви и палачи. София, 1997; История на НРБ. Режимът и обществото. София, 2009; **Баева, И., Е. Калинова.** Социализмът в огледалото на прехода. София, 2011 и др.

[2] ДА – Русе, ф. 117, оп. 2А, а. е. 1, л. 2 – 3.

[3] Пак там, л. 2.

[4] Пак там.

[5] Сава Георгиев Бухтев и Гецо Драганов Бухтев са братовчеди.

[6] Пак там.

[7] Централното настоятелство (Главното водачество) е един от колективните централни органи в структурата на Съюз на българските национални легиони. Той се състои от председател, подпредседател, секретар, касиер и съветник. На избраното от общото събрание Главно водачество се възлага управлението на работата на съюза в срок, посочен в устава. – **Колев, Ж.** Съюз на българските национални легиони. София, 1976, с. 42.

[8] Малка ръчна преса с валяк за размножаване на текст, написан на ръка или с пишеща машина.

[9] ДА – Русе, ф. 117, оп. 2А, а. е. 1, л. 3.

[10] Пак там, л. 115.

[11] Пак там, л. 116.

[12] Пак там, л. 7.

[13] Пак там, л. 6.

[14] В чл. 17 от Наредбата-закон за защита на народната власт е записано, че делата се разглеждат по гл. II, книга VI от Закона за наказателното съдопроизводство.

[15] Пак там, л. 20 – 33.

[16] Определен е служебен защитник по „бедност" от Русенския адвокатски съвет в отговор на писмата на обвиняемите №132/10.08.1945 и №333/11.08.1945 г. Господин Ганчо Сокеров също получава писмо, че по чл. 42 от Закона за адвокатите, адвокатският съвет в Русе го назначава за безплатен защитник по дело № 591/1945г. (ДА–Русе, ф. 117, оп. 2А, а. е. 1, л. 44).

[17] ДА – Русе, ф. 117, оп. 2А, а. е. 1, л. 70.

[18] Пак там, л. 77.

[19] Пак там, л. 78.

[20] Пак там, л. 90.

[21] Пак там, л. 108.

[22] ДА – Русе, ф. 717, оп. 4, а. е. 67; а.е. 68; а. е. 129.

НАРОДНО ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКО УЧИЛИЩЕ „ЙОСИФ В. СТАЛИН“ – ЕДИН ИНТЕРЕСЕН МОМЕНТ В РАЗВИТИЕТО НА ВОЕННОТО ОБРАЗОВАНИЕ ВЪВ В. ТЪРНОВО

Николай КОЛЕВ
Докторант, катедра „Нова и най-нова история на България“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
научен ръководител: проф. д-р Николай Проданов

The study traces the foundation and development of the National military-political school “Joseph Stalin” that existed in the period between 1949 – 1953 in the historical context of Bulgaria in the era of the so-called “Socialism” (1944 – 1989).

The military school, which is the subject of the present publication, provided educational training of military staff for the needs of the political apparatus in the Bulgarian army.

The graduates of the researched military-political school were prepared for deputy-commanders for political affairs, which was a position in the army of the Republic of Bulgaria, which educated soldiers in accordance with the Marxist-Leninist ideology and which was responsible for the establishment of the main party line in the totalitarian state.

Съвременните условия, в които живеем, ни предлагат богата гама от проблеми и предизвикателства, които трябва да решим. Това важи в пълна степен и за нашата сензитивност, която често се сблъсква, както с нови, така и с някои позабравени емоции, сред които толкова разискваната напоследък „носталгия” по т.нар. „социализъм”.

В този смисъл темата, която е обект на Вашето внимание, се занимава с материя, която днес е малко позабравена, или е в сферата на интересите на по-старите генерации от българските мъже.

Става въпрос за политическия апарат в Българската армия, чиито служащи през годините са придобили популярност като политически офицери, наричани за кратко ЗКПЧ (заместник-командири по политическата част).

Обобщено казано, в структурен план, настоящото изследване накратко ще обърне внимание на възникването и функциите на посочения апарат (през периода 1944 – 1956 г.), като във втората си част ще се спрем по-подробно на дейността на учебните заведения, в които са се подготвяли нужните на държавата политически кадри.

На 9 септември 1944 г. в 6 часа и 25 минути по Радио София е съобщено от звенаря Кимон Георгиев, че в държавата има вече нова власт. Новосформираното правителство на Отечествения фронт (ОФ) е оглавено от него, като в състава му влизат представители на Българската работническа партия – БРП(к), БЗНС „Пладне", Политическия кръг „Звено", БРСДП, както и двама „независими интелектуалци".

Новата управа се захваща „здраво" да реформира „прогнилата" система на Царството. Приоритетно, голяма част от тези усилия се насочват към силовите структури в Държавата – новосформираната народна милиция и реформираната армия.

Сценарият за елиминация на нелоялните „царски" офицери е малко „позабавен и смекчен", поради „въпиющата" нужда от нови обучени кадри за Българската армия, която трябва в съюз с Червената и Югославската армия да бие довчерашния си жилав съюзник Хитлеристка Германия.

В този момент, предхождащ бързо настъпващите дни на върховни усилия, разбира се, идва на помощ изпитаният модел от Съветската армия – създаването на апарата на помощник-командирите, който не е непознат за част от новите властващи, които са възпитаници на съветски военни училища и академии, както и на участниците в партизанското движение.

Със заповед № 352/22.09.1944 г., издадена от военния министър Дамян Велчев, се назначават първите помощник-командири в Българската армия.

Новите командири първоначално са поставени в „помощ" на първостепенните звена в армията – министъра на войната, главнокомандващия, командващите армии, войски и корпуси. Заповедта регламентира и реда за назначаването на помощник-командирите в съединенията, частите и подразделенията.

Сред новоназначените основно фигурират имената на видни партийни деятели, българи, които до 9 септември са били на съветска

военна служба, командири и политкомисари на партизански отряди, политически затворници и концлагеристи.

В разглежданата МЗ № 352 са заложени следните основни задачи за изпълнение от помощник-командирите: „При новите условия да съдействат на командирите на части по провеждане на моралната подготовка с цел: 1. Укрепване и затвърдяване вярата на военнослужещите в командния състав чрез създаване на сърдечни и искрени отношения между началници и подчинени. 2. Създаване на желязна, но съзнателна дисциплина. 3. Строго и точно спазване на установения във войската ред на чинопочитание. 4. Повдигане на моралните качества и бойния дух на чиновете от частта до такава степен, че да може последната да изпълни и най-тежките бойни задачи, които биха ѝ се възложили. 5. Политическо и културно-просветно превъзпитание на военнослужещите от частта в дух на идеите на ОФ"[1].

Съвременната българска историография, в противовес с наложените хвалебствия на своята марксическа „посестрима", дава следната оценка на дейността на помощник-командирите през онези първи военни години: „Една от най-важните им функции е изучаване настроенията на личния състав… Създаването на тези длъжности предизвиква първите искри в отношенията между комунистите и членовете на Военния съюз в ОФ"[2].

За разлика от широко пропагандираното мъжество и отлични тактико-стратегически качества на помощник-командирите, застъпено в тогавашната преса, както и в по-късно заснети филми и издадени литературни произведения, днес някои от все още живите ветерани дават една доста негативна оценка за политическите офицери. Дори открито ги обвиняват за дадените напразни и непрежалими загуби в жива сила и техника.

Обобщено може да се каже, че възпитаните в единоначалие кадрови офицери не могат лесно да „преглътнат" наложеното им ново разделяне на властта в армията. Компромисът, който те правят, е свързан с облекчението, което настъпва след „ликвидирането" на трудно управляемите революционни войнишки комитети, което става именно заради създаването на помощник-командирския институт.

През целия период на участието на България заключителните две фази на Втората световна война помощник-командирите преми-

нават през сравнително дълъг път на организационно и институционно укрепване на своите функции и дейност. След продължителна игра „на котка и мишка" между ПБ на ЦК на БРП(к) и военния министър Дамян Велчев помощник-командирите получават най-сетне, през февруари 1945 г., „дългожданните" офицерски униформи с пагони и отличителни знаци „ПК", както и съответните военни звания.

Към този момент тяхната работа, включва следните 4 основни задачи:

– партийно-политическо обезпечаване на боевете;

– борба срещу „вражеската агитация и контрареволюционни действия";

– културно-масова работа;

– физкултурно-спорни занимания.

Обобщаващо може да се каже, че тези направления на работата се запазват и развиват през целия период на съществуването на институцията на политическия офицер, който след края на войната започва да се нарича заместник-командир по политическата част (ЗКПЧ).

През следвоенния период (1945 – 1948 г.) в командния състав на Българската армия настъпват „колосални" промени. Според доклада на Георги Димитров, изнесен пред V конгрес на БРП(к) от края на 1948 г., за разглеждания период в армията са изпратени 3533 комунисти, които в по-голямата си част стават ЗКПЧ-та. Характерно за тях е, че са ниско образовани. Този факт кара военното командване да се заеме с тяхното образование. За целта са организирани многобройни вечерни курсове и са организирани съответните педагози. В резултат на тези действия към началото на 50-те години на XX век се взема решение за преминаване към по-специализирано обучение на кадрите за пълно усвояване на идеите на Маркс, Енгелс, Ленин, Сталин и Димитров.

На тези нови моменти обаче ще бъде обърнато внимание по-нататък в настоящата публикация, а в следващите редове ще се разгледат събитията, в които ЗКПЧ се включват активно през разглеждания следвоенен период.

– активно участие в организирането и провеждането на съдебните състави на т.нар. Народен съд;

– усилена пропаганда сред военнослужещите и населението, насочена в масирана агитация в полза на представителите на ОФ, по време на провежданите избори, както и в Референдума („За" монархия или република);

– борба срещу представителите на българската опозиция и по-специално политическите процеси срещу редица партийни лидери като Г. М. Димитров, Никола Петков и Кръстьо Пастухов;

– участие в големите съдебни процеси срещу военните организации „Неутрален офицер" и „Цар Крум";

– доброволно участие в бригадирското движение, както и в сезонни акции по подпомагане на селското стопанство.

През разглеждания период настъпват редица институционални промени в Българската армия. В края на 1947 г. Министерството на войната се преименува в Министерство на народната отбрана (МНО), през 1952 г. Българската войска – в Българска народна армия (БНА), учредява се Главно политическо управление на Народната армия (Гл. ПУНА)"[3].

Всички тези „преустройства" и дейности са част от засиления курс на НРБ към сталинизъм, един „мразовит" период към разрастване на „култа към личността", който продължава почти до края на 50-те години на XX век.

БКП все повече засилва своя контрол над всички сфери на живота в България, а армията, заедно с милицията и съдебната система, са приоритетни направления, с чиято помощ се налага съветският модел. За целта е нужно да бъдат „изковани" нови и обучени кадри, които ще трасират пътя за налагане на тоталитарната власт. Естествено в армията това са ЗКПЧ-та, за които се планират нови възможности за бързо, срочно и качествено специализирано образование.

До началото на 50-те години на XX век политически командни кадри са се обучавали в Народната школа за запасни офицери (НШЗО – действаща от 1950 г. в гр. Търново), 10 военни училища, както и във Военната академия „Г. С. Раковски".

Партийното ръководство на държавата многократно посочва и отчита слабостите в марксистко-ленинското обучение на бъдещите ЗКПЧ. Сред фондовете на Държавния военно-исторически архив – В. Търново се съхраняват огромни масиви от документи, сред които фигурира и подробна информация за тези негативни тенденции:

„Подготовката на политическия състав на нашата войска обаче е незадоволителна. Немалка част от партийно-политическите работници влязоха във войската след 9 септември 1944 година, без да са преминали каквито и да било курсове, а някои – дори без да са служили и като обикновени войници; други влязоха чрез кратки курсове, които им дадоха съвършено малка подготовка. За първи път тази година (1949 г. – б.а.) ще бъдат пуснати от нашето политическо училище около 240 души млади политически работници, които са добили сравнително по-добра подготовка в течение на една година обучение.

В особено лошо състояние в качествено отношение са заместник-командирите по политическата част на полковете. Това са в болшинството си млади другари без нужната марксистко-ленинска и военна подготовка, а и без голям опит като партийни работници. А тяхната работа е много важна: те са самостоятелни партийни и политически работници, от чиято работа зависи в решаваща степен какво ще бъде състоянието на бойната и политическата подготовка на полковете, а оттам – и на цялата войска.

Заместник-командирите по политическата част на полковете работят по указанията на заместник-командирите по политическата част на дивизиите, но не се намират под тяхното непрекъснато наблюдение; обратното – те трябва да ръководят ежедневно и ежечасно заместник-командирите по политическата част на ротите, партийните и ДСНМ организации”[4].

Подобни заключения, но под формата на мотиви за проект-постановление на ЦК на БКП, продължават на следващите 25 листа от посочената архивна единица.

Резултат от направените сериозни критики е откриването през есента на 1949 г. в София (до Централния затвор) на специализирано Народно военно-политическо училище „Йосиф В. Сталин” (НВПУ), което обучава курсанти до есента на 1952 г., когато е преместено в Търново. НВПУ функционира до края на 1953 г., когато е разформировано.

Идеята за специализирано военно-политическо обучение е доразвита и надградена, като на 1 февруари 1951 г., благодарение на генерал-лейтенант Боян Българанов (бивш началник на Гл. ПУНА), е открита „Военно-политическа академия с двегодишен срок на обучение на базата на НВПУ „Йосиф Сталин”, което остава да същест-

вува в подчинение на Академията, след като е преместено в Търново”[5].

ВПА развива своята дейност до есента на 1955 г., когато е разформирована заради съкращенията в БНА според Женевските споразумения от лятото на с.г., след което нейните функции са поети от Военна Академия „Г. С. Раковски”.

В резултат на Женевските споразумения в БНА са съкратени 18 000 военнослужещи[6], като в това число влизат и множество ЗКПЧ. Поради характера на тяхната компетенция те не са оставени на „произвола на съдбата”, а са назначени на ръководни постове в цивилния живот като председатели на ТКЗС и директори на различни научни звена и учебни заведения.

Вследствие на посочените мерки на проведените през лятото на 1954 г. партийни конференции в БНА, от най-висока командна трибуна се подчертава със задоволство, че нуждата от строеви командири е изпълнена 90%, а от ЗКПЧ – почти 100%.

Изследването на Народното военно-политическо училище „Йосиф В. Сталин” и Военно-политическата академия е свързано предимно с проучването на огромния документален фонд, съхраняван в българските архиви.

От Държавния военно-исторически архив-В. Търново (ДВИА-ВТ) са използвани основно фондовете: № 1517 (ВА „Г. С. Раковски”); № 1 (Кабинет на Министъра на народната отбрана), № 3 (Гл. ПУНА), № 1520 (НШЗО) и № 29 (ВУЗ). Както и Централния държавен архив – София, където се съхранява „Централният партиен архив” – Фонд 1Б. Сред съхраняваните тук архивни единици са използвани Описите № 6, 8, 22, 23, 24 и 64.

Друг аспект от работата по темата засяга използването на наличната историография, като особен интерес представляват спомените на Рангел Златков (завършил първия випуск на НВПУ през 1950 г.), които са публикувани в няколко книги[7], както и интервюто, проведено по етноложкия метод „на терен” с подполковник Цветко Кръстев (възпитаник на последния випуск на училището от 1953 г.).

Професорът по нова и съвременна българска история Любомир Огнянов ни дава следната информация по темата „За разширяване на партийно-политическата дейност в армията от средата на 1948 г. се възприема линия на рязко увеличаване на броя на политическите

офицери в нея. В началото на 1949 г. те са 891 души, а през 1950 г. над 2 000 души, половината от които са бивши работници в областните, околийските, градските и районните комитети на БКП или секретари на първични партийни организации. За тяхната подготовка през 1950 г. е открито Народното военно-политическо училище „Йосиф В. Сталин", а през 1951 г. – и Военно-политическа академия"[8].

Връщайки се към документалната база на изследването, трябва да отбележим, че НВПУ „Йосиф В. Сталин" е открито със „Заповед № 1 (по формирането на Народното военно-политическо училище)", издадена от неговия началник – полковник Иван Ненов през юли 1949 г.

Съдържанието на документа е следното: „ОБЯВЯВАМ: Съгласно поверителни заповеди № 34 и 35 от 28. VI 1949 год. на Президиума на НРБ и лично-поверителна заповед № 459 от 13. юли т.г. на Министъра на Народната отбрана, в казармите на бившата Артилерийска школа гр. София се открива от 1 юни 1949 година „НАРОДНО ВОЕННО ПОЛИТИЧЕСКО УЧИЛИЩЕ", според таблицащат под. № 559, с личен състав както следва:

Началник на училището – Полковник Иван Борисов Ненов (командир на дивизия)

Зам. началник по полит. част – Подполковник Асен Василев Станоев (командир на полк)"[9].

Заповедта е отпечатана в 5 екземпляра и е разпратена до началниците на: Полит. управление на войската; снабдителното отделение; учебно отделение; строево-организационното отделение.

Както бе посочено по-горе, НВПУ „Йосиф В. Сталин" е преместено през 1952 г. в гр. Търново (дн. Велико Търново), защото сградата му в София се предоставя за нуждите на новооткритата Военно-политическа академия.

В унисон с епохата този акт е обявен съвсем лаконично със Заповед № 1 на началника на ВПА, издадена на 30.04.1952 г., според която „Народно военно политическо училище „Й. Сталин" се отдели от Академията и се присъедини към ШЗО Търново…"[10]. Това решение е фиксирано и в следния документ: „Донасям, че от 1.04.1952 г. НВПУ „Й. В. Сталин" се отдели от ВПА, от която дата за него има утвърден отделен щат"[11].

Продължителността на курса на обучение е определена на 1 година със заповед на министъра на народната отбрана ген. полковник Петър Панчевски със Заповед № Гл. ПУНА-356, от 15.11.1952 г.[12]

Според преписката за промените в личния състав на военното училище е определен следният състав на неговото ръководство:

„СПИСЪК

На членовете на НВПУ „Й. СТАЛИН" – Търново

Полк. Колев Стефан Марков – Началник на училището (длъжност по щат К-р дивиз.)

Майор Сариев Никола Георгиев – Зам.-н-к по стр. част (длъжност по щат К-р бриг.)

Капитан Мерджанов Тодор Иванов ЗКПЧ (длъжност по щат К-р бриг.)"[13].

Останалите членове на Ръководство на Народното военно-политическо училище „Йосиф В. Сталин" са:

Началник щаб – капитан Петров

ЗКПЧ на училището – полковник Игнев (изпълняващ подобна длъжност в НШЗО „Христо Ботев")

Командир на батальона – майор Станимиров

Командир на рота курсанти – старши лейтенант Цонко Христов

НВПУ се помещавало в корпус „К-4" на Народната школа за запасни офицери (днес – 4 сграда на „Старото военно училище").

Бъдещите заместник-командири формират 4 роти според Заповед № 1 на началника на НВПУ, от 22.11.1952 г.:

„Съгласно МЗ № 315/1952 год. Към Народно военно-политическо училище се свиква едногодишен курс за политически офицери излъчени от състава на офицерите, старшините, сержантите – свръхсрочнослужещи и срочнослужещи и редници от частите на Народната армия с включването списъците на училището, както следва:

(включва: чин, име, презиме фамилия; от кое поделение идва; на коя дата е пристигнал – бел.м.)

КУРСОВ БАТАЛЬОН – 24 души;

КУРСОВ ВЗВОД – 23 души;

КУРСОВ ВЗВОД – 24 души;

КУРСОВ ВЗВОД – 25 души;

II. КУРСИСТКА РОТА – 24 души;

II. КУРСОВ ВЗВОД – 24 души;

III. КУРСОВ ВЗВОД – 23 души;

IV. КУРСОВ ВЗВОД – 25 души"[14].

Заповедта за организацията на тези 192 души (като 10 от тях са от гръцки произход) е подписана от И.Д. (изпълняващ длъжността към този момент) началник на НВПУ „Й. СТАЛИН" майор Сариев и от адютанта на училището лейтенант Кацаров.

Учебният процес в училището е своеобразен продължител на учебната програма, разработена и заложена още в края на 1949 г. и развита през годините. Върху неговата основа се провежда обучението и във ВПА и политическия профил на Народно военно пехотно училище „Васил Левски" – гр. София[15].

Обобщено те са:

Тактика;

Строева подготовка;

Военно обучение, въоръжение;

Военна история;

История на БКП/КПСС;

Изнасяне на полит. информация;

Култ.-масова работа.

След едногодишна работа Народно военно-политическо училище „Йосиф В. Сталин" е разформировано. За разлика от закриването на Военно-политическата академия, за което са намерени документи, датирани от края на 1955 г.[16], в които се говори за това, че закриването му е в унисон с Женевските споразумения за военни съкращения, за затварянето на НВПУ към днешна дата все още не са открити съответните архивни единици. Тази слабост ще бъде изправена след по-подробния анализ на документите от Фонд № 1520 (НШЗО).

В заключение ще се проследят накратко промените, които настъпват в България, и в частност в политическия апарат на Българската армия, през знаковата „априлска" година.

1956 година донася сериозни сътресения в социалистическия лагер. Те са свързани с критиката и отричането на „култа към личността", което става по време на проведения през февруари XX конгрес на КПСС и неговото естествено продължение в България – Априлския пленум.

През периода от април до септември 1956 г. в частите на армиите, както и във военните училища, се провеждат многобройни

партийни конференции, на които се обсъжда докладът на Тодор Живков, посветен на решенията на XX конгрес на КПСС, и се поставят множество въпроси относно същността, значението и тълкуването на „култа към личността".

Първоначалното напрежение обаче постепенно спада. Тодор Живков се затвърждава като нов партиен лидер (на 4 март 1954 г. е избран за първи секретар на ЦК на БКП). Той успява да се справи с един отявлен свой критик – генерал-лейтенант Йонко Панов (началник на Гл. ПУНА), за когото „нов политически курс на БКП не може да се реализира със старите кадри, довчерашни крепители на култа." (История на българите. Военна история 2007, 620). Генералът, за когото фигурата на Тодор Живков е най-неподходяща за партиен лидер, е строго разкритикуван на Юлското съвещание от с.г. и освободен от армията, заедно със своите „сподвижници" – генералите Янчо Костов и Борис Копчев, както и полк. Генчо Панчев.

„Революционният" септември 1956 г. носи успокоение на страстите и „масите", а сред военните все повече започва да се акцентира върху малко позабравеното единоначалие в Българската армия, понятие, чийто „прах започва да се изтупва" през 1954 г.

Новата ситуация натоварва изключително много работата на ЗКПЧ, които много внимателно трябва да водят българските войници из „минното поле" на „култа към личността". Те също трябва да разясняват многобройните въпроси, засягащи тежката международна обстановка около събитията в Полша, Унгария и Суецката криза.

Тук е времето да се открие една скоба и да се подчертае, че колкото и „бутафорно" да изглежда отзвукът на XX конгрес на КПСС в НРБ (удачно определян от някои изследователи, като „буря в чаша вода"), все пак в края на 50-те започват да се наблюдават редица нови моменти в посока към „размразяване", макар и плахо, на системата.

БЕЛЕЖКИ

[1] **ДВИА-ВТ**, ф. 1, оп. 5, а.е. 693, л. 73 – 75.

[2] **История на българите.** Том V. Военна история от древността до наши дни. Под редакцията на Д. Зафиров и Е. Александров. София, 2007, с. 556.

[3] Пак там, с. 603.

[4] **ДВИА-ВТ**, ф. 1517, оп. 1, а.е. 258, л. 1.

[5] История на българите в 8 тома. Том V. Военна история от древността до наши дни. Под ред. на Димитър Зафиров, Емил Александров. София, 2007, с. 611.

[6] Пак там, с. 615.

[7] **Златков, Р.** Животът: колорит от мигове. София, 2006; **Златков, Р.** Хора, пагони, лампази. София, 1993.

[8] **Огнянов, Л**. Политическата система в България (1949 – 1956). София, 2008, с. 135.

[9] **ДВИА-ВТ**, ф. 1517, оп. 1, а.е. 257, л. 1.

[10] **ДВИА-ВТ**, ф. 1517, оп. 1, а.е. 303, л. 1.

[11] **ДВИА-ВТ**, ф. 1517, оп. 1, а.е. 313, л. 6.

[12] **ДВИА-ВТ**, ф. 1517, оп. 1, а.е. 317, л. 148 – 159.

[13] **ДВИА-ВТ**, ф. 1517, оп. 1, а.е. 334, л. 9.

[14] **ДВИА-ВТ**, ф. 1517, оп. 1, а.е. 318, л. 20 – 22.

[15] **ДВИА-ВТ**, ф. 1517, оп. 1, а.е. 280, л. 197 – 208; **ДВИА-ВТ**, ф. 1517, оп. 1, а.е. 280, л. 276 – 281; **ДВИА-ВТ**, ф. 1517, оп. 1, а.е. 308, л. 1 – 139.

[16] **ДВИА-ВТ**, ф. 1517, оп. 1, а.е. 397, л. 1 – 340.

КИТАЙСКО-СЪВЕТСКИЯТ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ РАЗРИВ

Александър ХРИСТОВ
МП „История на Евразия, Русия и Източна Европа“
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: доц. Дарина Григорова

The present article examines the diplomatic split between the Soviet Union and the People's Republic of China (1956 – 1969) and the change it triggered, both in the Communist block and the entire framework of the global bipolar confrontation, during the Cold war era. It examines the ideological, as well as the national aspects of the Sino-Soviet confrontation – party and staff rotations, border clashes and sphere of influence rivalry – which led to the conflict between the two countries. A summary of the different schools of thought and theories that explain the diplomatic split is provided. Based mostly on western academic publications, it doesn't leave aside Chinese and Russian sources either. Apart from the descriptive method, the author makes excursions in the fields of Political theory and International relations in order to answer the question: what was the primary reason for the diplomatic split? An argumentation is provided for a multi-vectoral explanation of the present issue, which looks at the ideological aspect as the primary factor, yet also considers the rivalry for the leadership of the socialist block as an important secondary aspect. By observing the current thriving cooperation between the two major countries, it is important not to forget that they put the world at the brink of a nuclear war between each other, not so long ago.

Настоящата статия изследва разрива в дипломатическите взаимоотношения между Съветския съюз и Китайската народна република (КНР) през периода 1956 – 1969 г. и промяната, която настъпва през целия период на Студената война както в лагера на социалистическите държави, така и в цялостната архитектура на двуполюсната конфронтация в резултат от него. За целта са разгледани както идеологическите, така и националните аспекти на противопоставянето, свързани с партийно-кадрови промени, погранични сблъсъци и различните гледни точки относно разпределението на териториалните сфери на влияние, довели до конфронтация между двете държави. Направен е опит да се даде отговор на въпроса коя е

основната причина за разрива – промяната на партийната линия в Кремъл или стремежите за доминация на Пекин в социалистическия блок. За целта статията излиза извън рамките на дескриптивния анализ, на който се базира, навлизайки в полето на политическата теория и международните отношения. В анализа са обобщени водещите теоретични линии на интерпретация на дипломатическия разрив. Представени са както тезите на западни, така и на руски и китайски автори по темата.

От 1956 г. до края на Студената война СССР и Китайската народна република влизат в противоборство помежду си, чийто пик е в средата и в края на 60-те години. Той се изразява в необявен военен конфликт, разразил се по граничната линия между двете държави.

Важността на този период от историята на Студената война се изразява в:

1. Това, че той в огромна степен променя съотношението на силите в международните отношения, предизвиквайки отделянето на двете най-силни държави в комунистическия блок една от друга.

2. Изключителността му като случай на конфронтация между две идеологически близки държави, които заедно с това се намират в конфронтация на идеологическа основа с "империалистическите сили".

3. Голямата разлика в дипломатическите отношения между двете държави днес. Подобна съпоставка ни кара да се запитаме доколко тук можем да говорим за трайни интереси и ангажименти, предопределени от географския фактор, и доколко – за силно ограничено икономическо сътрудничество с цел взаимоизгода.

Тук ще направим обзор на интерпретациите на конфликта според различни школи и автори. Сред западните автори пръв John Tashjean[1], през 1952 г., предвижда разпада на съюза между СССР и КНР поради политиката на СССР, стремяща се към пълен контрол над неговите съюзници, предопределена да се сблъска с техните национални интереси. В първата интерпретация[2] на конфликта се изразява тезата, че той е резултат от сблъсък на национални интереси. Друг представител на "националната" линия е Klaus Mehnert със своето изследване "Peking and Moscow"[3] от 1963 г.

Втора, след подобряването на отношенията между САЩ и Китай, от 1969 г. насетне, се появява концепцията за политико-стратегическия триъгълник – Москва – Пекин – Вашингтон[4]. Според нея

двете по-слаби държави винаги се обединяват против третата, за да поддържат баланса на силите. Тази концепция изхожда от позицията на международната система и разглежда нарушенията в баланса на силите и промяната на съюзите като резултат от промени в съотношението на силите във военно и икономическо отношение между трите страни.

Трета теза, застъпена от малко автори, обяснява конфликта с вътрешнополитически процеси, най-често по отношение на Китай. Richard Thornton[5] счита, че партийните чистки, извършени от Мао, и други кадрови ротации в Китайската комунистическа партия (ККП), са влошили отношенията със Съюза. Аналогично, Jürgen Domes[6], счита разрива за опит на Мао за прикриване на вътрешни проблеми чрез създаването на външен враг. Други автори[7] отбелязват като основна причина борбата за надмощие на групировките в елита на СССР, настъпила след смъртта на Сталин.

Donald Zagoria[8] предлага многовекторно обяснение на разрива през 1962 г., в което идеологията стои на първо място. По-късни автори разглеждат идеологията като единствена причина[9] или предлагат обяснение на разрива на базата на комбинация от срещащи се идеологически и национални интереси[10]. Подобна интерпретация предлага днес и Евгений Кандиларов[11]. Според друг изследовател[12] въпросът само носи идеологическа окраска, зад която се прикрива националният интерес. През 80-те се появява идеята[13], че Китай се намира под заплаха, в резултат на което неговата външна политика следва да се разглежда като стремеж към по-голяма сигурност. Richard Lowenthal[14] разглежда трудния баланс между националния интерес и идеологическата последователност, довел до различни, "национални", интерпретации на марксизма като основна причина за настъпилия разрив в социалистическия лагер. Архитектурата на този модел – една международна компартия и по една национална във всяка държава – позволява спора между отделните представители в него както за правилната интерпретация на базовата идеология, така и за глобалното водачество.

Обяснението на разрива с идеологически причини е особено популярно сред съвременните западни автори. Съвременен застъпник на тази теза е например Lorenz Lüthi[15]. Lüthi отхвърля националния интерес като основна причина за разрива, тъй като основните спорни

точки между двете държави през периода са свързани с гранични спорове с второстепенно значение за тяхната политика. Що се отнася до националния интерес по отношение на доминацията в социалистическия лагер, то той възниква едва след назряването на идеологическия конфликт[16].

В съвременната китайска историография[17] доминира тезата, че разривът има два основни аспекта – идеологически противоречия и сблъсък на интереси в резултат от промяната на партийното ръководство на СССР. Китайските историци, очаквано, обвиняват СССР в опит да подчини страната им, което легитимно предизвиква нейния отпор. Също така, китайските историци продължават да привиждат в политиката на Хрушчов сътрудничество със САЩ и отстъпление от целите на комунизма. Тук особена позиция заема Шен Жихуа[18], който, поставяйки идеологическия въпрос на първо място, разглежда като допълнителен фактор различното ниво на развитие и политическа консолидация на двете държави. Докато СССР е бюрократична империя, излизаща от революционния период, то Китай се намира в неговото начало. В резултат, ако СССР търси смекчаване на отношенията със Запада, то Китай, обратно, търси увеличаване на напрежението.

В руската историография срещаме най-различни мнения. Субективният личностен фактор бива поставен на първо място от автори като Рахманин[19] и Капица[20]. Кулик[21] приема обяснението на разрива с идеологически разногласия, по-конкретно постепенното скъсване на СССР със социализма по времето на Хрушчов и опита на Китай да се придържа към него в чистия му вид. Политологът Зиновиев[22] разглежда "Големия скок" като конкретната причина за разрива. Бажанов[23] предлага многовекторен анализ, разширявайки въпросите, по които интересите на двете държави се срещат, до шест: оценката на епохата след смъртта на Сталин, отношенията със САЩ, взаимоотношенията в рамките на социалистическия блок, отношението към регионални конфликти, интерпретацията на маркс-ленинизма, междунационалните проблеми.

Сериозен недостатък на теорията за политико-стратегическия триъгълник е, че нейните представители разсъждават от системна гледна точка. Съхраняването на архитектурата на международната система през периода на конфронтацията не влиза в дневния ред нито на Китай, нито на СССР. Базирайки се на марксистката идео-

логия, и двете държави имат интерес от това да поддържат конфронтацията с т.нар. "империалистически сили", макар използвайки различни стратегии, базирани на различни интерпретации на една и съща идеология. Към това следва да добавим, че въпреки че САЩ имат определена роля в разпада на съюза между двете държави, то тя е съвсем незначителна и американското ръководство остава силно изненадано от това с какви темпове и до каква степен той настъпва. Тезата, че вътрешнополитическите интереси са двигателя на конфликта, едва ли може да има сериозни основания, тъй като в тоталитарна система, в която партийният секретар има неограничена власт, лесно биха могли да бъдат открити и по-лесни способи за масова мобилизация или партийни чистки. Културната революция е добър пример за умелата употреба от страна на Мао на масовата истерия. Аналогично, документираната лична неприязън между Мао и Хрушчов не може да обясни подобна рязка промяна в курса на две свръхдържави, освен ако не приемем, че техните лидери са били лишени от всякакъв прагматизъм – нещо, за което останалите им политически решения не ни дават повод. Тезата, че водеща роля е имал граничният конфликт, изпуска от внимание това, че той практически не съществува до появата на идеологическите разногласия, и обратно – се явява техен израз.

Обясненията на разрива единствено с националния интерес, изразяващ се в стремежа към върховенство в социалистическия блок, или разликите в идеологическата интерпретация изглеждат непълни. Според нашата оценка двата вектора трябва да бъдат съчетани, като на идеологическия следва да бъде дадено първенство. Това е линията, към която се придържаме в анализа си. Както СССР, така и КНР сменят сталинисткия модел, но по много различен начин, давайки различна оценка на Сталиновото наследство. През 1958 – 1960 г. Мао възприема модел на насилствена колективизация и индустриализация в "Големия скок напред" (1958 – 1961 г.), в една до тогава руралистка държава. Обратно, десталинизацията на Хрушчов се стреми към развитие на земеделието, известна либерализация на икономиката и социалната структура – предаване на властта към най-малките ѝ организационни клетки. Аналогично, ако Хрушчов разглежда култа към личността като връщане към монархизма, Мао го утвърждава по най-краен начин. Накрая, СССР поема по пътя на

разведряване с „империалистическите държави“ и счита, че комунистическото общество ще се създаде неизбежно и по мирен път, тъй като това е исторически детерминирано. Обратно, Мао търси въоръжена конфронтация със капиталистическия свят, считайки, че той е слаб в края на 50-те и не разбира защо Хрушчов започва политика на сближаване. Мао счита това за отстъпление от марксизма. В крайна сметка обаче дипломатическият срив между двете държави довежда до подобряване на отношенията между Китай и САЩ.

От създаването си, на 1-ви октомври 1949 г. до настъпването на разрива през 1956 г. Китайската народна република има добри отношения със СССР. Последната се явява основният съюзник на КНР в Азия, като Коминтернът влага стотици милиони рубли в китайското комунистическо движение. Главният секретар на ЦК на Китайската комунистическа партия Мао Дзъдун признава върховенството на Сталин като лидер на международното комунистическо движение. На 14 февруари 1950 г. двете страни подписват договор за 30-годишен съюз. Заедно с него са подписани още два договора – съответно с военно-стратегически и с икономически характер. По първия Китай получава обещанието, че ще си върне пълния контрол над Източнокитайската железопътна линия и военноморските бази в Порт Артур и Далян не по-късно от 1952 г. По втория договор Китай получава заем от 300 млн. долара, започва усилено техническо сътрудничество. Тези договорености са отстъпление от договора на СССР с Гуоминдана от 1945 г. и са по-изгодни за китайската страна. Нека отбележим, че СССР прави тези отстъпки в период на превъзходство спрямо КНР – изключителен случай в международната дипломация. С тях Сталин цели балансиране на ролята на Япония и разширяване на социалистическия лагер в региона на Далечния изток. „Неразривната дружба“ между двете страни дори фигурира в конституцията на КНР[24], приета на 20 септември, 1954 г.

Известно охлаждане на отношенията се наблюдава по време на Корейската война, когато Сталин отказва да окаже въздушна подкрепа на сухопътните войски, които Мао изпраща на полуострова в подкрепа на Ким Ир Сен. Съветски самолети, заедно с други подкрепления, в крайна сметка са изпратени едва след като китайските части водят сражения в продължение на 12 дни. Въпреки този случай, отношенията между двете държави остават приятелски и впоследствие бележат небивало развитие.

През 1956 и 1958 г. са подписани два договора за строеж на общо 102 предприятия в Китай, финансирани от СССР. Съюзът започва да сътрудничи в развитието на китайската ядрена физика и редица научно-технически отрасли. СССР оборудва технически 250 предприятия и дава заем на Китай в размер на 2 млрд. рубли.

Отношенията между двете държави се влошават значимо при управлението на Хрушчов, като за начало на този процес се счита XX конгрес на КПСС (Комунистическата партия на Съветския съюз) от февруари 1956 г. На него Хрушчов изобличава култа към личността на Сталин и започва частична либерализация на икономическата и политическата система. Идеологическите противоречия между двете партии проличават на проведените съвещания на международното комунистическо движение – през 1957 г. и 1960 г. в Москва. През 1957 г. китайското ръководство настоява да не се „абсолютизира“[25] мирния характер на прехода от капитализъм към социализъм, както Хрушчов иска. Китай отговаря, критикувайки идеологическата линия на СССР със сборника от политически статии „Да живее ленинизмът“ от 1957 г.

През периода на политическа либерализация от 1957 г., останал известен с изказването на Мао „нека разцъфнат 100 цвята, нека си съперничат 100 школи“, в Китай се появяват изразители на антисъветски позиции, но те бързо биват отстранени в името на официалната партийна линия.

Последвалите два военни конфликта, които Китай предизвиква – Втората криза в Тайванския пролив и Китайско-индийската война – изострят отношенията между двете страни. СССР отказва да окаже подкрепа на своя съюзник, а впоследствие прекратява и подкрепата на ядрената програма на КНР и изтегля своите специалисти.

През 1960 г., на конгреса на Руската комунистическа партия, се стига до открита размяна на обиди, като пред председателя на ККП Пън Джън Хрушчов нарича Мао “националист, авантюрист, фракционер“. *Post factum*, Мао обвинява Хрушчов, че е “ревизионист”, който действа патриархално, своеволно и тиранично”[26]. Това е първата публична критика, която лидерите на двете държави отправят един към друг. Разногласията се задълбочават на второто съвещание на представителите на комунистическите партии, проведено в Москва през 1960 г.

На последвалия XXII конгрес на КПСС през 1961 г. е приета нова партийна програма, станала известна като "нов комунистически манифест", в която Хрушчов затвърждава своя курс на политически промени. През 1962 г. се разрешава Карибската ракетна криза по начин, който изисква отстъпването на социалистическия лагер и СССР подписва договор за частична забрана на ядреното оръжие, който засяга Китай пряко. В резултат от тези стъпки ККП изпраща писмо до КПСС на 14 юни, 1963 г., в което излага своето несъгласие по редица въпроси. КПСС отговаря с отворено писмо година по-късно. Основните позиции на двете страни са обобщени в табл. 1.

През 1964 г. Мао обявява СССР за по-опасен враг от САЩ. Според него в СССР се извършва контрареволюция. През периода 1966 – 1976 г. Мао провежда Културната революция, която обявява като своя цел съхраняването на истинската комунистическа идеология, за целта на което е необходимо извършването на чистка на контрареволюционните елементи в партията и изтръгването на буржоазните и традиционни аспекти от китайското общество. „Революцията" придобива погромен характер, след като Мао насърчава жестока класова борба във всички сфери на живота, което получава силен отклик у червеноармейците. Вътрешният резултат е затвърждаване на властта и култа към личността на партийния лидер. Тук Китай ясно се разграничава от СССР както в интерпретацията, която дава на комунистическата идеология, така и в политическата си практика. Това води до окончателното влошаване на отношенията между двете държави през периода.

Конфликтът става военен след нарастването на напрежението по границата между двете държави. За пръв път напрежението ескалира през 1962 г., когато 60 000 уйгури от провинция Синдзян преминават на територията на СССР, водени от икономически подбуди. Китай обвинява СССР, че използва етническото малцинство за подривна дейност. В резултат двете държави започват преговори за прокарване на нова граница. Дотогава тя се определя от Пекинския договор от 1860 г., който Китай разглежда като неравностоен, и иска да бъде преразгледан, но Москва е против. Въпреки това граничният спор не играе значима роля в отношенията между двете страни до възникването на идеологическия спор.

Граничният спор се съсредоточава около памирската граница – границата между Таджикистанската съветска република и Уйгурския автономен регион. Спорът се води за Сариколския хребет, чиято граница (52 км^2) не е определена точно. Китай иска руснаците да евакуират региона. Двете държави почти се споразумяват, когато Мао заявява, че Китай е ощетен от Царска Русия с територии, достигащи до Камчатка. Тогава Хрушчов отказва да подпише споразумението.

Според договора от Пекин Русия притежава Външна Монголия, източната страна на границата е определена от три реки – Аргун, Амур и Усури (вж. фиг. 1). В Усури тя е прокарана по необичаен начин, определящ всички острови и териториални води за руско притежание, вместо по средата на реката (*ligne mediane*). Китай претендира за тези острови, но СССР ги отстоява.

На 2-ри март 1969 г. китайски военни се прехвърлят на остров Даманский (*кит*. Джънбао) (вж. фиг. 2) на р. Усури и го окупират, като избиват 60 граничари. Периодът на сраженията за острова е пикът на разрива между двете държави. На 15 март Съветите отговарят на нападението, като бомбардират китайските части, разположени на острова, и срещат отпор. На 16 март командващият Задбалкайския военен окръг ген. Павловски самоволно дава заповед за обстрел на острова от артилерийски части. Изстреляни са близо 2000 снаряда, които нанасят разгромяващи щети на китайците. Втори батальон на 199 МСП с танкова поддръжка атакува острова и го превзема. Жертвите от китайска страна се изчисляват на близо 1000 души, въпреки че няма официална статистика. Генерал Павловски е издигнат на поста главнокомандващ на съветските войски, а в района на Даманский е дислоцирана мотострелкова дивизия.

По време на сраженията Съветската армия изпробва четири от секретните танкове Т-62, един от които бива ударен и повреден. Съветските части успяват да потопят повредения танк с цел оръжието да не попадне в китайски ръце, но впоследствие той е изваден от Усури от китайски водолази.

Следващият инцидент е на 12 август 1969 г. във височината Каменная, до езерото Жаланшкол в Казахската ССР. Съветски граничари забелязват китайски войници да се окопават на Каменная и ги атакуват. СССР изпраща БТР-и в подкрепа на граничарите. Китайците са победени, с 20 жертви.

През 1964 Китай става ядрена държава и получава неформално подкрепа от САЩ след изтеглянето на съветските специалисти. Това положение води до реална опасност от употребата на ядрено оръжие[27] в резултат на граничните конфликти между СССР и КНР. Поради тази причина двете страни започват преговори за намаляване на напрежението. На 11-ти септември 1969 г. съветският министър-председател Алексей Косигин се среща с колегата си Джоу Енлай след погребението на виетнамския вожд Хо Ши Мин на летище Пекин. Постигнато е споразумение дипломатическите връзки да бъдат възстановени. С това се слага край на пика на китайско-съветския конфликт, но отношенията между двете страни остават обтегнати с различна интензивност, чак до края на Студената война през 1989 г.

Нашият анализ доказва първостепенната важност на идеологическите различия в китайско-съветския дипломатически разрив, без да я абсолютизира и взимайки под внимание стремежа към хегемония на двете държави както по отношение на социалистическия лагер, така и по отношение на страните от Третия свят. С отделянето на Китай от съветската орбита Третият свят се сдобива с политически актър, отстояващ поне привидно по-революционна версия на комунизма, и защитник на интересите на развиващите се страни, с който те по-лесно могат да се идентифицират. Китай не пропуска да се възползва от тази си позиция през Студената война, но не успява да навлезе в сферата на влияние на СССР извън региона на Далечния изток и да обнови идеологически комунистическото движение, поради ограничените си възможности на регионална сила. Обратно, КНР частично отслабва социалистическия лагер чрез своето отделяне. Въпреки това, политическите амбиции на Мао и неговото "сектантство" не трябва да се разглеждат като решаващи фактори в настъпилия процес, тъй като те нямаше да имат своята обосновка без рязката промяна в партийния курс на Хрушчов.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Tashjean, John.** The Sino-Soviet Split. – China Quarterly 94, 1952, p. 342 – 61.

[2] **Lowenthal,** Richard. National Interests and the Orthodox Faith. – In: Sino-Soviet Rivalry, Ed. Clement Zablocki. New York, 1966, 27 – 32; **Lowenthal**,

Richard. The Degeneration of an Ideological Dispute, Ed. Douglas Stuart et al., eds., China, the Soviet Union, and the West. Boulder, 1982, 59 – 71

[3] **Mehnert, Klaus.** Peking and Moscow. New York, 1963. In: The Sino-Soviet Split. Cold War in the Communist World. Lorenz M. Lьthi. Princeton, 2008, p. 3.

[4] **Zagoria, Donald.** A Strange Triangle. – In: Zablocki, Sino-Soviet Rivalry, 1966, p. 43 – 52.

[5] **Thornton, Richard**. The Bear and the Dragon. – In: New York: American Asian Educational Exchange, 1971.

[6] **Domes, Jьrgen**. Domestic Sources of PRC Policy - China, pp. 39 – 58.

[7] **Aspaturian, Vernon,** The Domestic Sources of Soviet Policy Toward China. In: Douglas Stuart. China..., 59 – 72.

[8] **Zagoria, Donald**. The Sino-Soviet Conьict, 1956–1961. Princeton, 1962.

[9] **Baby, Jean.** La Grande Controverse Sino-Soviйtique (1956 – 1966). Paris, 1966.

[10] **Fejtö, François**. Chine-USSR: De l'alliance au conűit, 1950 – 1972. Paris, 1973.

[11] **Кандиларов, Евгений**. Конфликтът между СССР и Китай и отражението му в България (60-те години на XX в.). – В: *Русия,* Европа и Светът. – Сборник с материали от международна научна конференция, София, 28-29 септември 2009, с. 2012.

[12] **Michael, Franz**. Common Purpose and Double Strategy. In: Zablocki. Sino-Soviet Rivalry.… 15 – 16.

[13] **Gurtov, Melvin et al**. China under Threat – Baltimore. Johns Hopkins, 1980.

[14] **Lowenthal, Richard.** World Communism - New York: Oxford, 1964. Hans Morgenthau. A New Foreign Policy for the United States – New York, 1969, p. 32 – 42.

[15] **Lüthi, Lorenz M.** The Sino-Soviet Split… p. 8 – 12.

[16] Пак там... с. 15.

[17] **Ху Шэн**. Краткая история КПК (1921 – 1991). Пекин, 1993. с. 1043. Китайское издание. – В: Россия и Китай. Четыре века взаимодействия, Ред. А. В. Лукин, Москва, 2013 г., с. 234 – 235.

[18] **Шэнь Чжихуа.** 1917 – 1991. Основные моменты китайско-советских отношений, 1917 – 1991, 2008, 475. Китайское издание. – В: Россия и Китай..., с. 234 – 235.

[19] **Рахманин, О.Б.** К истории отношений России – СССР с Китаем в XX веке, с. 26.

[20] **Кулик, Б.Т.** Советско-китайский раскол: причины и последствия. М.: ИДВ РАН, 2000, с. 14.

[21] **Зиновьев, Г. В.** Китай и сверхдержавы. История внешней политики КНР (1949 – 1991), Санкт-Петербург, 2010, с. 5 – 6.

[22] **Бажанов, Е. П.** От дружбы через конфронтацию к нормализации. Советско-китайские отношения с 1949 и до 1991 года. В: Россия и Китай..., с. 240 – 245.

[23] **Федотов, В.П.** Советско-китайские отношения: взгляд со стороны – В: Проблемы национальной стратегии, 2009, № 1, с. 193.

[24] Конституция и основные законодательные акты Китайской Народной Республики. Москва, 1955. с. 30 – 31. – В: Россия и Китай..., с. 217.

[25] **Драганов, Др**. В сянката на сталинизма. Комунистическото движение след Втората световна война. София 1990, с. 149. – В: Кандиларов, Евгений. Конфликтът..., с. 222.

[26] **Lüthi, Lorenz M.** The Sino-Soviet Split…, p. 171 – 174.

[27] **Kuisong, Yang.** The Sino-Soviet Border Clash of 1969: From Zhenbao Island to Sino-American Rapprochement. Cold War History 1, 2000, p. 21 – 52.

Приложения

Таблица 1. Обвинения, разменени между ККП и КПСС (1963 – 1964 г.)

ККП	КПСС
❖ Обвинява КПСС в ревизионизъм и опортюнизъм ❖ Обвинява КПСС в предателство към пролетариата и проява на страхливост спрямо империалистическия свят ❖ Обявява се против "мирното съвместно съществуване" в полза на война до постигане на всемирната революция ❖ Обвинява КПСС във опит за връщане към капитализъм ❖ Подкрепя култа към личността ❖ Обвинява КПСС в шовинизъм и извличане на облаги от останалите страни от социалистическия лагер и Третия свят	❖ Обвинява ККП в догматизъм и сектантство ❖ Обвинява ККП в опит да излезе начело на социалистическия блок ❖ Обвинява КПП в опит за разцепление на социалистическия лагер

Фиг. 1. Карта на реките Аргун, Амур и Усури, и разположението на границата между двете държави спрямо тях

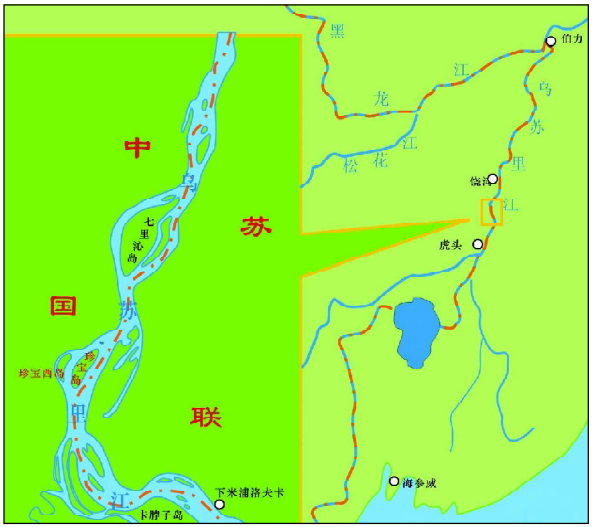

Фиг. 2. Остров Даманский (Джънбао)

ГЕОГРАФИЯ

ДЕМОГРАФСКАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ

Таня ПЕТКОВА
Докторант, Катедра „География“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Румен Янков

The demographic policy of Bulgaria has passed through historical, political and social-economic changes which has reflected to population and his development. Based on the political and economic situation during the years, the main attention is growing the number of population. The idea of this paper is to how the demographic policy has changed and which are the most important objectives and strategies in financial aids during the pregnancy, the babies and the kids.

Демографската политика на всяка страна в света винаги е обвързана с населението и е зависима от социалната и икономическата среда, в която се намира. В зависимост от проблемите, пред които е изправено населението, демографската политика се поделя на 3 групи. В първата група се включват страните, които се опитват да намалят темпа на нарастване на раждаемостта, във втората са страните, които се стремят да запазят съществуващите си стойности на естествено и механично движение, а в третата група се включват страните, чиято цел е свързана със стимулирането на раждаемостта и увеличаване на населението. В това отношение България се намира в третата група страни. Целта е съпоставянето на особеностите в социалното и икономическото развитие и създаването на стратегията за демографска политика. Важно е да се отбележи, че България и повечето страни от Източна Европа се намират в последната фаза на демографския си преход – преминаването на населението от един режим на възпроизводство в друг, като основните фактори са свързани с промяна в социално-икономическите (здравно-биологически, семейно-битови) и психологически нагласи. Настоящият доклад проследява основните цели, стратегии и средства за осъществяване на демографската политика на България в периода след Втората световна война до днес.

Основните промени, през които премина демографската политика в България, са свързани с цялостна промяна на семейния модел на българското семейство. След 1989 г. политическата и икономическата система се променят, което оказва допълнително негативно въздействие върху общото демографско състояние на страната. Днес демографската политика на България е пряко зависима от целите, които се поставят за дългосрочното ѝ развитие. Състоянието на регионални различия и неравномерно разпределение на населението по територията на страната представляват трудности, които биха се задълбочили, ако не се вземат мерки за намаляване на диспропорциите. Негативните тенденции, изразени в ниска раждаемост, висока смъртност, отрицателен естествен прираст, миграционни и депопулационни процеси, застаряване на населението да са основните проблеми, които трябва да се решат и да бъдат заложени в приоритетните цели на демографската политика. Проследяването на основните реформи в демографската политика може да ни даде реална представа за стимулирането на раждаемостта и превръщането му в една от най-главните цели на държавата и населението.

В обобщен вариант периодът 1944 – 1989 г., когато България е част от социалистическите страни, демографската политика е изцяло ориентирана към създаване на общество с нарастваща численост, като за тази цел са прилагани различни мерки, които да стимулират раждаемостта. Пронаталистичната политика е била свързана със стимулиране на раждаемостта, а смъртността остава на заден план, като при нея не се предвиждат конкретни мерки с оглед намаляване на стойностите и провеждане на здравни политики, които да информират и подпомагат населението. Въпреки това, още тогава започват да се открояват съществени спадове в общата раждаемост на населението, като до средата на 60-те години тя е по-висока в селата, а след това, в хода на урбанизацията на страната – в градовете. Основните демографски аспекти, които пряко влияят върху състоянието и развитието на населението, са свързани с раждаемостта, смъртността, респ. естествения прираст, миграционните движения, възрастово-половия и етническия му състав, демографското поведение относно създаването на семейства, сключването на брак, разводите, средната възраст при раждане на първо дете, фертилността и застаряването на населението. Именно застаряването на населението е резултат от все по-малкия дял новородени, което води и до нарушаване на възрастовата пирамида.

Важно място при формирането на демографската политика и създаването на семейства играят финансовите помощи, осигурявани от държавата при раждане и отглеждане на деца. Те се отпускат по Закона за семейни помощи за деца (ЗСПД) за следните групи лица:

- бременни жени с българско гражданство;
- семейства на български граждани;
- семейства, в които поне един от родителите да е български гражданин;
- бременни жени с постоянно местожителство на територията на страната;

При първото преброяване след Втората световна война, населението на България е 7029 хил. души.[1] Създадената пронаталистична политика цели да увеличи броя на населението, респ. раждаемостта. Така, една от създадените мерки е издаването през 1951 г. на Указ за насърчаване на раждаемостта и многодетството, а паричните помощи започват от 4000 лв. за първо дете и достигат 30 000 лв. за шесто и всяко следващо дете. Детските добавки се изплащат до навършване на 14-годишна възраст; Месечните помощи за самотни майки за първо дете са в размер на 2000 лв., 2400 лв. за всяко следващо дете като се изплащат до навършване на 12-годишна възраст;

През 1956 г. се увеличава възрастта за получаване на месечни детски добавки от 14 на 16-годишна възраст. Семейните двойки с 1 дете получават месечни надбавки, ако общият доход не надвишава 1300 лв., за 2 деца – 1600 лв., а при 3 деца – 2000 лв.

През 1968 г. една от мерките на демографската политика за стимулиране и увеличаване на раждаемостта е свързана с въвеждането на ергенски данък.[2] Той се изразява в 5%, 10% или 15% от дохода според нарастването на възрастта на неомъжените жени на възраст от 21 до 45 години и неженените мъже от 21 до 50 години. Засяга също и лицата, които в период от 1 година след сключване на брак нямат деца, бездетните, разведените и вдовиците и вдовците.

Промените в демографската политика засягат и размера на паричната помощ при раждане на дете. Тя не е обвързана с доходите на лицата, а размерът ѝ се определя от Закона за държавния бюджет.

➢ През 1988 година еднократната помощ за първо дете е 100 лв., 250 лв. за второ дете, 500 лв. за трето, по 100 лв. за четвърто и всяко следващо, включително месечните надбавки;

➢ след 2002 г. еднократната помощ за раждане на първо, второ и трето дете е в размер на 200 лв., за всяко следващо – 100 лв.;

➢ през 2008 г. еднократната помощ за раждане на първо дете е 250 лв., за второ – 600 лв., за трето – 200 лв., като сумата се диференцира според поредността на децата.;

➢ през 2016 г. сумите за еднократната помощ за първо и за второ дете не се променят, а за трето дете се увеличават на 300 лв. За първи път се въвежда еднократна помощ при осиновяване в размер на 250 лв.[3]

Като част от мерките, свързани със стимулиране на възпроизводството, е и броят на дните, отпускани за майчинство и отглеждане на дете.

До промените в Кодекса на труда от 2001 г. се запазва продължителността на отпуска по майчинство от 1968 година, а именно:

- 120 календарни дни за първо дете;
- 150 календарни дни за второ дете;
- 180 дни за трето и 120 за всяко следващо;
- Предварително натрупан трудов стаж не се изисква.

След 2001 година отпуската при бременност и майчинство се увеличава на 135 дни, необвързана с поредността на детето в семейството. Отпускът е платен, в размер на 90% от трудовото възнаграждение или осигурителния доход за последните 6 месеца преди настъпване на нетрудоспособност.

С изменение и допълнение към Кодекса за социално осигуряване от 01.01.2007 г. (ДВ, бр. 68 от 22.08.2006 г.)[4], платеният отпуск за бременност и раждане се увеличава от 135 на 315 дни за всяко дете, като 45 дни от него задължително се използват преди раждането.

Правото на използване на допълнителен отпуск за отглеждане на първо, второ и трето дете е до навършване на 2-годишна възраст, а при всяко следващо – по 6 месеца.

Като допълнение към Кодекса за социално осигуряване от 01.01.2009 г. (ДВ, бр. 110 от 2008 г.), се въвеждат месечни помощи за майки, които са студентки в редовна форма на обучение (нямащи право на обезщетение). Размерът на помощта е в размер на минималната работна заплата, установена в страната, както и еднократна помощ за отглеждане на дете до навършване на 1-годишна възраст, с 12-пъти по-голяма стойност от определения размер (2880 лв.).

Еднократната помощ за близнаци е в размер на 1200 лв. за всяко дете, като осиновителите (майка или самотен баща), също имат правото на еднократна помощ.

С решение на НС от 17.12.2015 г.[5] в Националната здравна стратегия 2020 са предвидени мерки, пряко засягащи демографското развитие на страната. (чл. 86, ал. 1 от Конституцията на Р България и чл. 3, ал. 2 от Закона за здравето са заложени следните цели до 2020 г.:

1. Намаляване на смъртността при децата от 0–1-годишна възраст до 6,8 на 1000 живородени деца.

2. Снижаване на смъртността при децата от 1–9-годишна възраст до 0,24 на 1000.

3. Снижаване на смъртността при подрастващите и младите хора от 10–19-годишна възраст до 0,28 на 1000.

4. Снижаване на смъртността при лицата в икономически активните групи от 20–65-годишна възраст до 4,19 на 1000.

5. Увеличаване на средната продължителност на предстоящия живот на хората след навършване на 65-годишна възраст до 16,4 години.

Постигането на петте национални здравни цели до 2020 г., при осигурена устойчивост на прилаганите политики и мерки, ще позволи през 2025 г. България да достигне настоящите средноевропейски нива на посочените 5 показателя.

Актуализираната Национална стратегия за демографско развитие на населението в Република България 2012 – 2030 г.[6] е насочена към реализиране на главната си стратегическа цел – забавяне на темповете на намаляване броя на населението и тенденция към стабилизирането му в дългосрочен план и осигуряване на високо качество на човешки капитал, включващ образователния ценз, здравословното състояние и трудоспособността.

Основната цел на работата в сферата на демографската политика е ограничаване, на негативните въздействия на демографските дисбаланси върху публичните финанси и социалните системи.

Основните и най-важни мерки трябва да бъдат свързани както със стимулирането на раждаемостта, така и с по-равномерното разпределение на населението по територията на страната, за да бъде избегнато струпването в определени райони и предизвикването на обезлюдяване в други.

Паричните помощи за майки трябва да отразяват реално настоящото социално-икономическо състояние, пряко обвързано с минималната работна заплата за страната и отговарящо на нуждите. Част от тях могат да се предоставят под формата на продукти и пособия, нужни за отглеждането на новороденото, като по този начин могат да се намалят злоупотреби от определени групи население и създаване на равнопоставеност при раждането и отглеждането на децата.

Под внимание трябва да се вземат всички фактори, които пряко или косвено оказват влияние върху състоянието и бъдещото развитие на населението. За правилното функциониране на демографската политика следва да се вземат под внимание териториалните различия, които се проявяват. Анализът трябва да разгледа числеността на населението по населени места, тъй като по този начин ще се направи правилна съпоставка на различията в естественото му движение. Последният етап от демографския преход също е от съществено значение за бъдещото развитие на страната. Нужно е да се направи обобщение на основните проблеми и да се изгради съвкупност от взаимосвързани цели, които да доведат до положителни ефекти върху възпроизводствените процеси у нас.

БЕЛЕЖКИ

[1] НСИ, Население по области, общини, население и пол <http://www.nsi.bg/> 25.04.2016.

[2] **Михова, Г.** Демографската политика на България – Традиции, обществени потребности, съвременни измерения. София, 2013.

[3] Дирекция „Социално подпомагане“, Помощ при раждане <http://pomosti.oneinform.com/semeini-pomosti/rajdane/> 25.04.2016.

[4] Държавен вестник <http://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=2393> Указ № 329 25.04.2016.

[5] Министерство на труда и социалната политика - http://www.mlsp.government.bg/index.php?section=POLICIES&P=221 <25.04.2016.>

[6] Актуализирана национална стратегия за демографското развитие на населението на Република България (2012 – 2030 г.) <https://www.president.bg/docs/1352302457.pdf> 25.04.2016.

ЛИТЕРАТУРА

Минков, М. Насоки на демографската политика съобразно препоръките и опита на международните институции и Европейския съюз. – В: Европейското бъдеще на България и развитието на населението. Център за изследване на населението при Българската академия на науките. София, 2005, с. 62.

Михова, Г. Демографската политика на България. – Традиции, обществени потребности, съвременни измерения. София, 2013.

Актуализирана национална стратегия за демографското развитие на населението на Република България (2012 – 2030 г.) < https://www.president.bg/docs/1352302457.pdf> 25.04.2016.

Държавен вестник, РЕШЕНИЕ за приемане на Национална стратегия за детето 2008 – 2018 г. < http://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=4767 > 25.04.2016.

Дирекция „Социално подпомагане“. Помощ при раждане <http://pomosti.oneinform.com/semeini-pomosti/rajdane/ > 25.04.2016.

Министерство на труда и социалната политика. Демографска политика < http://www.mlsp.government.bg/index.php?section=POLICIES&P=221 > 25.04.2016.

АНАЛИЗ НА ДАННИТЕ ОТ МЕТЕОРОЛОГИЧНА СТАНЦИЯ МОНТАНА

Беатрис БОЙКОВА
Специалност „География“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: ас. д-р Мария Петрова

The Montana Meteorological Station was founded in 1986. It was built to monitor the state of the Augusta Dam but currently serves as a meteorological station and is included in the National Institute of Meteorology and Hydrology meteorological network – Pleven branch. Its proximity to the artificial water body is of interest with regard to the values of climatic elements reported, and creates a prerequisite for juxtaposing said values with such as supplied by select meteorological stations located within the same climatic zone, while allowing for patterns and dependencies to be drawn.

Метеорологичната станция (МС) по своята същност представлява пункт, в който се извършват наблюдения за физичното състояние на атмосферата. Както посочват Б. Векилска и колектив[1], мястото на една МС трябва да е така подбрано, че реално да отразява географските особености на местността. МС Монтана е създадена през 1986 г. и е изградена, за да се следи състоянието на язовир Огоста. Разположена в Западна Северна България, тя е част от метеорологичната мрежа на Националния институт по метеорология и хидрология (НИМХ) – филиал Плевен[2] и е една от седемте синоптични станции (СС) на този филиал. Като такава тя е на 24-часов непрекъснат режим на наблюдения и е включена в международния метеорологичен обмен. Измервания и наблюдения на метеорологичните елементи и явления се извършват на всеки три часа.

Целта на настоящата разработка е да се установи дали местоположението на МС Монтана оказва влияние върху стойностите на климатичните елементи и да се проследи тяхното изменение с навлизане към вътрешността на Северна България. Тази цел е провокирана от факта, че станцията се намира в западната част на Предбалкана и е изградена на брега на язовир Огоста – четвъртият по площ (23,6 км^2) в страната и най-големият по обем (505,5 млн. м^3) в Северна България.

За да се осъществи поставената цел, успоредно са извършени:

1. Анализ на данните от измерванията през последните три години (2013, 2014 и 2015 г.): изборът на посочения период е направен, тъй като съдържа в себе си годината (2014) с отчетено повишено ниво на язовира, обусловено от обилното количество на валежите през същия период, в отличие от другите две години – 2013 и 2015, отчитащи значително по-малки стойности както на валежите, така и на нивото на язовира.

2. Съпоставка с данните от избрани МС, намиращи се в границите на НИМХ – филиал Плевен, разположени в същата климатична област и на сходна надморска височина със станция Монтана (160 м). Станциите са избирани така, че да се проследи изменението на климатичните елементи от запад на изток, т.е. с навлизане към вътрешността на страната. По-конкретно, това са МС Плевен (163 м) и МС Велико Търново (198 м), които са избрани като представителни за вътрешността на Северна България. Освен това избраните станции се намират в различни физикогеографски области – Дунавска равнина (Плевен) и Предбалкан (Монтана и Велико Търново).

Базирайки се на подялбата на метеорологичните станции, извършена от Б. Векилска и кол.[3] в зависимост от измервателните уреди, МС Монтана може да се определи като станция от II разряд, т.е. в нея не са задължителни наблюденията за вида на облаците и интензивността на слънчевото греене. Станцията разполага с брегови изпарител, с който се извършват наблюденията на изпаренията от язовира, следи се естественият приток – от падналите валежи и от снеготопенето. Освен това в нея са разположени следните метеорологични уреди:

– термометри (минимален и максимален) – измерващи моментната стойност на температурата на въздуха;

– термограф – регистриращ седмичния ход на температурата на въздуха;

– почвени термометри: на повърхността на почвата, на 2, 5, 10 и 20 см дълбочина;

– хигрометър – отчитащ относителната влажност на въздуха;

– хигрограф – регистриращ седмичния ход на относителната влажност на въздуха;

– дъждомер – отчитащ количеството валежи;

– плювиограф – автоматичен дъждомер;

– ветромер – отчитащ посоката и скоростта на вятъра;

– барограф – регистриращ седмичния ход на атмосферното налягане;

– автоматична станция, отчитаща радиационния фон[4].

Според климатичната подялба на страната град Монтана, респективно МС Монтана, попада в умерено-континенталната климатична област. Д. Димитров[5] посочва, че тази област обхваща цяла Северна България и западната котловинна част от северната подобласт на Южна България, а С. Велев[6] дава следния доста подробен обхват за областта: цялата Дунавска равнина, Западна и Средна Стара планина, Софийската и Златишко-Пирдопската котловина, северната и западната част на Същинска и Ихтиманска Средна гора с Ихтиманската котловина, Планско-Завалската планинска редица със Самоковската, Пернишката, Брезнишката и Трънската котловина, Голо Бърдо, Черна гора, Стражата, Любаш, Руй и Милевска планина с части от долините на реките Светля и Треклянска.

Според климатичното райониране на страната, извършено от Л. Събев и Св. Станев през 1959 година, впоследствие приложено от Св. Станев[7], при характеристиката на климатичните области и райони в България град Монтана (респективно МС Монтана) попада в Европейско-континенталната климатична област и по-конкретно – в един от районите на Умерено-континенталната климатична подобласт – Среден климатичен район на Дунавската хълмиста равнина.

Климатът в този климатичен район се отличава с най-добре изразени континентални черти в сравнение с останалата част на страната. Отражение на тези черти откриваме в стойностите на климатичните елементи, от които са взети под внимание следните: *температура на въздуха, относителна влажност, валежи, мъгли, ветрове*.

По отношение на **температурата на въздуха** характерни са отрицателните средни януарски температури (*вж. таблица 1*) и голямата годишна температурна амплитуда (25÷25,5°C). Стойностите на амплитудата в СС Монтана са сходни с тези в станция Плевен (25,2 °C). По-малката амплитуда (24,0 °C) и по-високата средна януарска температура (-1,2 °C) в станция Велико Търново се обуславят от нейната по-голяма надморска височина и близостта ѝ до

Стара планина, което създава условия за по-честа проява на фьон. По този начин могат да се обяснят и по-ниските стойности на амплитудата в станция Монтана за 2014 г.

Таблица 1. Средна месечна и годишна температура на въздуха, °C

Година	я	ф	м	а	м	ю	ю	а	с	о	н	д	год	ам.
МС Монтана														
2013	-2,1	0,6	5,4	12,6	17,7	21,2	23,4	22,8	18,5	12,2	6,2	0,8	11,6	25,5
2014	-2,2	0,2	0,4	10,9	15,4	18,9	22,2	21	17,1	11,2	5,7	0,4	10,4	24,4
2015	-2,5	-0,1	4,3	11,5	16,7	20,3	22,5	22,4	17,8	11,6	6	0,2	10,9	25
МС Плевен														
	-2,0	0,8	5,7	12,5	17,4	21,0	23,2	22,6	18,4	12,2	6,3	0,9	11,6	25,2
МС Велико Търново														
	-1,2	1,5	5,9	12,1	16,8	20,2	22,3	26,0	18,0	12,4	7,1	1,2	11,3	24

Влажността на въздуха се определя от съдържанието на водни пари в него. За целта на настоящото изследване при характеризиране на влажността е взета под внимание величината **относителна влажност**. Годишният ѝ ход в извънпланинската част в общи линии е обратен на този на температурата на въздуха. Това се потвърждава при отчитане на стойностите на двата климатични елемента по сезони – влажността на въздуха е с най-високи стойности през зимата (*вж. таблица 2*), когато температурата регистрира своя минимум. При отчитане на стойностите на този показател по месеци обаче, интерес представлява фактът, че относителната влажност регистрира своя максимум не през месец януари, когато са най-ниските стойности на температурата, а през месец декември (с изключение на 2013 г.), като разликите в стойностите са незначителни. Същото може да се каже и за станциите Плевен и Велико Търново. Това може да се обясни с посоченото от М. Кючукова[8], че в годишния ход на средната месечна относителна влажност в по-голямата част от страната в извънпланинските райони максимумът изпреварва периода на най-ниската температура: през декември, когато почвата още е добре овлажнена и не е мръзнала, въздухът все още има възможност да се обогатява с водна пара за сметка на изпарението, докато през януари (когато е минимумът на температурата и радиационният баланс е отрицателен) тази възможност вече е ограничена. И в трите изследвани станции най-малка е относителната влажност през юли.

По отношение на годишната стойност на относителната влажност за станция Монтана тя е най-голяма (за тригодишния изследван период) през 2014 година, което най-вероятно може да се обясни с по-голямото количество на валежите през същата година (*вж. таблица 3*) и повишеното ниво на язовира, свързано с това.

Таблица 2. Средна месечна и годишна относителна влажност на въздуха, %

Година	я	ф	м	а	м	ю	ю	а	с	о	н	д	год
МС Монтана													
2013	86	81	77	71	74	73	67	64	69	80	86	84	76
2014	86	84	83	79	79	81	76	73	76	81	86	88	81
2015	84	80	73	67	69	68	64	63	69	78	84	86	74
МС Плевен													
	85	83	75	66	68	67	63	61	66	75	84	87	73
МС Велико Търново													
	79	78	72	66	69	69	66	64	66	72	78	81	72

Годишният режим на **валежите** в МС Монтана, също както в Плевен и Велико Търново, напълно отговаря на режима на умерено-континенталния климат и се отличава с пролетно-летен максимум и зимен минимум (*вж. таблица 3*). Най-голяма валежна месечна сума е регистрирана през месеците май и юни, а най-малка – през месец февруари (по-рядко март – за станции Плевен и Велико Търново). Годишната сума на валежите е средно между 550 и 700 мм и се увеличава в направление към юг и във височина – в Дунавската равнина тя е между 500-600 мм (Станция Плевен), а в Предбалкана и котловинните полета – между 600 и 800 мм (Велико Търново). Зимните валежи се движат средно около 110-140 мм. Сумата на летните валежи е 160-210 мм, а есенните валежи са средно между 120 и 160 мм. За изследвания тригодишен период за МС Монтана впечатление прави, че най-големи валежни количества са регистрирани през 2014 г. Те на свой ред обуславят повишеното ниво на язовира през тази година и по-големите стойности на изпарение и относителна влажност. Това може да се обясни с по-активно изразената циклонална дейност през цялата година, но най-вече през пролетта, когато зачестява преминаването на атлантически циклони и се усилва активността на атлантическа циркулация от северозапад.

Таблица 3. Средна месечна и годишна сума на валежите, мм

Година	я	ф	м	а	м	ю	ю	а	с	о	н	д	год
МС Монтана													
2013	38	31	37	56	89	85	57	48	44	50	50	42	628
2014	51	45	56	70	110	117	76	59	56	65	64	56	827
2015	39	32	34	46	67	72	49	37	37	42	48	43	547
МС Плевен													
2013	39	34	33	52	68	81	63	40	38	44	45	41	578
МС Велико Търново													
2013	48	44	43	63	88	86	65	56	41	45	51	50	680

Важен показател за мъгливостта на дадено място е **годишният ход на мъглите**. По отношение на годишния брой на дните с мъгла при съпоставката на стойностите от станциите Монтана и Велико Търново с тези от МС Плевен (*вж. таблица 4*) се установява зависимостта, посочена от Л. Златкова[9], а именно че за ниската и хълмистата част на страната, до 500-600 м, не се забелязва почти никакво изменение с надморската височина, дори обратно – годишният им брой намалява с увеличаване на надморската височина.

Таблица 4. Брой дни с мъгла по месеци и годишно

Година	я	ф	м	а	м	ю	ю	а	с	о	н	д	год
МС Монтана													
2013	5,1	3,9	3,9	1,3	0,8	0,4	0,0	0,1	0,4	2,5	6,8	6,3	31,7
2014	5,3	3,4	3,4	0,8	0,3	0,2	0,2	0,2	0,5	4	7,7	7,8	33,7
2015	2,2	1,9	2,1	0,3	0,2	0,0	0,0	0.0	0,2	1,7	3,7	3,7	16,2
МС Плевен													
	7,2	5,4	3,9	0,5	0,5	0,2	0,2	0,2	0,4	1,3	6,4	9,1	35,3
МС Велико Търново													
	3,5	2,5	1,2	0,5	0,9	0,4	0,2	0,2	1	2,5	4,2	4,8	21,9

При анализа на **броя на дните с мъгла** по месеци се установява, че минимумът на проява на мъгли е през лятото, което може да се обясни с по-ниската влажност на въздуха и високата температура. Тази зависимост се отнася за МС Монтана и Велико Търново (както и за МС Плевен) и напълно съответства на резултатите, посочени от Пл. Лаков[10] за станциите от Предбалкана в Западна и Средна Северна България. Интерес представляват годишните стойности на този показател за станция Монтана и по-скоро фактът, че през годи-

ната с най-голямо количество валежи (2014) е регистриран и най-голям брой на дните с мъгла. Най-вероятно това е свързано с голямото изпарение и високите стойности на влажността на въздуха, обусловени от повишеното водно ниво на язовира, резултат от дъждовното подхранване вследствие на обилните валежи.

Климатичният елемент, чиито стойности на проявление на територията на МС Монтана не са свързани с местоположението ѝ на язовир Огоста, е **вятърът**. Въпреки това анализът на неговите характеристики (посока и скорост) е показателен за проявлението на този климатичен елемент в Дунавската равнина и Предбалкана под влиянието на фактори като орографска затвореност, пренос на въздушни маси и т.н.

Преобладаващата **посока на вятъра** през годината за станция Монтана е северозападната, следвана от северната (*вж. фигура 1*) и североизточната (*вж. таблица 5*). Тази закономерност може да се обясни с местоположението на станцията в Предбалкна и близостта ѝ до Стара планина и свързаната с това по-честа проява на фьон. С аналогично местоположение се откроява и станция Велико Търново, в която преобладаващите посоки на вятъра са северна и западна (*вж. фигура 3*). Различна е ситуацията в станция Плевен. Нейното разположение в Дунавската равнина обуславя западно-източния пренос на въздушни маси, а поради отдалечеността ѝ от Стара планина намалява честотата на северната компонента. Следователно, тук преобладаващата посока на вятъра е западната (*вж. фигура 2*).

Таблица 5. Честота на вятъра
по посока (%) и тихо (%) за станция Монтана

посока	я	ф	м	а	м	ю	ю	а	с	о	н	д	год	тихо
Преобладаваща посока за 2013 г.														
NW	28,2	25,7	23,2	25	29,6	32,7	38,4	31,5	25,9	24,7	22,3	22,6	27,8	42,7
Преобладаваща посока за 2014 г.														
N	48,5	45,1	43,8	37,6	38,7	34	34	37,6	37,8	40,3	49,3	23,4	39,2	31,8
Преобладаваща посока за 2015 г.														
NE	23,9	32,2	21,1	19,6	21,7	19,4	22,4	18,6	19,8	18,6	22,5	24,4	21,3	33,5

Средната годишна **скорост на вятъра** варира в границите 1,3-2 м/сек. С по-малка годишна скорост се отличават станциите от Предбалкана – Монтана и Велико Търново, което може да се обясни

с влиянието на формите на релефа. Ограждащите ги платовидни територии намаляват скоростта на вятъра, поради което този показател при тях е с по-малки стойности, отколкото в станция Плевен (*вж. таблица 6*).

Таблица 6. Скорост на вятъра , м/сек

Година	я	ф	м	а	м	ю	ю	а	с	о	н	д	год
МС Монтана													
2013	1,4	1,9	1,6	1,7	1,3	1,2	1,1	1	1	1,2	1,4	1,5	1,4
2014	1,2	1,8	1,8	1,6	1,6	1,8	1,7	1,3	1	1	1,1	1,2	1,5
2015	2,7	2,7	2,5	2,6	2,4	2,2	2,3	2	2,1	2,1	2,2	2,3	2,3
МС Плевен													
	1,8	2,1	2,5	2,4	2,1	1,9	1,8	1,8	1,6	1,7	1,8	1,6	1,9
МС Велико Търново													
	1,4	1,7	1,8	1,6	1,3	1,1	1,0	1,1	1,1	1,1	1,3	1,2	1,3

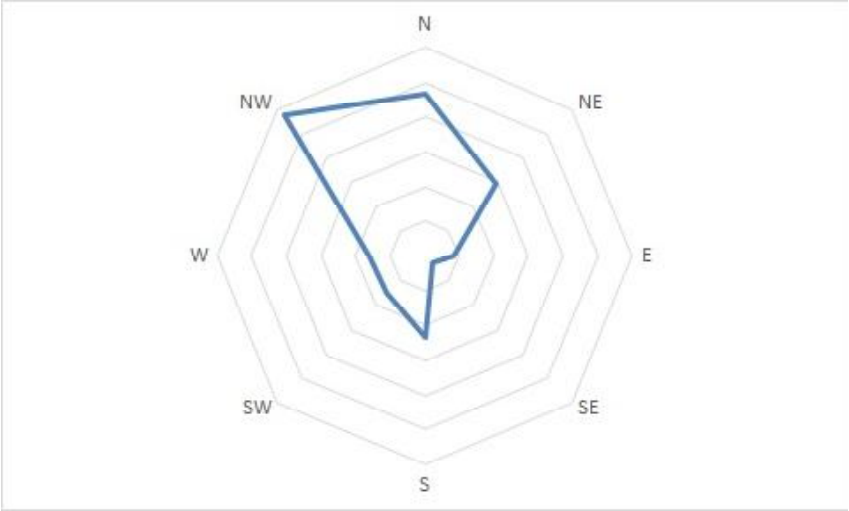

Фигура 1. Годишна роза на ветровете по посока за 2011 г., станция Монтана

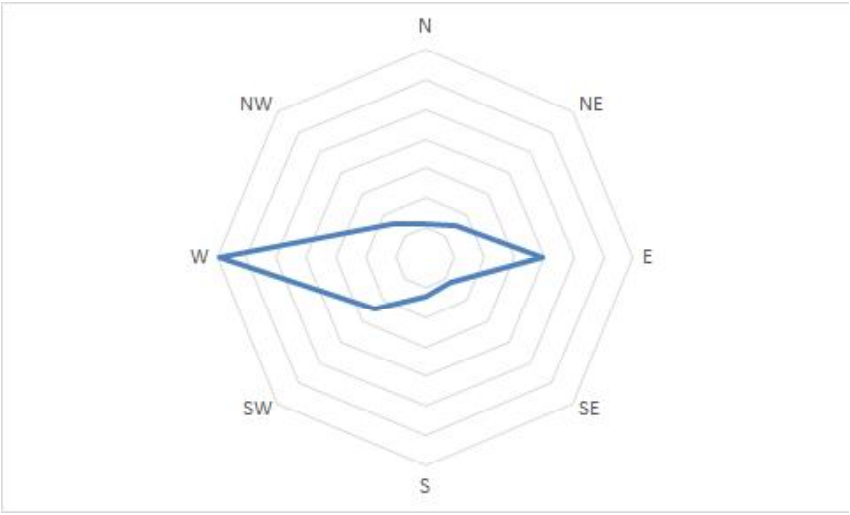

Фигура 2. Годишна роза на ветровете по посока за 2011 г., станция Плевен

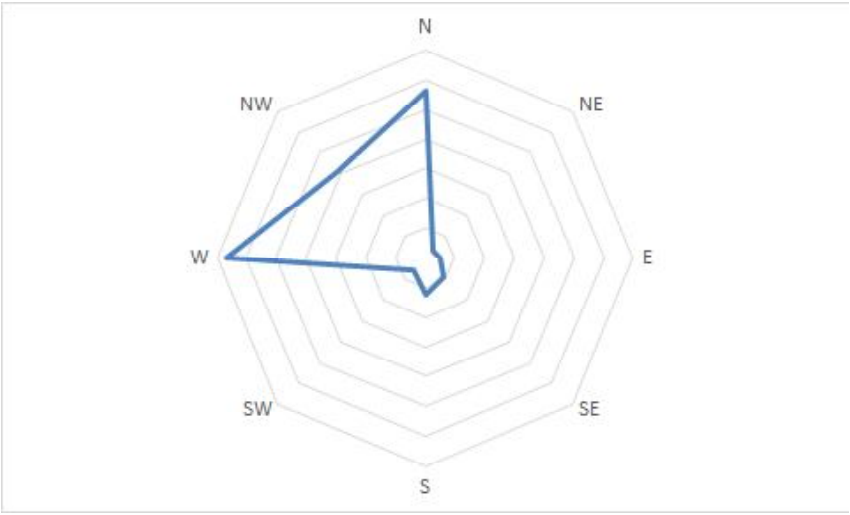

Фигура 3. Годишна роза на ветровете по посока за 2011 г., станция Велико Търново

На основата на направения анализ на данните от станция Монтана и тяхната съпоставка с данните от станции Плевен и Велико Търново могат да се направят следните по-важни изводи:

– Стойностите на изследваните климатични елементи потвърждават умерено-континенталните черти на климата в Северна България и са негово ясно отражение. Влияние върху тях оказват фактори с локално проявление като подстилащата повърхнина и формите на релефа.

– Наличието на водно тяло, сравнително голямо по площ за мащабите на страната, оказва влияние върху климатични елементи като количеството на изпарението, влажността на въздуха, честотата на мъглите, като се установява увеличаването на техните стойности.

– Близостта на Стара планина води до смекчаване на континенталността на климата и нейното намаляване, проявяващо се в по-високи средни януарски температури и по-малка годишна температурна амплитуда. Посоката на вятъра е с преобладаваща северна компонента (станции Монтана и Велико Търново).

– Отдалечаването от западната пограничната част на Северна България и навлизането към вътрешността ѝ води до увеличаване континенталността на климата, проявяващо се в по-ниски средни януарски температури и по-голяма годишна температурна амплитуда. Посоката на вятъра е с преобладаваща западна компонента (станция Плевен).

– Местоположението на изследваните станции в различни физикогеографски области обуславя разликите в скоростта на вятъра. Формите на релефа играят моделираща роля по отношение на този показател на климатичния елемент, като с най-голямо значение са платовидните територии в Предбалкана.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Векилска, Б., Д. Топлийски, Г. Рачев, Г. Гайдарова, И. Пенков.** Ръководство по климатология. София. 1992.

[2] **Национален институт по метеорология и хидрология – филиал Плевен** <http://pleven.meteo.bg/index.htm> 19.03.2016 г.

[3] **Векилска, Б., Д. Топлийски, Г. Рачев, Г. Гайдарова, И. Пенков.** Ръководство …, с. 10.

[4] Изказвам своята голяма благодарност към ръководството и служителите на Хидрометеорологична обсерватория (НИМХ), гр. Монтана за осигуряване достъп до метеорологичния парк!

[5] **Димитров, Д.** Климатология на България. София. 1979.

[6] **Велев, С.** Климатът на България. София. 1990.

[7] **Станев, Св**. Климатични области и райони в България. – В: Климатът на България. София, 1991, с. 53 – 89.

[8] **Кючукова, М.** Влажност на въздуха. – В: Климатът на България. София: БАН, 1991, с. 209 – 213.

[9] **Златкова, Л.** Режим на мъглите. – В: Климатът на България. София, 1991, с. 273 – 281.

[10] **Лаков, Пл.** Климатичен туристически потенциал на Западна и Средна Северна България. София, 2013.

ИРЛАНДИЯ

Ивайло ТОТЕВ
специалност „География“, II курс
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Атанас Дерменджиев

This report is writing on the occasion of 100 anniversary of Easter uprising, led to the Independence of Republic of Ireland from British rule in 1916. Its purposes are to disclose of the writer some aspects of the public geography. It will be looked the tourism resources, national peculiarities, economic development and urban processes.

Ireland is very rich on tourism resources. Generally they can be divided on natural and anthropogenic. Undoubtedly the most recognizable tourist attraction on the „emerald island“ is the Cliffs of Moher. They stretch for 8 km along the Atlantic coast and reach 214 m (702 feet) at their highest point. Other natural landmarks are the Burren carst plateau and the holy Mount Croagh Patric. From the anthropogenic landmarks most valuable are Newgrange, Skellig Michael, Monasterboice, Tara hill, Clonmacnoise, Cashel of Rock, Kilkenny castle, Hook Head lighthouse, Blarney castle, Jerpoint abbey, Castletown house, Bunratty castle etc.

As regards the national peculiarities Ireland is interesting country. The Influence of the church here is very strong. The abortion is illegal. Until 1997 same was and with the divorces. In 2015 Ireland legalize the same – sex marriages.

Economically Ireland is one of the most developed countries in Europe. The period between 1995 – 2007 the country gains the nickname „Celtic Tiger“, like the economic tigers in Southeast Asia.

The urbanization is 63,2%. The largest cities are the capital Dublin, Cork, Limerick, Galway and Waterford.

Целите на този доклад са да разкрие на читателя някои аспекти от туристическите ресурси и да запознае обществото с културата, традициите и икономиката на страната. В него ще бъдат засегнати четири основни стълба на обществената география – туристически и културни забележителности, обществени особености, икономическо развитие и по-големи урбанистични райони.

Ейре или Република Ирландия е суверенна държава в северозападна Европа, заемаща 5/6 от остров Ирландия. Нейна столица и най-голям град е Дъблин. Площта ѝ е около 70 хил. км^2. Населението ѝ е 4,6 млн. души. Ейре е създаден през 1922 г. и има статут на британски доминион до 1937 г. Страната е с едно най-високите нива на жизнен стандарт в света. Има развита и модерна икономика. Тя става член на Европейската икономическа общност през 1973 г. и от най-бедния ѝ член се превръща в страна с просперираща икономика, което дава повод на анализаторите да я нарекат „Келтския тигър“. Има най-бързо нарастващото население на Стария континент със среден темп на растеж от 2,5%. Тъй като държавата води политика на неутралитет, не е член на НАТО.

Туристическите и културните забележителности се обособяват в две основни групи – природни и антропогенни. Сред природните се открояват:

Клифовете на Мохер (обр. 1). Те са най-разпознаваемата и посещаваната природна забележителност в страната. Повече от 1 милион жители застават на ръба им всяка година и оставят частица от сърцето си. Намират се в графство Клеар, Западна Ирландия. Според местните жители те са създадени от боговете. В най-високата си част достигат 214 м. Простират се на 8 км по Атлантическото крайбрежие. Клифовете на Мохер са вдъхновявали векове наред писатели и поети, художници и фотографи. Показвани са в многобройни филми, сред които и нашумелият „Хари Потър и нечистокръвният принц“[1]. С тях са свързани и много легенди. Изградени са три наблюдателни площадки, като първата – северната, е построена през 1835 г. от местния земевладелец и член на парламента Корнелиус О`Брайън. По-късно поради големия интерес там е открито и кафене. Южната наблюдателна площадка е подходяща, ако искате да видите колониите от тъпоклюнна кайра[2].

Планината Кроу Патрик. Намира се в графство Майо, Западна Ирландия. Тя е едно от най-важните места за поклонения в Ирландия. Мястото е било център на преклонение още от 3000 г. пр. Хр. Историята разказва, че покровителя на Изумрудения остров – Св. Патрик идва тук, за да покръсти келтите езичници, и в продължение на 40 дни извършва ритуали за покаяние и пост. Именно от тук той прогонва всички змии от острова. Годишно върхът се изкачва от над 1 млн. поклонници[3].

Платото Бърън – ирландският карст. То е типичен пример за карстови процеси и форми. Платото е пусто и равно и не е гостоприемно дори за овцете. Името му идва от *гелик* (ирландски) и означава „скалисто място“. Пейзажът е толкова уникален, че американските астронавти тренират тук преди полета до Луната през 1969 г. Заема площ от около 250 км^2. Проникващата в скалите вода е издълбала подземни тунели, украсени с 5000-годишни сталагмити, като каверната Мидсъмър и зала като Мъд Хол, където сталактитите са се формирали в продължение на 8000 години. Заслужава си да се посети и Беър Хевън, където наскоро бяха открити останки от мечки, животни, изчезнали завинаги преди 1000 години[4].

Сред антропогенните забележителности най-голям интерес за туристите представляват:

Нюгрейндж. Това е праисторически монумент – некропол в графство Мийт, на 1 км северно от р. Бойн, близо до столицата Дъблин. Строен през неолитния период, около 3200 г. пр. Хр., което го прави по-стар от Египетските пирамиди и Стоунхейндж. Представлява голяма кръгла могила с каменен коридор и камери отвътре. Според езическите вярвания е бил селището на Енгус – бога на любовта. Освен него в долината на р. Бойн в Ирландия се издигат още няколко огромни каменни могили с кръгла форма. Това са Ноут и Доут, както и по-отдалеченият Лохкрю. Долината на река Бойн сама по себе си е магическо място. Могилата Ноут е най-голямата в Ирландия. Тя е с 500 г. по-стара от Нюгрейндж. Всички заедно са вписани в листата на ЮНЕСКО за природно и културно наследство[5].

Остров Скелиг Майкъл. Разположен е в югозападната част на Ирландия. Известен е със своя манастирски комплекс, издигнат през VII в. на стръмните му склонове. Скелиг Майкъл илюстрира спартанските условия на съществуване на първите ирландски християни. Отдалечеността му от брега на Ирландия го е съхранил в отлично състояние. Също е част от листата на ЮНЕСКО[6].

Монастербойс. Представлява раннохристиянско селище в графство Лаут, северно от Дрогеда. Основан е през V в. от свети Бюит, който умрял тук през 521 г. Селището е популярно най-вече със своите „Високи келтски кръстове“ от X век. Най-интересен от тях е 5,5-метровият Муирдахски кръст. Копие от него се пази в музея „Виктория и Алберт“ в Лондон[7].

Хълмът Тара. Той е бил владение на богове и крале, почитано от ранните ирландски общности. Намира се между Навън и Дънсхолин и няма друго такова място в Ирландия, което да събужда побогати асоциации. Разположен е на 32 км северно от Дъблин и представлява комплекс от 24 монумента. Счита се за най-древната столица на острова. Днес учените смятат, че хълмът Тара не е бил седалище на владетелите, а по-скоро сакрално място, асоциирано с тях[8].

Клонмакнойс. Ранноирландско монашеско селище, намиращо се близо до град Атлоун, на брегoвете на река Шанън. В миналото на Ирландия не било приоритет да се развиват големи градски центрове, а населението гравитирало към големи монашески общности – градчета. Такова е и Клонмакнойс – най-могъщото и най-старото сред тях[9].

Кашелски замък (обр. 2). Тази крепост с право се смята за най-красивият ирландски замък. Разположена е в графство Тирърари, провинция Мюнстер. В действителност тази ирландска историческа забележителност представлява потънала в руини голяма келтска катедрала. В миналото служи като традиционно седалище на царете в Мюнстер. Всяка туристическа обиколка започва от хоровата зала на Викарите. Най-висока сред сградите е Кръглата кула, построена през 1100 г. Интерес за посетителите представлява и параклисът на Кормак[10].

Замъкът Бларни. Той се намира на 9 км югоизточно от втория по големина ирландски град Корк. Възниква през X век и е представлявал просто дървено укрепление. Стотици хиляди хора всяка година го посещават всяка година с цел да целунат легендарния камък от Бларни, зазидан в стените на замъка, при което според поверието човек се сдобива с даровете на красноречието[11].

Замъкът Килкени. Разположен е в Източна Ирландия, до град Килкени и включва в себе си още катедрала и колеж. Крепостта се издига внушително на стратегическа височина, от която се открива гледка към преминаващата река Нор. Сградата му се счита за една от най-безценните постройки в Ирландия[12].

Замъкът Бънрати. Намира се в графство Клеър. Името му буквално означава ‘крепост на края на река Рат’. Първата крепост датира от 1251 г.[13]

Фарът Хук Хед. Разположен е на върха на полуостров Хук, графство Уексфорд. Той е най-старият работещ фар в света. Сегашната конструкция е на повече от 800 години[14].

Освен изброените дотук забележителности, си заслужава да бъдат отбелязани обекти като Касълтаун Хаус, абатство Кайлморе, абатство Джърпойнт, Глендалоу, замъкът Кахир и замъкът Лизмор[15].

Страната има много силно развито гражданско общество. По отношение на **обществените особености** Ирландия е много интересна държава. Католическата църква винаги е била основният стълб в борбата на ирландците срещу Британската империя. Деленето на католици и протестанти играе голяма роля в историята на острова от XVI до XX в. Самото християнство е разпространено там от свети Патрик през V в. Влиянието на църквата е все още силно. В Ирландия е силно застъпен феминизмът и равенството между половете. Някои аспекти от живота като отношението към абортите все още будят разногласия. **Те** са забранени със закон от 1861 г., който е променян многократно. Изключение се позволява само когато става дума за опазване на живота на майката. Абортът е спорна тема за ирландската политика и през годините са провеждани 3 референдума за отмяната му – през 1983 г., 1992 г. и 2002 г. За 2010 г. са регистрирани 4,5 аборта на 1000 жени (15–44 години). Според проучване на Irish examiner, направено през септември 2005 г. 36% от населението подкрепя легализирането на абортите, докато 47% е против[16]. За последните 25 г. почти 25 000 ирландки са пътували до Англия или Уелс, за да прекратят бременността си (The Guardian)[17].

Друго табу на „Изумрудения остров“ доскоро беше и **разводът**. Той става легален след извоюването на независимост от Великобритания през 1921 г., като допреди това е бил неразрешен от католическата църква. С приемането на Конституцията от 1937 г. отново е забранен, за да бъде реабилитиран през 1997 г. От тогава до днес почти 100 000 души са се развели. Днес Ирландия е страната с най-ниския показател в Европа (1 на всеки 10 брака), а в световен мащаб отстъпва само на Чили и Мексико[18].

Съвсем наскоро, през 2015 г. Ирландия стана първата в света държава, легализирала **еднополовите бракове** чрез референдум, на който 62,3 % от жителите гласуваха „за“. Хомосексуалността се

декриминализирана в страната през 1993 г., а от 2011 г. еднополовите двойки имат право да сключват съюз с гражданска церемония, която е различна от брака. От 2011 до 2014 г. са регистрирани 1695 граждански съюза, от които 647 между жени.

Друг интересен факт е, че Ирландия е страната с най-много емигранти в света на глава от населението. Масовата емиграция на ирландци в чужбина, основно във Великобритания и САЩ, не е характерна само за миналото. Днес Ирландия е на първо място по процент хора, родени в страната, но живеещи някъде другаде – един на всеки шест, роден на острова, живее в чужбина. Ирландската диаспора е около 70 млн. души, като в Съединените щати цели 44 млн. са декларирали, че са от ирландски произход. Това е в пъти повече от населението на страната – 4,6 млн.[19]

По отношение на икономическите особености, Ейре е една от най-развитите страни в Европейски съюз. Нейната **икономика** е фокусирана главно в сферата на услугите и високите технологии. Страната е сред инициаторите за създаването на Еврозоната. БВП-то ѝ е 189 млрд. долара. В периода 1995 – 2007 си спечелва прякора „**Келтския тигър**“ поради високия ръст на икономиката си – БВП нараства средно с 6% годишно. Безработицата намалява от 18% в края на 80-те години до 4,9% в края на бума, а средните заплати в промишлеността достигат едно от най-високите нива в Европа. Инфлацията се повишава до 5%, и цените в Ирландия достигат нивата в Северна Европа. Публичният дълг се редуцира драстично. По време на икономическата криза от 2008 г. тя става първата страна членка на ЕС, която влиза в рецесия. От 2014 г. "Келтският Феникс" започва своето съживяване, което се дължи най-вече на високите технологии. Най-важните сектори на стопанството са информационните технологии и комуникационните услуги, софтуерните продукти, финансовият и банковият сектор, медицината и алкохола[20].

С плодородни почви, умерен климат и изобилие от дъждовна вода, Република Ирландия има завидни природни предимства за обработване на земята и добива на храна. Добре развито е и животновъдството. Преобладава говедовъдството с около 7 млн. глави (2006 г.) и овцевъдството с 6 млн. глави (2006 г.). Най-култивираните продукти са ябълките и сливите от трайните насаждения, а от зеленчу-

ците – лук, зеле, целина, див чесън и праз-лук. Страната изнася също много ечемик, картофи, пшеница, говеждо месо и млечни продукти. Ирландия има значителни запаси от гипс и варовик.

Изработват се също лекарства, химикали, компютърен хардуер и софтуер, хранителни продукти. Алкохолната индустрия генерира годишно близо 2 млрд. $ приходи за БВП, а в нея са заети над 90 000 души[21]. Дори самата дума 'уиски' има ирландски произход (uisce beatha) и означава „вода на живота". Силно развити са и информационните технологии, които заемат голям дял от икономиката ѝ, като показателно за това е множеството компании (Google, Facebook, Twitter, LinkedIn, Amazon, eBay, PayPal, Microsoft), базирани на т.нар. Силициеви докове в Дъблин[22]. Ирландия също е дом на повече от 900 софтуерни компании. Биофармацевтиката, в която са заети приблизително 50 000 души допринася за 55 млрд. долара експорт. Друг важен експортен продукт на Ирландия са органичните химикали. Най-големите банки в страната са Обединената ирландска банка (AIB Bank), Банк ъф Ирлънд (Bank of Ireland) и Ълстър Банк (Ulster Bank)[23].

Ирландия е слабо **урбанизирана** държава. За 2015 г. урбанизацията обхваща 63,2% от общото население. Най-големите градове са Дъблин, Корк, Лимерик, Голуей и Уотърфорд.

Дъблин. Столицата и най-голямият град в Ейре е разположена е в източната част на страната, при вливането на р. Лифи в Ирландско море. Населението му е 506 000 жители (2006 г.), а с предградията – 1 585 000 жители. В миналото реката е разделяла града на Нортсайд (работническият квартал) и Саутсайд (където живеят по-богатите), но днес тези граници отдавна са се размили. За Дъблин поетите са това, което е императорът за Виена. Тук са родени трима нобелови лауреати: Уилям Бътлър Йейтс, Джордж Бърнард Шоу и Самюел Бекет. В Дъблин на 16 юни 1904 г. се развиват действията в романа на Джеймс Джойс „Одисей", който подробно описва града. Най-известните места, където можете да се забавлявате, се намират около Темпъл Бар. А ако искате да усетите магията на Дъблин, посетете ул. „Графтън". Всяка година повече от 500 000 души посещават библиотеката на Тринити Колидж, за да видят най-известната ирландска книга – Бук ъв Келтс. Самият университет Тринити Колидж е основан 1592 г. от кралица Елизабет I[24]. Някои от неговите най-из-

вестни възпитаници са Джанатан Суифт, Оскар Уайлд и Самюел Бекет. На 29 март 2004 г. Дъблин става първата в Европа столица, наложила забрана да се пуши на работните места, включително и в пъбовете. Известни забележителности на града са Централната поща на улица „О`Конъл", затворът Килмейнхам, Дъблинският замък, централата на Гинес – Сейнт Джеймсис Гейт, мостът Ха`Пени, катедралата Крайстчърч и Музея на писателите на площад „Парнъл". Централният парк в Дъблин се казва „Сейнт Стивънс Грийн[25]".

Корк. Град в Южна Ирландия, разположен при вливането на р. Лий в Атлантическия океан. Той е вторият по големина град в страната след столицата Дъблин с население 119 000 жители. Получава статут на град с грамота, издадена от крал Джон през 1185 г. Центърът на селището се намира на един остров на река Лий, която образува второто най-голямо естествено пристанище в света, след Порт Джаксън. Някои от забележителностите на Корк са сградата на Градския съвет, църквата Шандън с нейната кула, Червеното абатство и Старият затвор в Сънди Уел.

Голуей. Разположеният на западното крайбрежие на Ирландия, е може би най-ирландският, като повече от половината му население говори „гелик" (ирландски език). Навсякъде надписите са на двата езика, а жителите му се гордеят с това. Голуей е столица на традиционната ирландска култура. В града се намира най-голямата действаща църква в Ирландия – Сейнт Никълъс Колидж Чърч. Всяка последна седмица на септември в града се провежда „Фестивалът на стридата".

Лимерик. Намира се в провинция Мънстър, при вливането на р. Шанън в Атлантическия океан. Основан е през IX в. като датско селище. Основен отрасъл в икономиката му е компютърната фирма DELL.

Уотърфорд. Той е най-старият ирландски град, основан още от викингите през 914 г. В по-късно време е тясно свързан с производството на изящно стъкло. Старата част на града е много привлекателна. Дългите кейове – от Гратън до Аделфи – са средоточие на градския живот. Старото сърце на града се нарича Викингски триъгълник. Част от този триъгълник е и Реджинал Тауър – най-старата ирландска градска постройка (от X в.), която носи името на основателя на града, викинга Регнал[26]

Република Ирландия или Ейре е благословена с изобилие от различни пейзажи, скалисти брегове, тучни изумрудени пасища и величествени замъци. Голяма част от страната се е формирала от човешкото влияние през столетията. Градовете и селцата също имат своята харизма. Понякога традиционни къщи се издигат до съвременни сгради, често в хармония или пък в конфликт. През 80-те години Ирландия е една от най-бедните членки на ЕС заедно с Гърция. 15 години по-късно страната е втората най-богата в съюза, отстъпвайки само на миниатюрния Люксембург. В земята на св. Патрик има за всекиго по нещо. Хората тук винаги са положително настроени и всеки един турист е добре дошъл.

Приложения

Ил. 1. Клифовете на Мохер

Ил. 2. Замъкът Кашелска скала (Кашелски замък)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ангелова, М.** Скалите на Мохер – най-добрата гледка в Ирландия <http://www.nasamnatam.com/statia/Skalite_na_Moher_nai_dobrata_gledka_v_Irlandiia-2873.html >

[2] **Браун, Д., Фогарти, К., Уолдър, Р**. Клифовете на Мохер; Полуостров Дингъл; Конъмара. – В: 501 места, които трябва да посетите. Лондон, 2006, с. 416 – 419.

[3] **Тейлър, А**. Планината Кроу Патрик. – В: Енциклопедия на свещените места, Лондон, 2010, с. 208 – 209.

[4] **Барън, М, Бърдсал, Д., Браун, Д., Бъкъл, Е., Фогърти, К., Оливър, С., Лоун, К., Арчър, Д**. Платото Бърън, полуостров Дингъл, пещерата Елуй. – В: 501 природни чудеса, които трябва да видите. Лондон, 2007, с. 273 – 276.

[5] **Балтова, С.** Мегалитните структури в Ирландия <http://www.beinsadouno.com/wiki/index.php/Мегалитните_структури_в_Ирландия _–_Светла_Балтова> 15.05.2016 г.

[6] **Skellig, M.** World Heritage Ireland. < http://www.worldheritageireland.ie/skellig-michael/> 15.05.2016 г.

[7] **Youroute.ru.** Монастербойс достопримечательности что посмотреть <http://youroute.ru/countries/irlandiya/regions/centralnye-zemli/places/monasterbojs/> 15.05.2016 г.

[8] **Тейлър, А**. Хълмът Тара. – В: Енциклопедия на свещените места. Лондон, 2010, с. 136 – 137.

[9] **Patuvane.info**. Клонмакнойс <http://patuvane.info/s-1614-Клонмакнойс>10.05.2016 г.

[10] **Patuvane.info**. Кашелската скала <http://patuvane.info/s-1623-Кашелската_скала>10.05.2016 г.

[11] **Blarney castles and gardens**. Kiss the Blarney stone <http://www.blarneycastle.ie/pages/kiss-the-blarney-stone>12.05.2016 г.

[12] **The National Geographic Sociaty**. Castles of Ireland <http://travel.nationalgeographic.com/travel/ireland-castles/#/dungiven-castle-tyrone-northern- ireland_82147_600x450.jpg> 12.05.2016 г.

[13] **Heritage Island.** Bunratty Castle & Folk Park <http://www.heritageisland.com/attractions/bunratty-castle-folk-park/>13.05.2016 г.

[14] **Hookheritage.ie**. Hook lighthouse – Light up your day <http://hookheritage.ie>13.05.2016 г.

[15] **Ireland.com**. Ireland‘s ancient east. <http://www.ireland.com/en-gb/articles/regions/irelands-ancient-east/irelands-ancient-east/>14.05.2016 г.

[16] **Sinead Concoran**. Dissent Magazine. Ireland‘s Battle for Abortion right <https://www.dissentmagazine.org/online_articles/abortion-ireland-same-sex-marriage-referendum-election>24.02.2016 г.

[17] **Wikipedia**. Abortion in the Republic of Ireland. <https://en.wikipedia.org/wiki/Abortion_in_the_Republic_of_Ireland> 02.05.2016 г.

[18] **John Meagher**. Independent.ie. Why does Ireland have the lowest divorce rate in the EU <http://www.independent.ie/life/family/family-features/why-does-ireland-have-the-lowest-divorce-rate-in-the-eu-34217513.html> 15.05.2016 г.

[19] **Дневник**.bg Пет любопитни факта за Ирландия в деня на свети Патрик. <http://www.dnevnik.bg/sviat/2016/03/17/2724892_pet_ljubopitni_fakta_za_irlandiia_v_denia_na_sveti/> 15.05.2016 г.

[20] **Wikipedia.** Celtic Tiger <https://en.wikipedia.org/wiki/Celtic_Tiger> 15.05.2016 г.

[21] **Wikipedia.** Economy of the Republic of Ireland <https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_the_Republic_of_Ireland> 15.05.2016г.

[22] **O' Riain S. The Irish Times**. How to avoid the mistakes of the Celtic tiger <http://www.irishtimes.com/business/economy/how-to-avoid-the-mistakes-of-the-celtic-tiger-1.1812769> 15.05.2016 г.

[23] **The Economist**. Celtic Phoenix. <http://www.economist.com/news/finance-and-economics/21678830-ireland-shows-there-economic-life-after-death-celtic-phoenix> 15.05.2016 г.

[24] **Neil Hegarty. The Telegraph**. Dublin city break guide <http://www.telegraph.co.uk/travel/destinations/europe/ireland/dublin/articles/dublin-city-breakguide/> 15.04.2016 г.

[25] **A&T Publishing ltd**. Дъблин. – В: 100 – те най-красиви града в света. 2008, с. 88 – 89

[26] **Браун, Д, Финдли, А, Фогарти, К., Оливър, С., Пейкънхам, К., Тусент, Д., Арчър, Д., Лоуни, К**. Дъблин, Корк, Голуей, Уотърфорд. – В: 501 града, които трябва да посетите. Лондон, 2008, с. 46 – 49.